

**La vil·la romana de Can Ring o dels Pompeu Saurió (Besalú).
Les dades anteriors a l'excavació programada**

**LA VIL·LA ROMANA DE CAN RING
O DELS POMPEU SATURIÓ (BESALÚ).
LES DADES ANTERIORS A L'EXCAVACIÓ PROGRAMADA**

Joan Frigola
Pere Castanyer
Joaquim Tremoleda

Amb la contribució de:

Marc Bouzas
Carmen Guiral
Antonio Mostalac
Helena Ortiz-Quintana
Roger Sala
Antoni Cobos
Joan López
Josep Riu

Dades CIP proporcionades per la Biblioteca de la UdG

La vil·la romana de Can Ring o dels Pompeu Saurió (Besalú). Les dades anteriors a l'excavació programada / Joan Frigola, Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda, Marc Bouzas, Carmen Guiral, Antonio Mostalac, Helena Ortiz-Quintana, Roger Sala, Antoni Cobos, Joan López, Josep Riu. -- Girona : Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de la Universitat de Girona : Documenta Universitaria, 2021. -- 182 pàgines : il·lustracions ; 29,7 cm. -- (Estudis Arqueològics ; 14)
Conté: La doma de Pampilona / Josep Riu i Joan López ...
ISBN 978-84-9984-571-5

I. Contenidor de (obra): Riu i Roura, Josep. La doma de Pampilona
II. Universitat de Girona. Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria 1. Besalú (Catalunya) -- Arqueologia 2. Can Ring (Besalú, Catalunya) : Jaciment arqueològic

CIP 904(467.13) VIL

Aquesta obra està subjecte a la llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons. Si voleu veure una còpia d'aquesta llicència accediu a <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Correcció: Redactum

© del text: els autors

© de l'edició: Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de la Universitat de Girona

© de l'edició: Documenta Universitaria

Imatge de la coberta: els autors

Aquest treball sobre la vil·la de Can Ring s'emmarca en el projecte quadriennal de recerca arqueològica titulat «Dinàmica del poblament rural, arquitectura, economia i paisatge de les villae a l'àrea del Pla de l'Estany-Garrotxa entre els segles II-I aC i el segles VII-VIII dC (2018-2021)» (CLT009/18/00073). Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. També forma part del projecte R+D «Ager Mutabilis II. La explotación del territorio de Emporiae y Gerunda durante el bajo imperio romano y la tardoantigüedad». PID2019-105759GB-I00. Ministerio de Ciencia e Innovación.

ISBN: 978-84-9984-571-5

Girona, 2021

ÍNDIX

Introducció.....	9
La doma de Pampilona	11
JOSEP RIU ROURA, JOAN LÓPEZ CARRERA	
Què era una doma?.....	11
Significat del mot «Pampilona».....	11
«Pampilona» a Besalú.....	12
El paisatge rural a l'entorn de la vil·la romana de Can Ring o dels Pompeu Saurió	15
La delimitació del <i>fundus</i> de la vil·la. Una recerca en curs.....	17
El Fluvià i la riera de Capellada, elements determinants en la configuració del paisatge	22
La vil·la romana, agent transformador del paisatge rural	24
Can Ring, un paratge amb tres mil·lennis d'història.....	29
Els primers testimonis d'ocupació (1200-650 aC)	29
Un indret romanitzat.....	31
De l'edat mitjana als nostres dies	33
Notícies històriques de la vil·la dels Pompeu Saurió.....	39
El <i>signaculum</i>	39
El personatge Lucius Pompeius Saurio	43
Altres notícies: viatgers i referències locals.....	45

Antecedents de la recerca: de la descoberta a les prospeccions geofísiques (1958-2017)	49
La descoberta i els primers treballs (1958-1960)	49
Els materials de la campanya de 1960	56
Les troballes numismàtiques	75
MARC BOUZAS SABATER	
Decoraciones pictóricas de Besalú. Campaña de 1960	80
CARMEN GUIRAL PELEGRÍN, ANTONIO MOSTALAC CARRILLO	
Les prospeccions geofísiques: campanyes 2016-2017	98
ROGER SALA BARTROLÍ, HELENA ORTIZ-QUINTANA ESCARDÍVOL	
El camí de la muntanya a la plana: resseguint el traçat de la via romana	111
Bisuldunum en època romana: un estat de la qüestió	115
Un <i>vicus</i> a Besalú	120
Els materials arqueològics	125
Bisuldunum i la vil·la dels Pompeu Saurió	141
La toponímia del nom Besalú	143
ANTONI COBOS FAJARDO	
La toponímia de l'entorn de la vil·la.....	147
JOSEP RIU ROURA, JOAN LÓPEZ CARRERA	
Parets velles	147
Monederas.....	148
Reflexions i perspectives de futur. El projecte arqueològic.....	151
Bibliografia.....	155

INTRODUCCIÓ

La intenció d'aquesta obra és posar al dia i aplegar totes les dades disponibles fins al començament de les intervencions modernes de recerca que es van iniciar l'any 2017. A partir d'aquest moment, la informació ordenada i sistemàtica de les excavacions arqueològiques serà objecte d'altres treballs, els quals analitzaran en profunditat les evidències estructurals i els materials que s'han exhumat per oferir una interpretació de la història i l'evolució de la vil·la romana.

Mentrestant, l'equip que estem recuperant aquest important patrimoni arqueològic hem pensat que valdria la pena de publicar un primer treball introductor. En aquesta primera monografia, s'oferirà un estudi geològic i geomorfològic de l'assentament romà i del seu entorn immediat. També es pretén recollir totes les notícies del context històric que amb el temps s'han pogut documentar, de base material i documental, en l'entorn de l'assentament, així com els antecedents de la recerca que s'han concretat en aquesta vil·la, bàsicament diverses prospeccions i sondejos. La toponímia és un altre registre que obre una finestra a la realitat passada en fossilitzar antics noms que s'han perpetuat en una llarga tradició. Més entitat tingué l'única intervenció realitzada sobre el jaciment mateix l'any 1960, conduïda per la Sra. Marta Corominas, filla de l'insigne Dr. Josep Maria Corominas, autèntic erudit, que va actuar sobre el patrimoni de la Baixa Garrotxa i el Pla de l'Estany. Passats molts anys d'ençà d'aquesta primera i única campanya, avui estem en condicions de contextualitzar-la a la llum de l'excavació en extensió, i d'estudiar els materials que va proporcionar i que es conserven, tot i que parcialment, en diversos dipòsits a Besalú. També és important definir les característiques i el paper que va tenir Besalú en l'entorn més proper.

La decisió d'intervenir en extensió i amb la intenció d'exhaurir el jaciment prové de la invitació feta per la corporació municipal i particularment de l'interès de l'alcalde Lluís Guinó pel jaciment, i la possibilitat d'incloure la vil·la en un programa de recerca iniciat molts anys abans i que pivota sobre la vil·la romana de Vilauba (Camós), i que va incloure també la bòbila romana d'Ermedàs, situada a prop d'aquest veïnat, dins el terme municipal de Cornellà del Terri. Es tracta d'un estudi microregional que abasta des del procés romanitzador, fins a l'antiguitat tardana i el període visigot. La incorporació de l'excavació de la vil·la de Can Ring en l'actual projecte quadriennal aprovat pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, titulat «Dinàmica del poblament rural: arquitectura, economia i paisatge de les *villae* a l'àrea del Pla de l'Estany-Garrotxa entre els segles II-I aC i els segles VII-VIII dC», s'haurà produït entre els anys 2018-2021. Aquest projecte ha estat una realitat mercès al conveni de col·laboració nascut entre l'Ajuntament de Besalú i la Diputació de Girona. Hem d'agrair,

per tant, el finançament necessari i el suport d'ambdues administracions. És de justícia agrair l'interès i les gestions de la regidora de Cultura de la corporació, Vanesa Duran i Barceló, sense la intercessió de la qual aquesta empresa difícilment hagués arribat a bon port. Els resultats d'aquestes intervencions les haurem de publicar en una propera monografia.

Volem agrair també l'interès i el treball d'un bon grup de col·laboradors que han aportat el seu coneixement des dels seus àmbits específics, l'aportació dels quals converteix aquest projecte en un autèntic treball en equip.

* * *

Quan l'any 1958 es van collir les primeres restes de ceràmica romana al camp on s'ubica la vil·la, no hi havia vigent cap topònim que permetés identificar l'indret de manera específica. La qüestió se solucionà de manera pragmàtica i com s'acostuma a fer en aquests casos encara a dia d'avui, tot batejant el jaciment amb el nom de la finca o les finques rurals més properes, dues en el nostre cas: la masia de Can Ring i la finca de Can Llandrich o Llandric. Des d'aleshores aquests noms foren emprats per la bibliografia, sovint conjuntament, per referir-se al jaciment, fins que els darrers anys s'ha acabat imposant, sense un motiu aparent, potser per raó de la seva raresa i particularitat, el nom de Can Ring.

Es tractava d'un nom de nova encunyació, sense lligams amb el passat romà del lloc però vàlid per a la seva funció, atesa la inexistència d'altres opcions. Pocs s'imaginaven, però, que aquesta designació seria, en certa manera, provisional. Els darrers estudis sobre la toponímia de la zona, i la feina de compilació de treballs previs i notícies històriques duta a terme permeten, avui, fer una nova proposta de nomenclatura, aquesta sí, amb una base històrica que li dona suport i que justificarem tot seguit: la vil·la de Saurió o, potser millor, dels Pompeu Saurió.

LA DOMA DE PAMPILONA

Josep Riu Roura, Joan López Carrera

Estudiosos de la història local

L'any 1282, el prior de la col·legiata de Santa Maria de Besalú atorgava el benefici de la «doma de Pampilona» a Ramon de Puig (Marquès, 1992, 303). A partir d'aquella data, són diversos els documents que esmenten la doma. L'últim conegut és del 1770. En algun no apareix la paraula «Pampilona» sinó «Pamplona». No era l'única doma de Besalú. N'hi havia una segona, la de Fornells. Encara al segle XIX, Pascual Madoz, en descriure la població, tot i no esmentar el mot «doma», parla dels veïnats de Fornells i Pampilona (Madoz, 1846, 291).

QUÈ ERA UNA DOMA?

Ens trobem davant un concepte eclesiàstic. El domer era un càrrec existent en determinades esglésies i, en especial, en catedrals i col·legiats. Consistia, bàsicament, en la celebració dels oficis divins, l'administració dels sagraments, feines burocràtiques... aquesta tasca s'exercia per setmanes: «hebdòmada» significa setmana. Això comportava la presència, com a mínim, de dos beneficiats —preveres— que cobraven com a responsables del culte. Les rendes del benefici provenien dels impostos que ingressava l'església: delmes, primícies, etc. La doma de Fornells estava situada a la riba dreta del Fluvià i la de Pampilona a l'esquerra. Cadascuna englobava diversos veïnats. Segurament, el significat i la funció religiosa a què feia referència la paraula «doma» explica que desaparegués del relat de Madoz. Feia poc que havia tingut lloc la desamortització dels bens de l'Església organitzada per J. À. Mendizábal, polític liberal. El mateix P. Madoz, al llarg dels anys 1854-1856 i essent ministre d'Hisenda, realitzà una nova desamortització.

SIGNIFICAT DEL MOT «PAMPILONA»

Esbrinar la raó de la pervivència, al llarg dels segles, de la paraula Pampilona demanava la resposta a dues qüestions: el significat i l'origen. El fet que en alguns textos aparegués la paraula «Pamplona»¹ va facilitar la recerca. Els historiadors de la ciutat navarresa de Pamplona

¹ ACGAX, Notarials, Besalú, priorat de Santa Maria. Llibre de notes del prior Juan Alivert 1649-1665 (núm. 1163), 58. Es tracta d'un conjunt de notes de Joan Alivert, prior de Santa Maria. Els seus apunts van de l'any 1649 al 1665.

ens varen proporcionar abundant informació al respecte. Hi ha coincidència entre ells a afirmar que l'origen del nom prové de Pompeu Magne, que va viure entre els anys 106-48 aC i que havia participat en diverses campanyes bèl·liques. Una d'elles, l'hivern del 75-74 aC, el dugué a Hispania, on fundà l'actual ciutat de Pamplona sobre un assentament anterior preromà (Iruñea, Iruña). Fonamenten l'afirmació les fonts grecoromanes:²

- Estrabó, geògraf i historiador grec, que visqué entre el segle I aC i el segle I dC, empra el mot «Pompelon»: «Sobre la Jacetània cap al nord habiten els bascos, en el territori dels quals hi ha Pompelon, com si fos Pompeiòpolis» (*Geografia*, III, 10).
- Sal·lusti, historiador romà del segle I aC, parla de «Pompaelo» (*Historiae*, II, 93).
- Plini, escriptor i científic del segle I dC, va utilitzar el gentilici «pompelonenses» per referir-se a un dels pobles estipendiàries d'Hispania (*Historia Naturalis*, III, 3, 24).
- Claudi Ptolomeu, geògraf del segle II dC, s'hi va referir amb la paraula «Pompeló» a la seva obra *Geografia* o *Atlas del món* (Γεωγραφικὴ ὑφήγησις).

Segons els historiadors José Maria Jimeno i Patxi Salaberri, del nom amb el qual era coneguda la ciutat en l'època romana en varen derivar diverses formes llatines medievals, essent la dominant la de Pampilona, sense excloure l'ús més excepcional de Pampeluna i Pampilonia (Jimeno i Salaberri, 1994, 90). Són molts els documents on apareix l'expressió «in Pampilona», traduïda sempre com a «Pamplona». Per posar un exemple, en l'article «Titulaciones reales», apareixen cap a cent-quaranta documents dels segles X i XI amb l'esmentada expressió.³ Sembla, per tant, fora de dubte quin és l'origen i el significat de la paraula «Pampilona».

«PAMPILONA» A BESALÚ

Del que acabem de dir es dedueix que l'ús del mot «Pampilona», o de l'expressió «in Pampilona», aplicat a un lloc determinat exigeix el compliment de dues condicions: que en aquell indret hi hagi restes de la presència romana i que aquestes restes estiguin relacionades amb algun personatge anomenat Pompeius. Complia la doma de Pampilona de Besalú els dos requisits? Clarament, sí el primer: les restes romanes de Can Ring es troben dintre la doma del mateix nom. Faltava trobar una explicació versemblant per al segon requisit.

L'any 1612, un pagès, tot treballant el camp anomenat Campdora (o Campderà), va trobar un segell o *signaculum* de bronze, de finals del segle I dC o començaments del II dC, segons els experts. El segell duia gravada la següent inscripció: « L · Pompeius · / · Saturio ».

El fet és recollit en un breu article intítulat «Un nou *signaculum* de Campderà (Besalú, Girona)» (Mayer, 1995). En aquells moments, el segell —actualment perdut— era una troballa més de la presència romana a Besalú i confirmava l'existència a la població d'un romà amb el *nomen Pompeius*, però no la seva relació amb Can Ring. Només la localització del camp on va ser trobat podia proporcionar-nos alguna resposta al respecte.

Les indagacions posaren de manifest l'existència de diversos documents del segle XIII que ens varen permetre la seva ubicació. El primer, de l'any 1217, tot establint els límits d'una finca pertanyent a Santa Maria i amb Guillem de prior, esmenta el mas d'Eres. El document

2 Les referències als autors llatins les hem pres dels textos en línia de *The Latin Library*, mentre que les dels autors grecs procedeixen de *Perseus Digital Library*.

3 <<http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/najera/ar-97721-58798/>>. És un recull de col·leccions documentals de San Juan de la Peña i San Martín de la Cogolla.

especifica que el mas en qüestió es trobava al barri de Bell-Lloc (Marquès, 1992, núm. 78, 264), el barri de Besalú més proper a Can Ring. Un altre document de l'any 1242, i essent Gerard el prior, confirma que el mas formava part del grup de cases «prop Bell-lloc» (Marquès, 1992, núm. 124, 274), un barri que limitava amb el turó del Torell, turó situat a uns tres-cents metres de les excavacions. Un tercer document, de l'any 1254, parla d'una casa del barri del Bell-lloc i la situa prop del camp que havia pertangut a Bernat d'Eres: el camp d'Eres (Marquès, 1992, núm. 152, 281). Dos anys més tard, el 1256, trobem la referència més precisa de la situació de la casa que havia estat de Bernat d'Eres: es trobava en el camí que va al Torell i al «camp del Torell» (Marquès, 1992, núm. 160, 283). El camp també estava limitat per la «vall de l'argiler».⁴ Hem de suposar que el nom «argiler» prové del fet de la presència d'argila, matèria indispensable per a la fabricació de ceràmica. La paraula «argila» apareix en altres textos i sempre a tocar el «campdere».

L'any 1862, i per encàrrec de l'Ajuntament, Joan Papell, agrimensor, director de camins veïnals i canals de reg, va elaborar un mapa de Besalú i els entorns que actualment està exposat a l'entrada de la sala d'actes del consistori. En ell apareix un camp amb el nom «camp de l'era», que limitava pel costat de llevant amb el Torell, o sigui, que estava situat molt a prop del mas de Bernat d'Eres i també, com ja s'ha dit, a poca distància de les actuals restes de la vil·la romana.

Totes aquestes dades permeten endevinar l'evolució de la toponímia del camp en qüestió: camp d'Eres (segle XIII) - Campdere o Campderà (segle XVII) - camp de l'Era (segle XIX).

De cop, el *signaculum* havia esdevingut una peça clau per complir la segona condició que justifiqués que a la riba esquerra del Fluvià, al seu pas per Besalú, se la conegués des de feia segles com a Pampilona i, a l'edat mitjana, com a doma de Pampilona: que les restes de Can Ring fossin les d'una vil·la pertanyent als Pompeu Saurió.

4 ACGAX, Notarials, Besalú, priorat de Santa Maria. Llibre de notes del prior Juan Alivert 1649-1665 (núm. 1163), 132.

EL PAISATGE RURAL A L'ENTORN DE LA VIL·LA ROMANA DE CAN RING O DELS POMPEU SATURIÓ

Els terrenys on avui hi ha les restes de la vil·la es troben pràcticament al límit nord de la zona urbanitzada de Besalú. Es tracta d'una zona desenvolupada sobretot en els darrers vint-i-cinc o trenta anys, amb diverses parcel·les d'ús industrial i també residencial, que s'estenen fins a poc més d'un centenar de metres del jaciment, la presència del qual ha estat i és un obstacle per a la seva futura ampliació (fig. 1).

Figura 1. Plànol de situació de la vil·la romana de Can Ring o de Saurió (Besalú, la Garrotxa).

La fesomia del paisatge a l'època romana seria, lògicament, força diferent de la que podem percebre avui, amb un entorn profundament afectat per l'acció antròpica que fa difícil imaginar com era el paisatge dos mil anys enrere. Els treballs actualment en curs a la vil·la de Can Ring contemplen també un seguit d'actuacions encaminades a la reconstrucció geomorfològica i paleoambiental del territori que envoltava el jaciment. Aquestes recerques, que preveuen des d'estudis palinològics fins a anàlisis de les restes carpològiques, antracològiques i de fauna recuperades a les excavacions, juntament amb un coneixement més aprofundit de les característiques i de la vocació agrícola de la vil·la, hauran de permetre proposar una reconstrucció molt més fidel del paisatge de la que podem presentar en aquesta primera publicació monogràfica.

No obstant això, és possible avançar algunes consideracions que tenen a veure amb la mateixa naturalesa del jaciment, una vil·la romana que, a més de lloc de residència, era també l'epicentre de l'explotació agrícola del territori circumdant, que en conformava la propietat o *fundus*. Les vil·les, semblantment a les cases de pagès i les masies que han caracteritzat el paisatge agrari del nostre país fins a pràcticament els nostres dies, esdevingueren el símbol d'un model d'ocupació i explotació rural difós arreu del Mediterrani de forma paral·lela al procés de domini i aculturació romana. El registre arqueològic demostra que la implementació d'aquest model al nostre àmbit d'estudi es fa evident, sobretot, a partir del segle I aC i que, tot i les adaptacions, va mantenir la major part dels preceptes i les funcions originals fins ben bé mitjan segle V dC (Castanyer *et al.*, 2006, 14-17; Burch *et al.*, 2006, 31-34, fig. 3). En aquest sentit, doncs, la vil·la s'ha d'entendre com un element definidor del paisatge rural estretament vinculat al procés de romanització del territori que, de forma definitiva, es va materialitzar en la creació d'un nou marc polític i administratiu el qual, amb el temps, suplantà l'organització de la cultura ibèrica precedent. A la pràctica, això es feu evident en la fundació de noves ciutats, com Emporiae i Gerunda, que substituïren els vells *oppida* i que, d'ençà d'aquell moment, exerciren de centre polític, econòmic i religiós d'un ampli territori o *ager*, en el qual les *villae* hi representaren les noves maneres de gestionar i explotar el camp.

A l'hora d'estudiar un jaciment concret, com és el cas de Can Ring, caldrà tenir en compte totes aquestes consideracions, perquè la vil·la formava part d'una retícula espacial coherent, conformada per establiments de naturalesa, característiques i funció diferents (ciutats, *vici*, *villae*, petits establiments rurals, etc.), lligats entre si per qüestions funcionals i jeràrquiques. La integració de la vil·la dins un sistema econòmic, en el qual l'intercanvi i el comerç jugaven un paper clau, obliga a considerar també altres aspectes com ara la relació amb els camins i les vies de comunicació, o la proximitat dels centres urbans.

A més dels factors referits a l'organització geopolítica territorial, que tractarem de forma més detallada en un altre capítol, volem insistir ara en aquells aspectes derivats de la mateixa funció agrícola que va tenir una vil·la com Can Ring, perquè implícitament revelen un estret lligam amb el medi natural que l'envoltava. L'estudi del relleu, la geologia, la hidrografia o la climatologia són, per tant, factors que condicionaren la seva activitat productiva. La relació entre l'entorn i la vil·la era doble perquè, d'una banda, el medi afectava per exemple la tria dels conreus i, de l'altra, l'activitat agrícola tenia també evidentment una incidència directa en la configuració del paisatge.

A l'espera dels futurs estudis específics de geomorfologia, palinologia, etc., que ens aportaran un imatge notablement més clara del paisatge de l'entorn de Can Ring, l'anàlisi preliminar permet caracteritzar els principals aspectes topogràfics i ambientals del marc físic. D'entre tots aquests factors naturals, un dels més importants fa referència a la disponibilitat i la qualitat de la terra, tal com demostren els nombrosos consells i referències que han perviscut dels textos i les obres dels anomenats «agrònoms llatins», com ara M. P. Cató, *De Agri* (I, 2); M. T. Varró, *De re rust* (I, 9); i Col·lumela, *De re rust* (I, 4).

LA DELIMITACIÓ DEL *FUNDUS* DE LA VIL·LA. UNA RECERCA EN CURS

L'emplaçament de la vil·la de Can Ring no ofereix cap dubte sobre la seva vocació agrícola, perquè es troba al bell mig d'una zona encara avui parcialment aprofitada pels conreus. En aquest cas, les particulars característiques geomorfològiques de la zona, determinades pel pas del curs del riu Fluvià enmig d'una estreta vall, ben definida al nord i al sud per importants elevacions muntanyoses, obliga a situar l'edificació a la part més enlairada de les antigues terrasses fluvials, que en conformaven la llera esquerra (fig. 2).

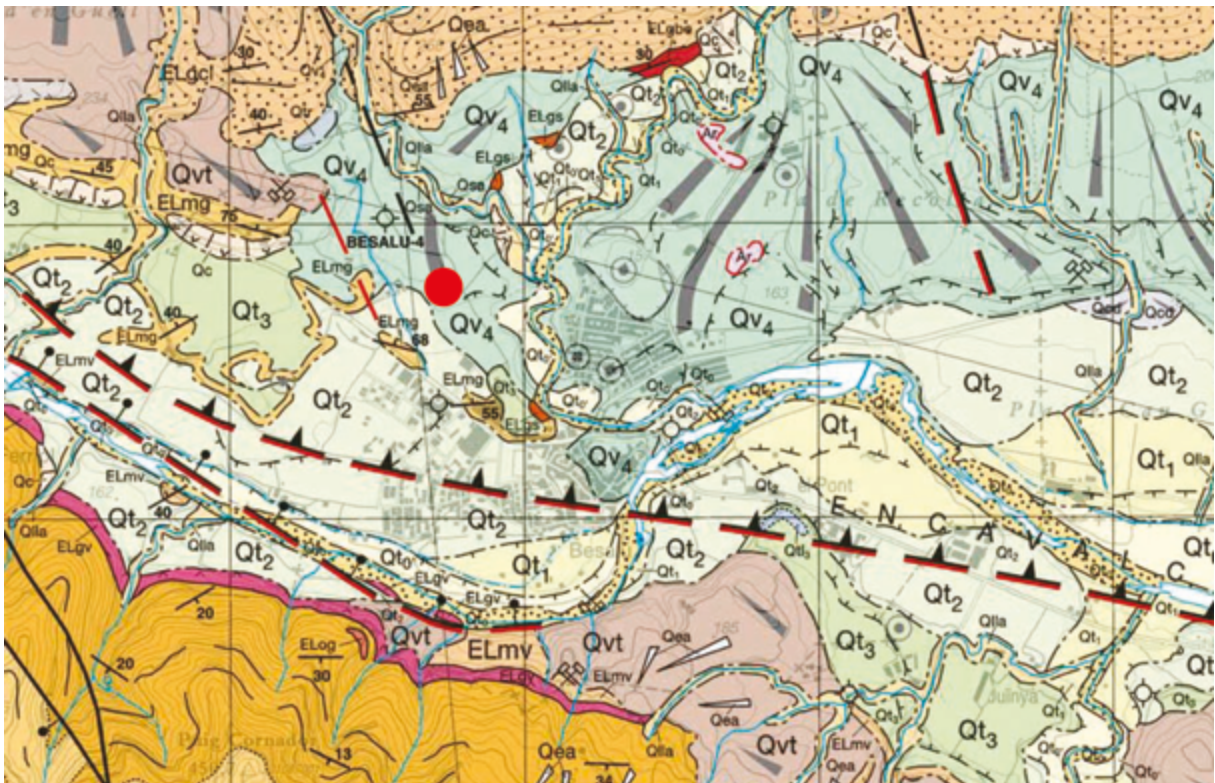

Figura 2. Mapa geològic del territori de Besalú, marcat pel curs del riu Fluvià. El punt vermell assenyalava la situació de la vil·la de Can Ring. Font: Martínez *et al.*, 2000.

Els terrenys d'aquestes terrasses fluvials dibuixen un relleu de perfil lleugerament irregular, amb petites oscil·lacions però amb una clara tendència descendent vers el curs del riu. A la pràctica, la vil·la es troba aproximadament a un quilòmetre de distància del Fluvià, mentre que el desnivell existent entre la terrassa inferior i Can Ring seria d'uns trenta-cinc metres.

Si fem una mica d'abstracció de les obres i les construccions realitzades a l'entorn de la vil·la romana durant els darrers 150-200 anys, no resulta gaire difícil imaginar que l'actual zona del pla de la Margenera, fins al pla de Can Batlle i la plana de Baix, així com també l'àrea denominada del Corral i el camp de l'Era, avui parcialment ocupat pel polígon industrial i l'àrea residencial que s'estén fins a la riera de Capellada, constituïrien el gruix dels terrenys agrícoles de l'antic *fundus* de la vil·la dels Pompeu Saurió. A més de la zona corresponent a les terrasses fluvials caldria sumar-hi els terrenys situats més al nord, que englobarien part de l'horta d'en Cabrot, a tocar el jaciment, així com també el camp Gran i les feixes que delimitarien amb els boscos de Palera.

Si considerem aquesta primera aproximació de l'extensió de l'àrea agrícola com un punt de partida raonablement fonamentat, podem concloure que la vil·la s'emplaçava a la part central dreta de l'explotació i en el punt més elevat, fet que permetia el control visual de bona part de la propietat. Encara que la delimitació del *fundus* haurà de ser un dels objectius de les recerques futures, hom pot estimar, en una primera hipòtesi de treball, que la superfície agrícola mínima seria de 834.256 m², és a dir una mica inferior a un quilòmetre quadrat. Si prenem de referència les velles unitats de mesura romanes, en aquest cas el *iugerum*, és a dir 240 x 120 peus (uns 2.518 m²), l'àrea de conreu seria de més de tres-cents *iugera*, una superfície gens menyspreable si la comparem amb les estimacions d'altres vil·les romanes del nostre territori, que és molt limitat en les grans extensions i planes agrícoles (fig. 3 i 4).

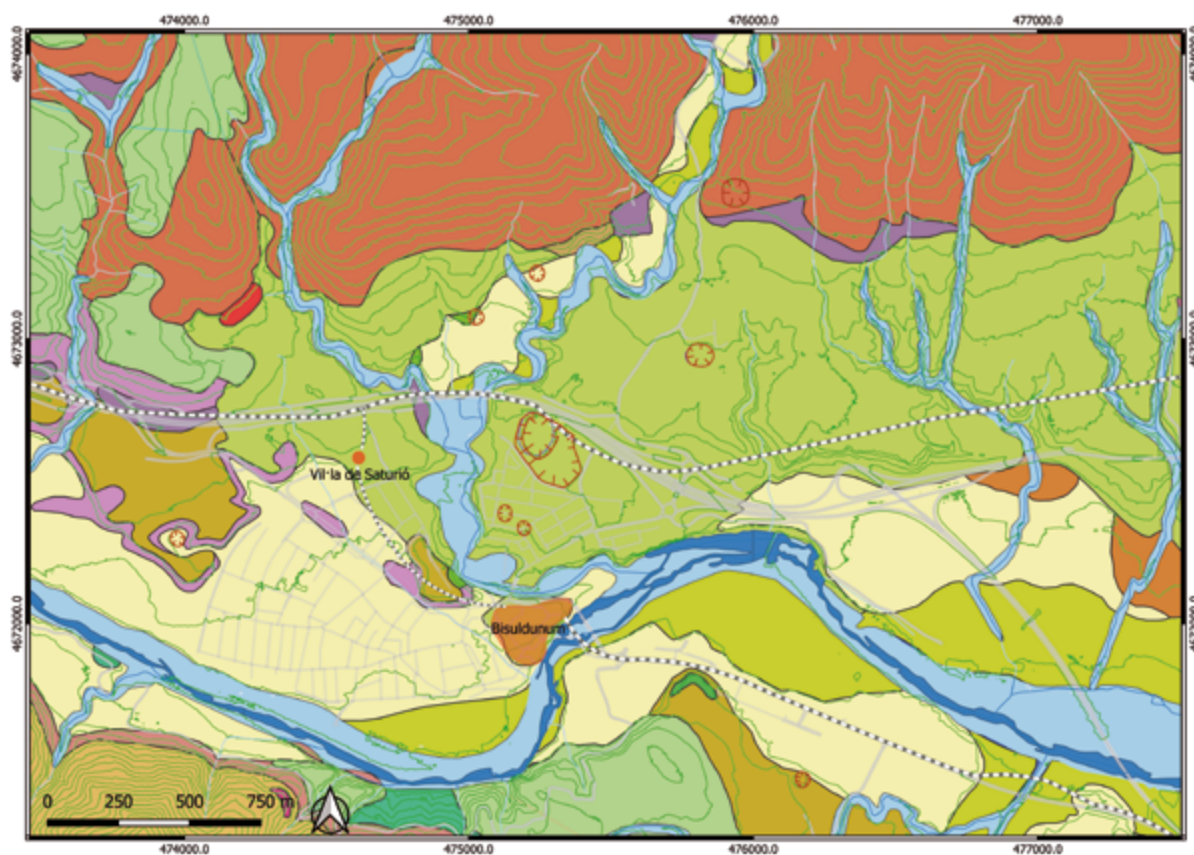

Figura 3. Mapa geogràfic de l'àrea de Besalú i de l'entorn a la vil·la de Can Ring. Font: ICGC.

El propòsit d'aquest primer assaig de càlcul de la superfície agrícola de la vil·la de Can Ring, fet de forma intencionadament acotada i a la baixa, és simplement suggerir quines podrien ser dimensions reals de l'àrea cultivada i, en darrera instància, també del seu potencial productiu i econòmic. Considerant aquests arguments, hom podria definir Can Ring com una vil·la de dimensions mitjanes/altas, comparable a altres establiments rurals propers ben coneguts com Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda, 1999, 26-27, fig. 11-13) i més gran que d'altres com la font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà) (Castanyer i Tremoleda, 2007, 286-288, fig. 7 i 8). Aquesta hipòtesi s'haurà de confrontar forçosament amb les dades que en el futur proporcionarà l'excavació integral de la vil·la, tot considerant altres variables com les característiques de les instal·lacions agrícoles, la seva vocació principal o la capacitat d'emmagatzematge.

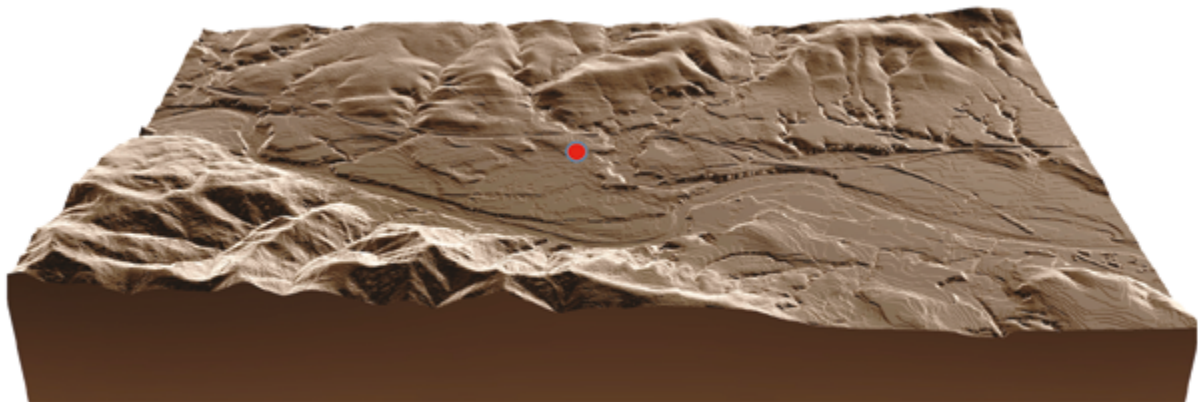

Figura 4. Imatge 3D de la vall del Fluvià al seu pas per Besalú. El punt vermell assenyalava l'emplaçament del jaciment de Can Ring. Font: ICGC.

Aquesta àrea de conreu limitaria al nord amb la zona coneguda com els boscos de Palera i, ja més en un segon terme, amb l'imponent massís de la Mare de Déu del Mont, amb una alçada de 1.124 m. En canvi, a la banda sud, la propietat de la vil·la s'estendria fins a límits periurbans del *vicus* romà de Bisuldunum. Per la part est, el torrent de Palera, que en aquesta part final del seu curs, just on s'uneix amb la riera de Capellada, ha causat una profunda fissura en el terreny, podria constituir també un límit natural ben definit. Tanmateix, cal tenir present també que, just a l'est de la riera, s'hi troba una de les dolines més grans del territori, coneguda com a camp de l'Estany que, en cas d'haver existit ja a l'època romana, podria correspondre a una zona de menys potencial agrícola. Per la banda nord-oest, el coll d'ampolla que conforma la vall del Fluvià poc més enllà del pla de la Margenera no deixa gaire marge de dubte sobre quins serien els límits. Evidentment, en l'estat actual de la recerca no podem aventurar, ara i aquí, quins d'aquests terrenys del voltant podrien formar part també del mateix *fundus*, que no només estaria format pels camps de conreu sinó que també abastava part dels turons i les muntanyes adjacents.

La disponibilitat de terres aptes pel conreu agrícola anava estretament lligada a la productivitat del sòl, que podria ser més adequat per a uns determinats conreus i menys favorable per a uns altres. L'estudi geològic de l'entorn de la vil·la permet constatar l'existència de terrenys amb unes qualitats i una composició diversa que, molt probablement, en determinaren també l'ús agrícola, els tipus de conreus i, a més, la seva rendibilitat econòmica. Així, els terrenys que hi ha més al nord de la vil·la, que correspondrien a un antic ventall al·luvial inactiu, estan formats per còdols i graves, lleugerament cimentades amb matriu arenosa i llimosa amb una potència variable. Aquesta unitat s'estén fins a la llera de la riera de Capellada, que enllaça amb el Fluvià just a l'extrem est del nucli de l'actual Besalú (Pons *et al.*, 2016). La litologia dominant dels còdols és calcària i gresosa, si bé en aquells punts més pròxims al Fluvià també n'hi ha de volcànics aportats pel riu. La part proximal d'aquest dipòsit se situa més al nord, al peu de la serra del Mont. Al sector de Besalú, aquests sediments recobreixen les margues amb guixos eocens, que han propiciat la formació d'abundants estructures d'esfondrament per dissolució dels guixos (Martínez *et al.*, 2000) (fig. 2).

Igualment aptes per al conreu agrícola serien els terrenys que s'estenien als peus de la vil·la i que corresponen a dipòsits de terrasses fluvials, actualment desconnectades de la xarxa fluvial activa. Es tracta de dipòsits poc consolidats de l'Holocè i el Plistocè superior que, localment, poden estar cimentats. Aquests sediments estan formats per graves heteromètriques

generalment rodades, però en ocasions anguloses i graves de mida bloc englobades en una matriu sorrenca o llimosa de potència variable (de sis a dotze metres). Corresponen a terrasses baixes o mitjanes. Les terrasses baixes se situen entre quatre i cinc metres per sobre de la llera del riu Fluvià i afluent, i actualment formarien part de la zona inundable. La terrassa mitjana, situada entre els deu i quinze metres, i els vint-i-cinc i trenta metres per sobre del llit actual del Fluvià, és la que conformaria bona part dels terrenys situats als peus de la vil·la. Es tracta de dipòsits de terrassa i de ventalls al·luvials, amb graves heteromètriques generalment rodades i en ocasions anguloses. Les graves poden ser també cimentades. Generalment, al tram superior es disposa un nivell de sorres i llims argilosos que pot arribar a assolir gruix mètric (Pons *et al.*, 2016; Martínez *et al.*, 2000).

Aquesta diversitat de terrenys devia condicionar òbviament la disposició dels conreus de l'antiga vil·la romana i, en darrera instància també, la productivitat de l'explotació agrícola. En l'estadi actual de la recerca arqueològica, en què tot just comencem a intuir quina era la seva vocació productiva, només és possible suggerir com a hipòtesi de treball que els terrenys situats al nord, amb una composició, una textura de graves i uns nivells d'humitat del sòl més baixos serien més aptes per a conreus que, com la vinya, sembla que varen tenir un gran protagonisme a la vil·la de Can Ring. L'aprofitament agrícola d'aquesta zona nord, de relleu més irregular i avui recuperada parcialment pel bosc, queda perfectament testimoniada en les imatges aplegades per alguns fotògrafs, com per exemple el conegut Valentí Fargnoli, que durant els inicis del segle xx documentaren el nucli de Besalú i el seu entorn. Gairebé en totes les fotografies es pot constatar l'ús agrícola d'aquest espai, especialment per al cultiu d'oliveres que, com ja és sabut, patí un retrocés molt significatiu en aquest territori a conseqüència de l'onada de fred de l'any 1956 que, a la pràctica, va comportar la transformació dels olivars en camps de farratges i cereals (fig. 5 i 6).

Figura 5. Les imatges dels anys quaranta del segle xx del territori de Besalú mostren l'aprofitament dels primers relleus de la zona nord, segurament valoritzats ja a l'època romana pels conreus de la vinya i l'olivera. Font: autor desconegut.

Figura 6. Les imatges posteriors a la gran fredorada de l'any 1956 mostren la transformació dels conreus de la zona nord en camps de cereals, en detriment dels conreus tradicionals d'oliveres i vinyes. Font: autor desconegut.

Pel que fa a la geologia del territori, cal subratllar la presència de fenòmens de subsidència (flexió, subfusió i col·lapse) associats a un carst subjacent, conseqüència de les formacions gipsíferes eocenes del subsol, que poden donar lloc a una àrea amb fenòmens de dissolució i col·lapses puntuals que es manifesten en superfície en forma de dolines. Bona part de les dolines localitzades al terme municipal de Besalú són de col·lapse de cavitats subterrànies originades per la dissolució subjacent de litologies evaporítiques de l'Eocè.

Un exemple clar d'aquest fenomen el tenim a poca distància del jaciment de Can Ring, a escassament un quilòmetre més a l'est, a l'anomenat camp de l'Estany, visible superficialment per la marcada depressió que dibuixa el terreny. En aquests cas, també hi ha un punt de surgència d'aigua que ha conformat un petit estanyol al seu interior, que ha donat nom al topònim de l'estany d'en Racó. Encara que habitualment la presència d'aigua és més aviat esporàdica, en períodes de pluja la seva extensió pot ser notablement més gran que la zona central de la dolina, clarament marcada per la vegetació de ribera que avui defineix el perímetre de l'estany (fig. 7).

El perímetre exterior de la dolina té igualment una forma arrodonida i, en la fotografia aèria, és clarament visible per la vegetació que delimita el desnivell en relació amb els camps adjacents. La presència d'aquesta dolina, d'un diàmetre màxim de prop de cent cinquanta metres, va condicionar les obres de construcció de l'autovia A-26, que passa just a l'extrem nord per intentar evitar així la part més deprimida, i va obligar a reforçar els fonaments del ferm actual. Els sediments de la dolina de l'estany del Racó corresponen a margues grises i guixos, sovint amb laminació mil·limètrica. Presenten intercalacions de nivells de guixos alabastrins blancs i grisos, en capes de gruix variable, d'ordre decimètric a decamètric (Pons *et al.*, 2016).

Figura 7. La part central de la dolina del camp de l'Estany o de l'estany d'en Racó manté encara durant bona part de l'any la presència de l'aigua.

A dia d'avui, la principal dificultat per a la reconstrucció del paisatge de l'entorn de la vil·la romana és poder determinar si la formació de la dolina seria anterior o posterior. A l'espera dels resultats dels futurs sondejos geològics programats en l'actual projecte de recerca quadriennal del jaciment, l'única dada que ens pot ajudar és que l'estany apareix esmentat ja als documents de l'any 1075 sobre la donació d'un alou del comte Bernat II a la canònica de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú (Marca, 1688, 1165-1166, doc. CCLXXXVI; Montsalvatge, 1890, pàg. 265-266, doc. XIX).

A més de l'estany del Racó, la presència d'altres dolines en l'entorn més proper és també molt present, tal com testimonien les dues petites dolines situades a la urbanització del grup Mare de Déu del Mont o, una mica al sud-est, la també coneguda de les Forques, que conforma un enfonsament encara avui perfectament visible. Igualment remarcable és el conjunt de dolines que hi ha a la zona de Lligordà i Beuda.

EL FLUVIÀ I LA RIERA DE CAPELLADA, ELEMENTS DETERMINANTS EN LA CONFIGURACIÓ DEL PAISATGE

A més de la disponibilitat de terres aptes per al conreu agrícola, la proximitat d'aigua era un altre factor determinant per a l'edificació d'una vil·la romana. El territori actual, i també el paisatge d'època antiga de l'entorn de la vil·la de Can Ring, està fortament marcat pel curs mitjà del riu Fluvià, que transcorre al sud del nucli de Besalú i és el punt que marca la seva transició vers la plana empordanesa (fig. 8). La presència d'aquest riu, com a mínim en alguns trams, constitueix una unitat fisiogràfica amb unes característiques força ben definides, com és

el cas del sector comprès entre Besalú, Argelaguer, Montagut, Tortellà i Sant Jaume de Llierca. Aquesta unitat està conformada a partir de dos vessants separats per una plana agrícola, un d'ells amb elevacions muntanyoses prou importants que coneixem com l'Alta Garrotxa.

Figura 8. El paisatge del territori de Besalú i Can Ring està fortament marcat per la presència del curs mig del riu Fluvià.

El riu Fluvià, que té una conca plenament subpirinenca en la seva primera part, garanteix un cabal considerable i força regular durant tot l'any. D'entre els seus afluents principals, al marge esquerre cal destacar el riu Llierca, que recull les aigües de l'Alta Garrotxa. Encara que es tracta d'un riu de règim essencialment pluvial, amb un període més eixut a l'agost i un màxim als mesos de març-abril, en determinades ocasions pot arribar a provocar algunes inundacions als terrenys adjacents. Actualment, el curs del riu es troba interromput per diferents rescloses o petites preses que en regulen el cabal, amb l'objectiu d'aprofitar els seus recursos per a la indústria i l'agricultura.

El principal afluent del Fluvià en l'àrea que estudiem és la riera de Capellada, que passa just a la banda est del jaciment i que recull les aigües del vessant sud de la Mare de Déu del Mont. Malgrat que es tracta d'una riera amb un cabal molt irregular, esporàdicament pot portar força aigua, tal com demostra la profunda incisió que ha causat en el terreny poc abans d'unir-se al Fluvià. Al seu tram final, el llit actual d'aquesta riera és força ample i té un desnivell també significatiu.

De fet, la topografia del promontori de Besalú ha estat modelada a partir dels meandres de la riera de Capellada i els del Fluvià, que poc abans de la seva unió i amb el pas dels segles han conformat una mena d'esperó central format per sediments al·luvials que, en alguns punts, assoleix un relleu força abrupte. Justament a l'extrem final d'aquesta punta és on es troba l'església de Sant Martí de Capellada (Frigola, 2018) (fig. 3 i 4).

Aquesta xarxa hidrogràfica ha estat, doncs, determinant en la configuració del paisatge, molt marcat pel pas del curs mig del Fluvià, que en aquesta àrea transcorre pràcticament adossat al relleu sud, delimitat per la serra del Sagrat Cor i Sant Ferriol. Per aquesta raó, tots els terrenys agrícoles i l'ocupació humana, semblantment a la xarxa de camins, s'han situat majoritàriament sempre al marge esquerre, on la terrassa al·luvial va configurar una zona més àmplia i de relleu pla, o en lleuger pendent.

Malgrat que la presència i la disponibilitat d'aigua a l'entorn de la vil·la de Can Ring estava assegurada, ja sigui per la proximitat del Fluvià, amb la riera de Capellada i qui sap si també l'estany d'en Racó, desconeixem si l'edificació comptava amb altres recursos per assegurar l'abastament d'aigua necessari per satisfer les necessitats d'un establiment rural d'aquestes característiques (consum, banys, forns de terrissa, estables, etc.). Molt més proper a la vil·la romana seria el torrent de Ganganell, que s'inicia més al nord i que passa a uns cent metres a l'oest en direcció al centre històric de Besalú, per on transcorre ja canalitzat i cobert, fins que va a parar al Fluvià. No gaire lluny d'aquest torrent hi ha també constància d'una font Puda, una surgència d'aigües sulfuroses avui dia ja seca però que fa només algunes dècades encara portava aigua. Les referències a aquesta font queden ben provades en la documentació de la baixa edat mitjana (Mir, 1983, 241). Molt més incerta és, ara com ara, l'existència del suposat aqüeducte del salt de Palera, que hauria abastit d'aigua el nucli romà de Bisuldunum tot passant just al costat de la vil·la de Can Ring (Corominas, 1960, 307-308). En absència d'un estudi més acurat que en permeti determinar la cronologia i el traçat, haurem de deixar aquesta qüestió per a més endavant.

LA VIL·LA ROMANA, AGENT TRANSFORMADOR DEL PAISATGE RURAL

En els apartats anteriors acabem de veure com els condicionants geogràfics, ja siguin de tipus geomorfològic com també hidrològic, influïren decisivament en el patró d'assentament de la vil·la. La seva situació, a la part més elevada d'una antiga terrassa fluvial, en un terreny amb un pendent lleuger, no sembla doncs un fet casual sinó que obeeix a una decisió molt ben meditada. D'entrada, hom defuig les zones més baixes i properes a la llera del Fluvià, probablement per evitar possibles afectacions a causa de les crescudes del riu i també per qüestions de salubritat.

Deixant de banda aquests factors físics, ens interessa ara destacar altres aspectes relacionats amb la contribució que varen tenir les *villae*, prenent d'exemple Can Ring, en la transformació del paisatge rural, en la mesura que significaren una nova manera viure i d'explotar el territori, de tal manera que això es reflecteix en la forma i les característiques de les edificacions, en la presència de determinats elements de luxe o confort, o en la manera d'organitzar i concebre la producció agrícola.

Encara que l'excavació del jaciment tot just acaba de començar, podem afirmar que Can Ring era una vil·la ben estructurada, regular i planificada, que no correspon, en general, a una superposició gradual de fases, sinó a una gran construcció *ex novo* feta probablement en un moment augustal o altimperial inicial, al damunt d'unes estructures preexistents amb l'origen en època republicana. Caldrà determinar, en properes intervencions, si la naturalesa d'aquesta fase primigènia, com tot sembla suggerir, ja es pot definir com la d'una vil·la plenament romana.

La disposició de les restes dels murs demostren que l'edifici s'adaptava perfectament al lleuger desnivell del terreny, de tal manera que les diferents parts de la vil·la es van construir esglaonadament, en diferents nivells o terrasses que permetien salvar, sense la necessitat de grans obres, un pendent considerable al sud. L'orientació general de les estructures vers el sud i el sud-oest permetia aprofitar al màxim la llum i l'escalfor del sol els dies de tardor i hivern. En l'aspecte arquitectònic, sembla clara l'organització de la vil·la a partir d'espais oberts o patis, que de ben segur tindrien també una funcionalitat diferent, mantenint però una estructura força simètrica i dibuixant una edificació força compacta pel que fa a volums, en contraposició als models que tenen una planta més disseminada (Casas *et al.*, 1995, 56-57). Els materials de construcció utilitzats, com ara els rierencs o els blocs de gres que conformen els sòcols dels murs, provenen de l'entorn de la mateixa vil·la, ja sigui de la llera del riu Fluvià, com també dels afloraments de gresos i calcàries del terreny que podien haver servit de pedrera (fig. 9).

Figura 9. Els aflorament de gresos a l'entorn de Can Ring s'aprofitaren per obtenir materials per a la construcció de l'antiga vil·la romana.

Les prospeccions geofísiques prèvies a l'inici de l'actual projecte d'excavació, així com també els treballs de delimitació fets l'any 2005 i l'excavació arqueològica realitzada els anys 1958-1960, permeten estimar que la vil·la ocupava una superfície aproximada d'entre 5.000 m² i 6.000 m², dels quals fins al moment només coneixem una part. Malgrat que es tracta d'una àrea força extensa, cal tenir en compte que la zona amb més concentració d'estructures correspon a la part central del camp, tot i que tampoc no podem descartar l'existència d'altres construccions separades i aïllades del nucli principal. Considerant aquestes dades i prenent

de referència altres jaciments del territori excavats de forma més extensa, podem suggerir que la vil·la de Can Ring seria un establiment rural de mida mitjana o mitjana/gran, amb una superfície d'ocupació d'entre mitja i una hectàrea (Burch *et al.*, 2013, 78-79).

Les troballes realitzades d'ençà de les primeres exploracions permeten constatar, d'una banda, l'existència d'una àrea destinada clarament a l'habitatge o *pars urbana* situada a la part superior del terreny, i dotada de certs elements de luxe i confort, com ara parets bellament decorades amb pintura mural. Caldrà esperar, però, als futurs treballs per poder identificar amb arguments sòlids els diferents àmbits que la integren (*cubicula, triclinium, oecus, balneum*, etc.), per conèixer la seva disposició dins la planta de l'edificació i per poder formular una hipòtesi sobre els seus propietaris o els encarregats de la vil·la. Fins avui, l'únic argument que coneixem fa referència a una antiga troballa d'un *signaculum* de bronze amb el nom de qui fou, molt probablement, un dels propietaris de Can Ring, anomenat Lucius Pompeius Satrio (Mayer, 1995, 189-190), que estudiarem de forma detallada més endavant.

És igualment ben provada l'existència de construccions amb una clara vocació funcional i productiva, que coneixem com a *pars rustica* (magatzems, cuines, etc.), i la *pars fructuraria*, destinada a l'elaboració i la conservació dels productes agrícoles (premses, celler, etc.), tal com demostra la troballa de nombrosos *dolia* per guardar vi. És de suposar que hi havia una certa correlació entre la capacitat de les instal·lacions agrícoles i l'extensió de les terres de conreu del *fundus* de la vil·la, de tal manera que la capacitat màxima de la *cella vinaria* podrà, en el futur, donar una idea aproximada de la superfície de la vinya. El pes evident que tingueren les estructures relacionades amb la producció de vi en el conjunt de l'edificació convida pensar en una clara especialització en la viticultura, sens perjudici d'altres cultius que evidentment també es conreaven en una explotació rural com Can Ring. De confirmar-se aquestes primeres valoracions, la vil·la hauria estat decisiva en la transformació del paisatge agrari en comparació amb les etapes històriques anteriors, que es caracteritzaven pel predomini absolut del conreu de cereals.

La ubicació de la vil·la tenia també, probablement, un sentit pràctic, perquè tal com ja hem assenyalat es trobava al centre d'una extensa propietat formada per terres de conreu, prats i boscos. Al sud i l'oest, les terrasses inferiors del Fluvià oferien una excel·lent àrea agrícola, mentre que els relleus més sinuosos de la part nord serien igualment aprofitables per conreus com ara la vinya, que fou fonamental en l'economia d'aquesta vil·la (fig. 10).

Finalment, la contribució de la vil·la com agent transformador del paisatge rural no es pot entendre sense tenir en compte la seva integració en un sistema econòmic i en una estructura político-administrativa d'un territori més ampli que, en el nostre cas, es vertebrava a partir de dues ciutats, Emporiae i Gerunda, així com també en d'altres nuclis menors, com el *vicus* de Bisuldunum. En el cas de Can Ring, resulta obvi que la proximitat del nucli de població de Bisuldunum, i l'existència de les diverses vies i camins que comunicaven amb les planes de l'Empordà i de Gerunda foren també factors igualment determinants en la seva fundació.

Per aquesta raó, la vertebració del jaciment en un entorn geogràfic més ampli constitueix un dels objectius principals de l'actual projecte de recerca, centrat en l'estudi del poblament rural i les *villae* al territori de l'actual Pla de l'Estany i la Garrotxa entre els segles II-I aC, fins als segles VII-VIII dC. El desenvolupament d'aquest programa d'estudi microregional, que a més de Can Ring inclou l'excavació integral de la vil·la de Vilauba (Camós) i de la bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri), és indispensable per respondre, verificar, contrastar o replantejar qüestions com ara els patrons d'assentament, les pautes i els ritmes d'evolució d'aquests jaciments en el transcurs del temps, l'arquitectura, la vocació econòmica, la capacitat productiva, les dimensions de la propietat o les pràctiques agràries (Castanyer i Tremoleda, 1999; Tremoleda *et al.*, 2017).

En definitiva, l'existència d'aquesta estructura territorial, perfectament organitzada i integrada en un sistema econòmic d'abast mediterrani, és fonamental per entendre l'èxit i la difusió del model que representaren les *villae*. Des d'aquesta perspectiva, semblantment al que significaren les noves fundacions urbanes romanes, que exerciren de capital i de centre polític, administratiu i religiós d'un territori, podem afirmar que les *villae* foren també agents transformadors i romanitzadors del paisatge rural, perquè suposaven una nova manera d'ocupar, habitar i explotar el país. Can Ring n'és un clar exemple. Només cal esperar, doncs, a la continuïtat de la recerca arqueològica per saber-ne tots els detalls.

Figura 10. La vil·la romana de Can Ring s'emplaçava al centre d'una important explotació agrícola, la qual canvià substancialment la configuració del paisatge del seu entorn.

CAN RING, UN PARATGE AMB TRES MIL·LENNIS D'HISTÒRIA

L'indret que avui coneixem com a Can Ring va ser ocupat per l'ésser humà tant abans de la fundació de la vil·la romana dels Pompeu Saurió, com després del seu abandó. L'explicació d'aquesta freqüentació continuada al llarg de més de tres mil anys, lògicament amb períodes de més i menys intensitat, i amb algun buit entremig, cal buscar-la en el pas d'un antic camí transhumant d'origen prehistòric que connectava la plana de l'Empordà amb els Pirineus, tot seguint el curs del Fluvià —la conca mitjana del qual és un autèntic corredor natural—, i que posteriorment fou reutilitzat per ibers, romans i medievals (Tremoleda i Castanyer, 2007, 261). La presència de la via, doncs, va afavorir l'establiment de jaciments a la zona, fins i tot molt abans que es detectin indicis d'activitat al nucli antic de Besalú, ja a inicis de l'edat del ferro (650-600/575 aC) (Busquets i Fàbregas, 1998, 149-151; Borrell *et al.*, 2000, 170).

ELS PRIMERS TESTIMONIS D'OCUPACIÓ (1200-650 AC)

L'estiu del 2004, durant les obres de construcció de l'autovia A-26, es van recollir diversos fragments de ceràmica feta a mà a les rodalies de la masia de Can Barraca, tan sols dos-cents metres al nord d'on segles més tard s'instal·là la vil·la romana. L'excavació en extensió del jaciment a finals d'aquell mateix any va posar de manifest l'existència de dues fases d'ocupació ben diferenciades. Les restes més reculades corresponen a un petit fons de cabana amb una cronologia de finals del segon mil·lenni abans de Crist (1200-1000 aC) (Martín, 2006b, 83-84; 2006c, 134). Es tractava d'una estructura molt senzilla, de planta ovalada (3 m x 2,5 m) i amb el terra enfonsat, que devia anar completada amb parets d'argila i una coberta feta amb materials peribles (fig. 11). El seu ús era estacional i s'ha de relacionar amb les comunitats transhumants que recorrien el territori en busca de pastures per als ramats.

Uns segles després, en el període de transició entre el bronze final i la primera edat del ferro (850/800-650 aC) (Martín, 2006a, 17 i 121; 2006b, 85),¹ l'indret va passar a tenir un ús funerari. Els treballs realitzats van permetre documentar una modesta necròpolis d'incineració, relativament ordenada i sense superposicions, amb un total de catorze enterraments, tant d'individus adults com d'infants: nou en urna dins una fossa simple, un en fossa sense urna i quatre sota túmul (Martín, 2006a, 28-46), diferències que versemblantment poden respondre

¹ Publicacions posteriors han proposat una datació més acotada per a la necròpolis de Can Barraca, entre el 725 aC i el 650 aC (Pons, Graells i Valldèpèrez, 2010, 50).

a una voluntat de distinció social entre les persones inhumades en funció de l'estatus, el gènere o l'edat (Martín, 2006a, 104, i 124-125; Pons 2019, 173). Tradicionalment, s'ha vinculat aquest tipus de necròpolis, situades en zones de pas o a les proximitats de camins, amb comunitats dedicades almenys en part a la transhumància, i així semblen corroborar-ho paral·lels propers com el Pi de la Lliura, a Vidreres (Pons i Solés, 2008, 107-110).

Figura 11. Fons de cabana trobat al jaciment de Can Barraca (1200-1100 aC). Al fons, túmuls associats a la necròpolis d'incineració. Font: fotografia de Pau Martín.

Més difícil, atesa l'escassetat de dades, resulta intentar ubicar els possibles assentaments associats, bé fossin de caràcter estacional o potser ja semipermanent, atès que una part del grup podria haver-se dedicat a l'agricultura. Martín va apuntar, amb tota la prudència, una hipotètica relació entre Can Barraca i el veí jaciment de Can Xac a Argelaguer (Martín, 2006b, 85) —un vincle que segurament també caldria fer extensible a la propera necròpolis de Can Bellsolà, situada a poc més d'un quilòmetre de Can Barraca i que serà tractada en pròxims apartats (fig. 12). Certament, les característiques de Can Xac, un hàbitat estable a l'aire lliure format per un mínim de cinc fons de cabana i diverses estructures de combustió (Manzano, Agustí i Colomeda, 2006, 63-64), i la seva contemporaneïtat amb Can Barraca,²

2 Per consultar els resultats de les datacions de carboni 14 de Can Xac, Can Barraca i altres jaciments de cronologia similar de la Garrotxa, vegeu Piqué *et al.* (2018, 403-404).

a cavall entre el bronze final i el període de transició al ferro (Manzano, 2006, 150) avalarien aquesta teoria. Convé, tanmateix, no descartar altres opcions, ni tan sols aquelles que, com el nucli de Besalú, avui encara estan mancades d'evidències arqueològiques del període, però que en canvi ofereixen una relació geogràfica i visual directa amb aquestes necròpolis (Frigola i Ferrer, 2017, 123-124).

Figura 12. Recreació d'un enterrament a la necròpolis de Can Barraca. Els costums funeraris del moment marcaven que els cossos dels difunts havien de ser cremats i les restes dipositades en una urna cinerària que després era enterrada. Font: il·lustració de Cesc Pujol.

UN INDRET ROMANITZAT

No es té constància de la presència ibera a Can Ring, si bé cal pensar que l'espai devia ser igualment freqüentat durant tota l'etapa. El següent moment d'ocupació, doncs, ve marcat per la fundació de la vil·la romana dels Pompeu Saurió, de la qual, gràcies als treballs arqueològics realitzats des del 2017 —i que hom preveu continuar durant els propers anys— ja se'n comença a entendre l'evolució i l'estructuració (Frigola, Castanyer i Tremoleda, 2020, 221-224). Arquitectònicament, ens trobem davant d'una vil·la regular i ben planificada, adaptada al constant desnivell del terreny vers el sud. La *pars urbana*, així com alguns àmbits que podríem qualificar de rústics —és a dir, amb funcions de treball intern o emmagatzematge—, està ubicada al nord i consisteix en tres ales —la de l'oest més desenvolupada que les altres— articulades a l'entorn d'un pati central, inicialment lliure de grans edificacions per la banda est, per així permetre l'entrada de llum. Més al sud, i ben separada de l'àrea residencial, hom hi localitza la *pars fructuaria* del complex, destinada a l'obtenció de vi amb finalitats

excedentàries. La viticultura, tanmateix, devia combinar-se amb altres activitats agropecuàries —horticultura, silvicultura, ramaderia, conreu de cereals...— de menor impacte econòmic, però imprescindibles per garantir l'autarquia de l'establiment. En aquest sector meridional, també s'ha documentat un modest *balneum*, integrat per apoditeri, tepidari i caldari (fig. 13).

Pel que fa a la seqüència ocupacional, tot assenyala que estem davant d'una vil·la de cronologia alta, primerenca, fundada a cavall dels segles II-I aC. Per bé que aquestes fases inicials són encara molt desconegudes, almenys una part de l'estructura principal de l'establiment, concretament les estances de l'ala sud, daten d'un moment imprecís del segle I aC i, fins i tot, una d'elles ja havia sofert una primera amortització pels volts del període augustal o potser una mica abans. Sembla que és a partir d'aleshores quan es va iniciar un procés de construcció i reforma profunda que concloué relativament poc després, a inicis de l'alt Imperi, moment en què l'estructura central de la vil·la ja mostrava un aspecte similar al que avui li coneixem, *balneum* i ampliacions perimetrals a banda.

Aquesta fisonomia es mantingué més o menys inalterada fins a mitjan segle II dC quan, segurament arran d'un canvi en l'orientació de la propietat, es produïren un seguit de reestructuracions i transformacions que comportaren l'abandonament de bona part dels sectors residencials, i l'habilitació d'una *cella vinaria* a l'antic pati; l'establiment, doncs, esdevingué a partir d'aquest moment un complex essencialment productiu que sobrevisqué, amb algunes

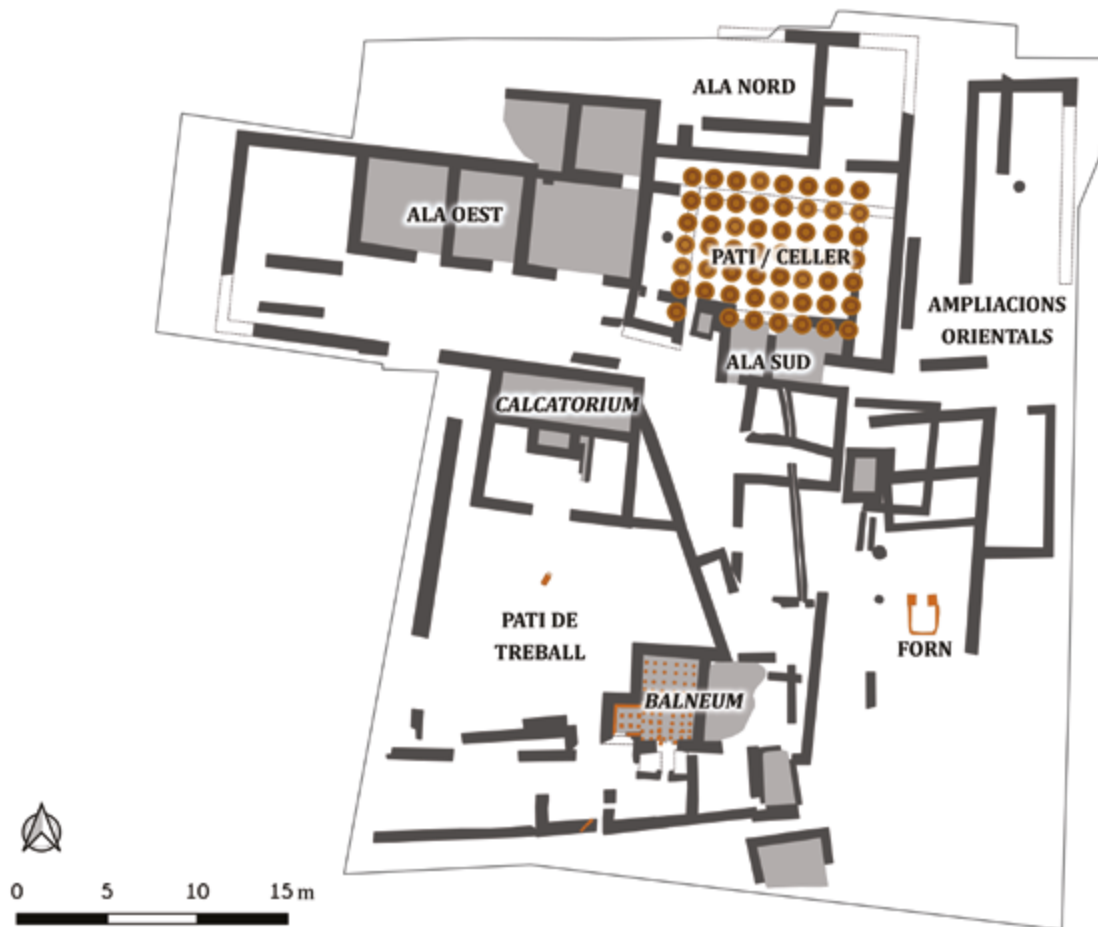

Figura 13. Planta del jaciment després de la campanya de 2020, amb indicació dels principals sectors i edificis.

ampliacions i reformes de caràcter rústic o productiu entremig —concentrades especialment a les bandes est i sud—, com a mínim fins al segle IV dC.

Si retornem a la fase inicial, resulta evident que l'elecció de l'emplaçament no fou casual, sinó que els fundadors degueren tenir en compte diversos factors, entre els quals la proximitat a una via de comunicació que permetés l'abastiment de productes i la comercialització de l'excedent agrícola (Palahí, 2010, 79-81), així com la presència a les rodalies d'un nucli de poblament consolidat i relativament extens. El *vicus* de Bisuldunum devia ser un mercat preferencial per a la vil·la i cal imaginar que absorbia una part significativa de la seva producció.

Segurament el *fundus* de la vil·la, és a dir, el territori adjacent que en depenia, disposava de diversos edificis i instal·lacions menors de caràcter productiu o auxiliar que, fruit de la intensa activitat antròpica desenvolupada posteriorment a la zona —i en tractar-se, la majoria de construccions, de poca entitat—, difícilment hagin perviscut fins als nostres dies. No queda clar si entre aquests elements, però, s'hi pot incloure el controvertit aqüeducte del salt de Palera, que segons el seu descobridor, el metge Lluís Vilardell, era d'època romana i portava aigua de boca fins al nucli de Besalú, tot passant pel costat de la vil·la de Can Ring (Corominas, 1960, 307-308). Aquesta construcció fou estudiada anys més tard per Josep Maria Corominas i Xavier Sala Aragó, que prudentment optaren per no comprometre's a l'hora de fixar una cronologia, més enllà de donar per segur que estava en ús en època medieval (Corominas i Sala, 1972, 291-293). En publicacions posteriors, en canvi, el mateix Corominas es mostrava favorable a l'origen romà de l'aqüeducte i no descartava que hagués pogut alimentar d'aigua també a la vil·la (Corominas i Marqués, 1976, 49) (fig. 14).

No cal dir que l'existència d'aqüeductes romans està àmpliament testimoniada a casa nostra (Casas *et al.*, 1995, 63-64; Burch *et al.*, 2013, 224), si bé la seva identificació presenta molts menys interrogants que la conducció del salt de Palera, les restes de la qual són francament d'atribució dubtosa (Nolla i Casas, 1984, 214; Frigola i Ferrer, 2017, 138). El tram de més interès és el que es conserva al costat de la masia homònima i que correspondria a la zona de captació. Es tracta d'una estructura parcialment enfonsada, formada per dues parets paral·leles, amb un recorregut visible de poc més de quaranta metres (fig. 15). L'espessa vegetació impedeix observar la factura de l'obra, que enlloc conserva la coberta descrita en els treballs publicats (Corominas, 1960, 308; Corominas i Sala, 1972, 292). Tan sols en alguns punts s'insinua un arrencament del que en el seu dia fou una volta.

Val a dir que, actualment, encara no es tenen indicis de com s'abastava d'aigua la vil·la dels Pompeu Satrió, si era a través de cisternes o d'algun pou, solucions més habituals i assequibles, o bé si efectivament es feia a través d'algun tipus de construcció més complexa. Només un futur estudi acurat del parament de l'aqüeducte, potser acompanyat d'una petita intervenció arqueològica, permetrà aportar llum a la qüestió.

DE L'EDAT MITJANA ALS NOSTRES DIES

És pràcticament impossible resseguir les traces d'activitat a Can Ring durant els segles immediatament posteriors a l'abandó de la vil·la. La referència medieval més reculada la trobem en el topònim *monetarias* (Bolós i Hurtado, 1998, 44-45), esmentat el 957 i associat a un camp situat a tocar del jaciment. A partir dels segles XII-XIII, tanmateix, es produeix un increment d'esments documentals que permeten reconstruir amb certa fiabilitat l'aspecte de l'indret durant la baixa edat mitjana i l'època moderna.

Figura 14. Fotografia de Miquel Oliva durant les excavacions de 1960 a la vil·la. Al fons, afrontant amb el camí de Palera, hom hi pot veure un fragment de mur que alguns estudiosos han volgut associar a l'aqüeducte procedent del salt de Palera. Font: fotografia de l'arxiu MAC-Girona.³

En primer lloc hem de dir que l'entorn de Can Ring tenia essencialment una funció agrària, i hi dominaven els camps de cultiu i els horts. Algunes peces de terra eren propietat de la canònica de Santa Maria, almenys des del segle XIII, tal com posa de manifest el llibre de negocis del prior Joan Alivert conservat a l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa.⁴ També es té constància, l'any 1342, d'un hort associat al benefici de l'altar de Sant Joan de l'església parroquial de Sant Vicenç (Mir, 1995, 116; Fumanal, 2007, 91), així com d'una terra que el 1366 estava vinculada al benefici de Sant Miquel (Mir, 1995, 116), altar menor de l'església de Santa Maria; és a dir, i simplificant, les rendes generades per cadascuna d'aquestes parcel·les servien per finançar un benefici eclesiàstic lligat a un determinat altar. Els beneficis eren a perpetuïtat i, a canvi, el beneficiat, un sacerdot, havia d'oficiar misses a l'altar adscrit i tenir cura dels ornaments.

3 Així, almenys, ho deduïm de les paraules de Corominas i Sala Aragó: «[...] Ara, si sortim de Besalú i seguim el camí que va al Salt de Palera ens trobem que vorejant el costat dret hi ha uns murs grossos fets de rierencs fortament cimentats amb calç i sorra. [...] Efectivament es troba a prop del poblat romà excavat per Marta Corominas l'any 1959. [...] La finalitat d'aquest tram d'aqüeducte era salvar la depressió del terreny dels camps de Can Ring» (Corominas i Sala, 1972, 291).

Des de la nostra òptica, tanmateix, no hi ha res que indiqui que les restes d'aquest mur, avui encara conservat parcialment, siguin les d'un aqüeducte, ni que tingui cap relació amb l'estructura que es conserva de la zona de captació, sigui de l'època que sigui. Més aviat pensem que es tracta del mur de tanca del camp, bastit molt posteriorment a l'abandó de la vil·la.

4 ACGAX, Notarials, Besalú, priorat de Santa Maria. Llibre de notes del prior Juan Alivert 1649-1665 (núm. 1163).

Figura 15. Fotografia actual del paratge del salt de Palera, on s'aprecien les restes més ben conservades de la polèmica conducció.

La principal via que creuava la zona era el camí de Palera, que sortia des del portal de Torell de Besalú (Sagrera, 2010, 90) i es dirigia vers el nord-oest fins a arribar, pocs metres després, al mas Estrader —més endavant conegut com a Can Ring—, que curiosament devia el seu nom al pas de la via (*strata*). Aquest mas comença a aparèixer esmentat a partir del segle XIII i els seus estadants van acabar conformant una de les nissagues medievals besaluenques més longeves, els Estrader.⁵ Cal pensar que la resta del traçat fins a Palera no devia diferir gaire del camí tradicional que, amb més o menys exactitud, encara es pot seguir avui i que passava just pel costat de les restes de la vil·la. Una altra masia important era el mas Barraca, del qual es té notícia des del 1370 (Mir, 1995, 116), per bé que no podem descartar un origen més antic (fig. 16). A tall d'anècdota, en aquesta pairalia és on, segles més tard, va néixer la mare de Josep Pujol Barraca, àlies *Boquica*, el famós guerriller napoleònic (López i Riu, 2012). Per últim, hem de mencionar l'existència d'una font Puda, situada uns 250 m a l'oest de la vil·la. Els documents medievals usen el topònim no tant per referir-se a la mateixa font, sinó a una zona de camps situada aproximadament entre Can Llandrich i Can Perxó. També es parla del torrent de la font Puda (Mir, 1995, 116). En qualsevol cas, tot assenyala que aquesta deu d'aigües sulfuroses ja es devia conèixer en època romana i, atesa la importància i el simbolisme que els romans donaven a l'aigua, qui sap si fou un factor més que ajudà a determinar l'emplaçament.

⁵ Al *Llibre del sindicat remença* de 1448 hi figura un tal *Guillermus Strada*, pagès de remença de la parròquia de Besalú, que molt probablement residia al mas homònim (Homs, 2005, 85).

Figura 16. Vista de mas Barraca.

Més lluny, ja a l'altra banda de la riera de Capellada, hom hi trobava l'estany de Capellada o d'en Racó, que durant l'edat mitjana acollia, a les proximitats, un hospital de malalts o leproseria, instal·lacions que sempre se situaven als afores de les poblacions per evitar contagis (Frigola, 2018, 48). Geològicament, cal atribuir la formació de l'estany a una dolina, habituals en aquesta zona a causa de la presència de guix en el subsol. Això impedeix, a manca d'estudis geomorfològics específics, determinar el moment de la seva formació. La primera referència coneguda, tanmateix, és força reculada, del 1075, per la qual cosa no sembla exagerat pensar en un origen antic, qui sap si anterior al de la mateixa vil·la: «[...] juxta stagnum usque in Bruguerols et in Foxols [...]» (Marca, 1688, 1165-1166, doc. CCLXXXVI; Montsalvatge, 1890, 264-265, doc. XIX).

Tot indica que, durant els segles moderns i fins ben entrat el segle xx, es van produir pocs canvis a la zona. Prova d'això és el mapa de Joan Papell, de 1862, conservat a l'Ajuntament de Besalú, on se segueixen mostrant bona part dels elements ja documentats en època medieval: la font Puda, el camí de Palera, el mas Estrader, el mas Barraca... no fou fins a les darreries del segle passat, doncs, quan es produí l'edificació massiva del paratge amb naus industrials i cases, que configuren la urbanització de Can Ring (fig. 17). Paradoxalment, poc després va tenir lloc l'enderroc integral de la vella estructura del mas Estrader.

NOTÍCIES HISTÒRIQUES DE LA VIL·LA DELS POMPEU SATURIÓ

Malgrat les limitades actuacions que s'han fet al jaciment, sí que hi ha un bon grup de notícies o referències que històricament s'han produït per la freqüentació constant del lloc i el convenciment que hi havia un establiment romà a l'indret. Aquestes notícies les hem agrupat en dos apartats. El primer se centra en la troballa i la documentació d'un peça important, un *signaculum* de bronze descobert a inicis del segle XVII. El segon recull, en les narracions fetes pels viatgers durant el segle XVIII, i les dades que van recollir erudits locals i professionals als segles XIX i XX.

EL SIGNACULUM

Més enllà de la toponímia, la primera dada disponible de la vil·la de Can Ring, per bé que indirecta, reula fins a l'any 1612, quan es va produir la troballa d'un *signaculum* o segell de bronze a l'entorn del mas Estrader o de Can Ring, a uns tres-cents metres al sud-est del jaciment. Malgrat que la peça resta actualment desapareguda, se'n té constància gràcies a una carta enviada per Joan Baptista Pont al cronista i historiador Jeroni Pujades (1568-1635), avui conservada a la Biblioteca Nacional de França (fig. 18).¹ En ella Pont, entre altres temes sobre Besalú, comunica la descoberta del segell, en fa un dibuix i li planteja a Pujades —de qui era estret col·laborador i informador (Miralles, 2008, 45)— un seguit de dubtes, als quals sol·licita resposta (Mayer, 1995, 189-190):

Assi en Campdora [camp de l'Era] cavant un pages ha trobat una cosa de bronzo, a modo de stampilla de firmar cartes de esta forma y ab estes lletres. Assí ab lo

1 Alguns textos manuscrits i altres documents de Pujades, inclosa la carta del nostre interès, foren aplegats per Pèire de Marca (1594-1662) després de la mort del primer (Pujol, 1985, 199). Marca, enviat a Catalunya per Lluís XIV durant la Guerra dels Segadors com a visitador, usà part de la informació per redactar la cèlebre obra *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*, publicada pòstumament el 1688, gràcies al treball d'edició fet per qui havia estat el seu secretari, Étienne Baluze (1630-1718), bibliotecari, jurista i historiador (Mayer, 1995, 189). Després de la mort de Baluze, una part del seu voluminós fons —que recordem contenia els papers de Pujades recollits per Pèire de Marca— va ser adquirint per la Biblioteca del Rei, antecedent de la Biblioteca Nacional de França.

Aprofitem aquesta nota per esmenar una confusió detectada en una publicació anterior sobre el tema (Castanyer, Tremoleda i Frigola, 2018, 20), on s'identificava erròniament Baluze com a visitador del Principat de Catalunya.

que sentén tenien lo dit quant imprimien lo sello. Desijaria v. m. [vostra mercè] me fes m. d'interpretar-me aquest Saturio y com pogué ser en aquest lloch y enviar-m'ho a Girona.²

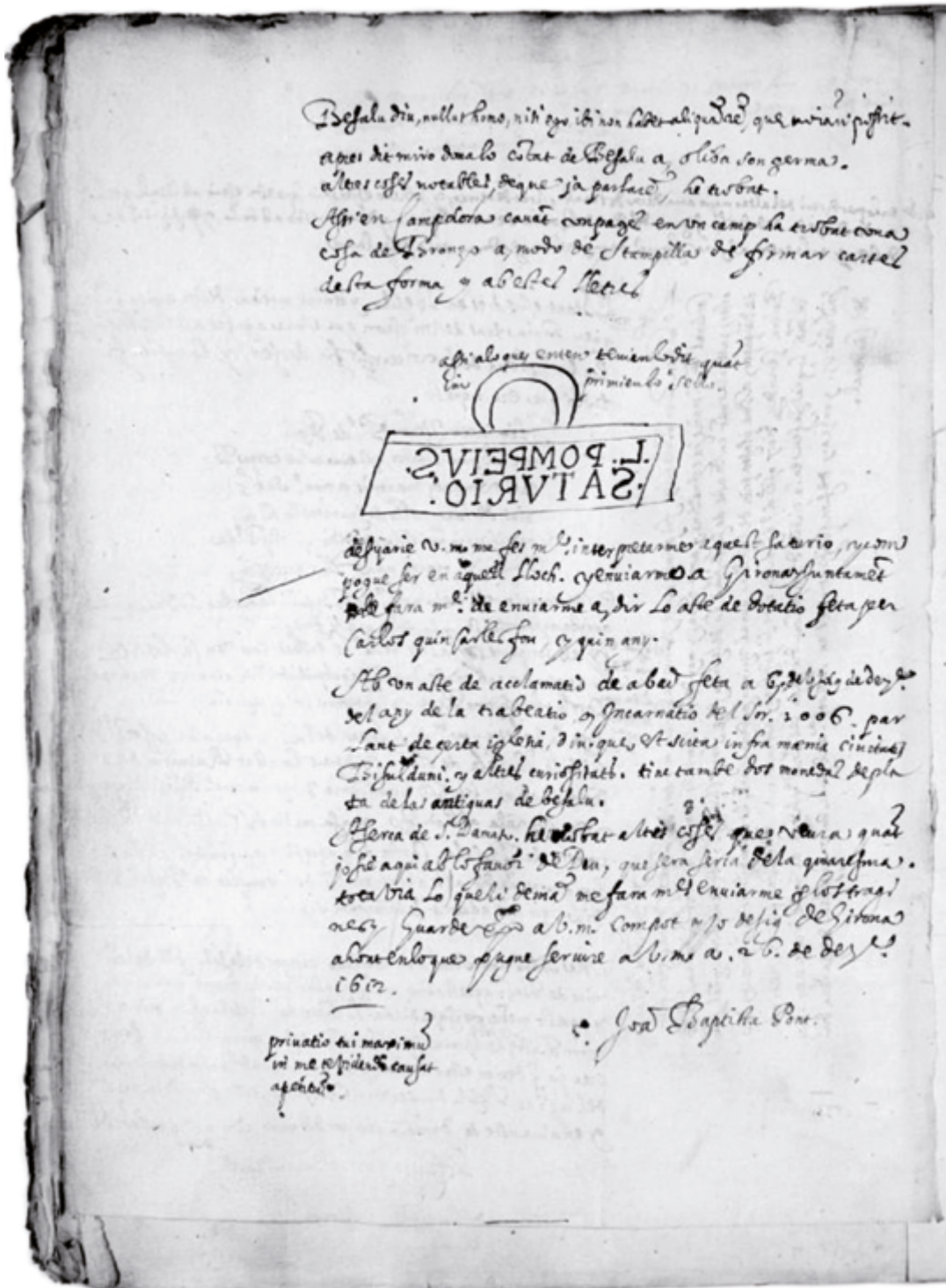

Figura 18. Fragment de la carta enviada per Joan Baptista Pont a Jeroni Pujades (1612), on es pot apreciar el dibuix del *signaculum* trobat a l'entorn de la masia de Can Ring. Font: BnF - Gallica.

2 BnF - Gallica, Baluze 238. Papiers de Juan Alfonso de la Encina, 186 r.

Un *signaculum* és una matriu, majoritàriament feta de bronze fos, amb forma de placa rectangular que contenia una llegenda a la cara inferior, amb lletres en relleu ben marcat dins un cartutx buit i de lectura retrògrada, que permetia posar la seva empremta sobre materials tous, de manera que en prémer sobre una superfície, la llegenda i la cartel·la que l'emmarcava quedaven impreses en el sentit de la lectura.

Gràcies al dibuix prou detallat del segell que ens ha arribat, sabem que tenia una llegenda disposada en dues línies, a la primera hi havia la inicial del *praenomen* i el *nomen*, i a la segona el *cognomen*, tot plegat en nominatiu: « L · Pompeius · / · Saturio :».

Aquesta placa estava unida a una anella. En realitat, el dibuix de Pont no reflecteix la lectura retrògrada de la matriu, sinó que ofereix la lectura positivada; tot fa pensar que és una llicència que es va prendre l'autor per fer intel·ligible el text que hi duia (fig. 19). Nosaltres presentem una proposta segurament més propera a la realitat, a partir de nombrosos paral·lels coneguts, en la qual el segell consta de les mateixes línies i la mateixa llegenda de Pont, però en posició retrògrada, de manera que una vegada impresa es llegiria en el sentit habitual d'esquerra a dreta (fig. 20). En l'antic dibuix es marca l'anella de la part superior, però Pont no li dona cap més importància i només comenta que el portarien al dit, com si fos un anell, i que era un segell per signar documents.

Si parem atenció a aquestes dues afirmacions, la que ens diu que era com un anell que es duia al dit l'hem de descartar per dues raons principals: la primera, per les dimensions del diàmetre intern de la peça, que rondaria els tretze mil·límetres —excessivament petit—, i la segona per la dimensió i la morfologia de la placa, en aquest cas massa gran, i que no resultaria còmode ni funcional de dur a la mà. Aquesta observació ja l'havien fet dos experts francesos amb motiu de la troballa d'un nou segell a la Gàl·lia narbonesa (Feugère i Mauné, 2005, 437). Si Pont no ho detalla és perquè simplement no ho tenia, però era molt corrent que aquesta anella, a la part superior, fos plana i dugués incises les inicials del personatge, de lectura retrògrada, i es pogués usar com a *anulus signatorius* si hagués convingut (Mayer, 2014, 27). Nosaltres pensem, més aviat, que aquesta anella tenia la funció d'agafador per imprimir el relleu sobre una superfície, però la baga serviria per dur-la penjada i evitar-ne la pèrdua.

Figura 19. Detall del dibuix del *signaculum* de la carta anterior.

Figura 20. Proposta actual de dibuix del *signaculu*.

Pel que fa la segona afirmació, que considera el segell «stampilla de firmar cartes», el relator no va pas desencaminat, tot i que és obvi que no era un segell de carta. Ja hem comentat abans que aquest tipus de matriu compta amb nombrosos paral·lels. Només a la narbonesa hi ha 142 exemplars, recollits al CIL XII (Feugère i Mauné, 2005, 439). Si mirem l'entorn més proper, la ciutat d'Empúries compta amb antigues troballes d'aquest tipus (Almagro, 1952, núm. 122 i 123; IRC III, núm. 179-181). Una altra, malgrat que consta com de procedència emporitana (Botet, 1980/1913, 339), pensem que procedeix de Llafranc (Tremoleda, 2000, 209-212; Barti, Plana i Tremoleda, 2004, 204-216). En tot cas, s'han publicat sèries completes a partir dels dipòsits que existeixen a diverses institucions i museus.³

Així doncs, és un tema que ha despertat sempre interès i és objecte de revisions constants. La més moderna és la que es va celebrar a Verona l'any 2012 i que recull un bon nombre de comunicacions entorn d'aquest objecte d'estudi (Buonopane i Braitto, 2014; Caldelli i Gregori, 2014), o l'editada per *Epigraphica* l'any 2014.⁴ Gairebé sempre els trobem en llatí, però també se'n coneixen en grec (Vecchio, 2014).

Uns tipus de segells particulars són els que servien per marcar fusta, pells i animals, però en aquests casos necessitaven un mànec metàl·lic llarg perquè calia posar la part de les lletres al foc roent (Baratta, 2007). Un altre tipus de *signacula* són els segells d'oculista, que s'utilitzaven per imprimir els col·liris secs —una barra sòlida que s'aplicava en pols—, però són unes petites peces massisses de pedra, normalment d'esteatita, amb el text incís en un dels laterals i, per tant, molt diferents a l'exemplar que ens ocupa (Salles, 1982).

La recerca arqueològica a territori gironí ha permès troballes recents a la vil·la del Pla de Palol, a Platja d'Aro, amb el nom «Porcianus» o «Porciana» (Tremoleda, 2000, 218; Nolla, 2002, 202, fig. 152, 30), mentre que a la vil·la romana del Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter, es documenten els *tria nomina* del personatge «D(ecimus) · Calvidius / Aurflianus» (Costa *et al.*, 2019a, 414, fig. 18.11, 1 i 2019b, 58).

Els diversos autors que s'han interessat per aquests objectes han proposat diferents usos possibles. Per a M. A. Dollfus (1967, 130-134), l'estampat de productes ceràmics, com àmfores, teules o terracotes arquitectòniques ocuparia de llarg la primera posició. Però no s'ha trobat l'associació d'aquests segells amb marques reals. En tot cas, es tracta de casos comptats i més aviat anecdòtics, que marquen sobre teula i sobre nanses de les àmfores G 4, a la zona narbonesa. Malgrat això, hi ha alguns casos ben documentats i sense dubte, com seria l'exemple del segell de Caius Vallius Scipio sobre teula (Braitto, 2014, 486-490).

Un altre ús ben documentat és el de segellar pans, que haurien donat els patricis als seus clients (fig. 21). Això semblen suggerir diverses troballes fetes a Pompeia que, per les condicions de la seva destrucció, ha conservat diversos pans carbonitzats que havien estat clarament estampats mitjançant aquests segells (Feugère i Mauné, 2005, 441). El fet d'estar impresos sobre un material perible que, a més, estava destinat a ser consumit i, per tant, a no deixar rastre, fa que els exemplars de la ciutat del Vesuvi siguin els únics coneguts, però és clar que obliga a plantejar si aquest document és excepcional o si, en canvi, era d'allò més habitual, ja que la distribució del pa a la clientela fou una operació regular.

3 Com els de Torí (Mennella, 2008), dels Museus Vaticans (Buonocore, 1984), de Roma (Loreti, 1994), del Museo Arqueológico Nacional de Madrid (Castellano *et al.*, 1999), o el ja citat de la Gallia Narbonensis (Feugère i Mauné, 2005).

4 (2014). *EPIGRAPHICA, Periódico Internazionale di Epigrafia*, núm. LXXVI, 1-2, 2014.

Figura 21. Pa carbonitzat amb el segell en llatí «Propietat de Celer, Esclau de Q. Granio Verus», Herculà, la Casa dels cèrvols, 79 dC. Museu Arqueològic Nacional de Nàpols. Font: Meridianos, 8 d'agost de 2015.

Una altra categoria d'objectes inscrits i que s'ha considerat que tenien una relació directa amb els *signacula* de bronze són uns blocs de plom, generalment de forma rectangular, en una cara dels quals es mostra una empremta de *signaculum* obtinguda per emmotllament. El procediment per obtenir aquestes empremtes era simplement fer pressió amb el segell de bronze sobre una superfície plàstica, normalment argila, sobre la qual s'hi escolava el plom fos i s'obtenia un positiu més o menys exacte al relleu del segell. Totes aquestes empremtes són, per tant, retrògrades, com els mateixos segells, i solen mostrar el text en una o dues línies emmarcades en una cartel·la (Feugère i Mauné, 2005, 441-443). Moltes vegades aquestes empremtes són defectuoses i la lectura del text complicada, i sembla que tindrien l'objectiu de conservar una imatge, encara que fos aproximada, del *signaculum*.

Una de les troballes més recents d'aquesta mena és la que es va produir a la *cella vinaria* de Teià, al Maresme. En aquest cas sí que s'ha pogut fer la lectura del nom del personatge: «Epicteti L(uci) · P(edani) · / Clementis», el qual ha comportat nombroses reflexions des de la seva troballa. El personatge és ben conegut, una vegada fou manumès, com a *sevir* augustal de Barcino (Rodà, Martín i Velasco, 2004, 3; Rodà *et al.*, 2005, 54-55, fig. 6; *HEp*, 2007; Mayer, 2014, 30-31).

EL PERSONATGE LUCIUS POMPEIUS SATURIO

El personatge mencionat sobre el segell de bronze procedent de Can Ring duu els *tria nomina* i, malauradament, la peça va aparèixer sense context arqueològic. Aquest és un fet habitual en aquest tipus de peça. Malgrat que en alguns casos es pot interpretar com el datiu de Satrius (Solin i Salomies, 1994, 397-398), en el nostre cas, com mostra el segell, sabem que el *cognomen* Satrio és un nominatiu que concorda amb el *nomen* Pompeius, per tant, no el podem traduir com a Satri, sinó com a Satrió.

El nom Saurio, tant com a *nomen* com a *cognomen*, es documenta fins a 212 vegades (a partir de la recerca feta a l'Epigraphische Datenbank Clauss — Slaby), especialment a Itàlia i al nord d'Àfrica. A Hispània només es documenta deu vegades i la versió femenina, Sauria, en tres —a Cadis, Dènia i Cartagena (CIL II 1758; CIL II 3589 = AE (1988), 822 i CIL II 3454 = *DeCar* 124; Abascal, 1994, 213 i 496).

Altres formes de la mateixa arrel serien «Satur» (Rnom. 397; Còrdova AE, 1962, 45), i també «Saturisca» (o «Satyrisca» —*cf.* Solin, 1982, 40J— a S. Salvador d'Aramenha —Marvao, PTL. AE 1950, 213 + IRCP 610—).

El taller de l'Aumedia (Tivissa) ha donat àmfores amb la marca «SEX. DOMITI», associades, de vegades, amb el nom «SATVRIO», sobre àmfores del tipus Oberaden 74, de cronologia augustal (Revilla, 1993, 79-86; 1995, 165-171; IRC V núm. 122, LXXIII).

Provinent d'Empúries i trobat el 1949, conservat al MAC d'Empúries, hi ha un grafit incís sobre la paret externa d'un fons d'un vas de campaniana C (o imitació) de la forma 1, que dataria de la primera meitat del segle I aC. Les lletres mesuren d'1,9 a 2,1 cm (Sanmartí, 1978, núm. 483, 191, lám. 37 i 355); tot i que el grafit és fragmentat, l'autor llegeix «Turic»; en canvi, a IRC V es reconeix el nom, que es completa i es transcriu com «SA]TVRIO» (IRC V 5, XLII, núm. 2755; *HEp*, 12, 188; Díaz Ariño, 2008, C92).

Una de les peces més interessants, també d'Empúries, és la plaqueta de bronze d'un esclau, que correspon al número de registre 11.525 i al número d'inventari 96-CR-F-6202-4175, la qual cosa indica que va ser trobada a l'excavació del fòrum de l'any 1996, d'un estrat localitzat a l'ala oest del criptopòrtic (Aquilué *et al.*, 1998, 115-122). Es tracta d'una peça de bronze perfectament rectangular, d'unes dimensions de 7,2 cm de llargada màxima, per 1,9 cm d'alçada màxima i 0,3 cm de gruix, sense cap mena de motllura ni decoració. A l'anvers de la peça hi ha un text centrat, en capital romana, d'una alçada de les lletres d'entre 0,8 cm i 1 cm, que ocupa gairebé tota la llargada de la placa i deixa espais regulars tant a dalt com a baix. La separació entre paraules es fa amb una puntuació d'un punt volat. Aquestes lletres són fetes marcant els traços amb plom fos sobre el fons de bronze, amb la tècnica de la incrustació, la qual cosa provocaria un fort contrast entre el color platejat i el daurat del bronze de la base, tot i que avui hagi adquirit el típic to verd. Al centre exacte de la placa, a la part baixa, just a sota de la E, hi ha un petit orifici circular de tres mil·límetres de diàmetre. La lectura és la següent: «SATVRIO · ETRILI · Q(uinti) · S(ervus)», que podem traduir com a «Saurió, esclau de Quint Etrili».

Com hem pogut veure en la recerca del nom Saurió que consta al *signaculum ex arere* procedent de Can Ring, no podem pas dir que sigui gaire corrent en el món romà, per bé que es constata a la propera Empúries. D'altra banda, el fet de formar part de la *gens* pompeiana sí que sembla que ha estat de més llarg abast i, fins i tot, ha deixat senyals en els topònims locals.

Pel que fa a la cronologia de la peça, hi ha consens entre els epigrafistes a datar-la entre finals del segle I o, millor, al segle II dC (Mayer, 1995, 190; IRC V (suplements a IRC III, 224); Burch *et al.*, 2013, 133). En els comentaris que hem fet sobre aquest tipus de peça, que podria haver servit per marcar un ampli aspecte de productes de la vil·la, no és infundat pensar que el personatge podria haver estat relacionat amb l'establiment o, fins i tot, haver-ne estat el propietari.

És per totes aquestes raons que proposem que, en comptes d'usar un nom de la toponímia moderna com és Can Ring o, de vegades, Can Llandrich, que s'ha usat fins ara amb l'única raó de trobar-se a prop d'aquests masos moderns, es faci servir el nom de la vil·la dels Pompeu

Saturió, tot adoptant l'antropònim d'un personatge històric i coetani a la vil·la el qual pensem que, en algun moment de la seva història, hauria pogut ésser-ne el propietari.

ALTRES NOTÍCIES: VIATGERS I REFERÈNCIES LOCALS

La següent dada disponible sobre la vil·la, de nou indirecta, ens situa ara a inicis del 1790 i té com a protagonista el magistrat i viatger il·lustrat Francisco de Zamora (1757-1812) que, en la seva visita a Besalú, deixà escrit el següent (fig. 22):

Vi en un pilar de la casa antigua que hoy posee el Dr. Francisco Cabrot un busto de piedra que llaman el Mal Lladre, que dicen estar allí enterrado. Pero creo, segun el adorno que tiene en la cabeza y lo bardo que se halla, ser efigie romana no obstante de hallarse destrozadisima, pues les gentes que vienen de estos contornos a las funciones de Semana Santa, y aún las mismas del pueblo, tienen por un acto de virtud el ir allí a apedrearlo.⁵

El paràgraf no tindria cap rellevància si no fos perquè l'horta d'en Cabrot, que cal relacionar indubtablement amb el Francisco Cabrot del text, és una zona de camps de cultiu situada a pocs metres de la vil·la. D'aquesta manera, si es dona per cert, com apunta Zamora, que l'escultura anomenada «Mal Lladre» era d'origen romà —el fet que el poble l'apedregui durant les festivitats religioses, i que això estigués ben vist, deixa entreveure un més que probable origen pagà de la peça—, tot apuntaria que fou extreta en algun moment del subsol del jaciment, que com a mínim des del segle XII s'havia convertit en un camp de cultiu, curiosament anomenat «camp de les parets velles»⁶ (Marqués, 1992, 249-250, doc. 20; Mir, 1995, 116; Frigola i Ferrer, 2017, 138). Malauradament, el fet que es desconeixi la ubicació del bust a l'actualitat, si és que encara es conserva, impossibilita ser conclouents al respecte.

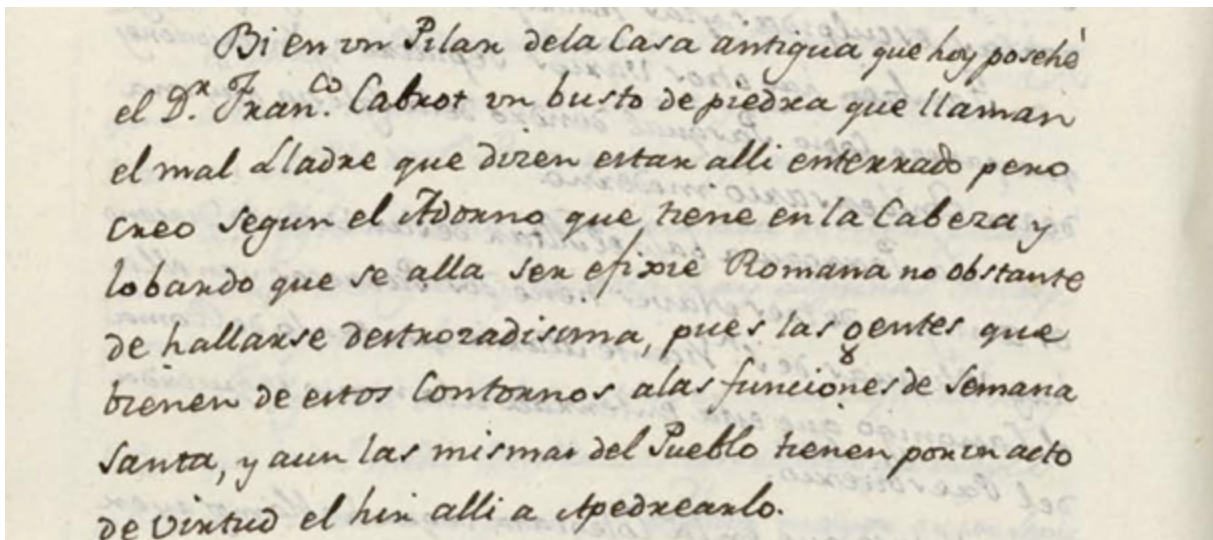

Figura 22. Fragment manuscrit de l'obra *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, de Francisco de Zamora, on narra el seu pas per Besalú. Font: Biblioteca Nacional d'Espanya.

5 Biblioteca Nacional d'Espanya. Francisco de Zamora [manuscrit], *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, f. 256 r.

6 Vegeu l'estudi toponímic de «les parets velles» al capítol dedicat a la toponímia d'aquesta mateixa publicació.

A les darreries del segle XIX, el notari i historiador Joaquim Matas, bon coneixedor del comtat de Besalú i autor de diverses publicacions de caràcter local, va escriure un article al setmanari catòlic de tall catalanista *La Creu del Montseny*, dirigit per Jacint Verdaguer, on mencionava diversos topònims amb probable origen romà de la contrada i els relacionava amb la presència de possibles vil·les romanes (Matas, 1899, 441-442). Entre els noms mencionats destaca el de Pampilona, a Guixà, prop de Besalú. Aquest topònim apareix a la documentació ja al segle XII (Montsalvatge, 1901, 447), a vegades també com a Pampalona, i feia referència, com hem vist més amunt, a una àrea d'hàbitat dispers al nord-oest de la població de Besalú, al costat esquerre del riu Fluvià. La zona estava territorialment ben definida —abastant algunes parts de Besalú, inclòs Can Ring, i l'extrem septentrional de l'actual terme de Sant Ferriol— i disposava, almenys des de la segona meitat del segle XIII, d'un domer, que residia a Besalú i depenia de la parròquia de Sant Vicenç (Mir, 1995, 117; Colomer, 2007, 18-19; Solà, 2007, 122). Tot i que alguns dels topònims proposats per Matas són poc plausibles, el cas de Pampilona és diferent, i sembla prou clar que deriva del gentilici romà Pompeu, nom que, recordem, coincideix amb el *nomen* del segell recollit per Pont, amb la inscripció «L[ucius] Pompeius Saurio».

Finalment, la darrera dada vinculada al jaciment prèvia a la seva descoberta l'aportà Miquel Oliva qui, en una nota manuscrita avui conservada a l'arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya (Girona) deixà testimoni de la següent informació:

Besalú. Necròpolis romana sortint carretera cap a Olot a mà dreta. La Vinya d'en Casellas, prop la Barraca dels Canonges s'hi trobà unes 35 teules, rajoles i caixes d'obra, peces de parts de rajoleria, de càntirs. Tot va anar per engravar la carretera. Diuen els vells del poble si els frares els portaren a enterrar a Besalú. Prop del rec Can Ganell. Hivern 1947.

Oliva, doncs, recull l'existència d'una necròpolis romana⁷ a una zona molt pròxima a la vil·la —i indefectiblement vinculada a ella— que aleshores era, encara, desconeguda. El fet de trobar-se a la dreta de la carretera d'Olot i a prop del torrent de Ganganell redueix les possibilitats a unes poques parcel·les contigües al jaciment, situades entre cent i dos-cents metres al sud-oest del nucli d'hàbitat. Malgrat que la nota deixa clar que les restes foren destruïdes durant l'asfaltat de la carretera, la informació permet arribar igualment a un seguit de conclusions, sobretot en referència al lloc on es trobava el camí d'accés principal a la vil·la, a banda i banda del qual es devien sebollir els difunts tal com manava la tradició romana. Aquest, possiblement, es dirigia a Besalú tot seguint un traçat similar al de la carretera d'Olot —evidenciant l'estreta relació social i econòmica entre la vil·la i el *vicus*—, per enllaçar a continuació amb l'actual avinguda Lluís Companys, on unes obres fetes als anys seixanta i noranta del segle passat van posar de manifest l'existència de diverses tombes obrades amb caixes de tègula que devien haver constituït, molt probablement, una via funerària associada a l'accés occidental de la població (Ferré, 2014, 74; Frigola i Ferrer 2017, 135-137).

L'any 1966, de nou en una nota preservada al MAC Girona, Oliva torna a donar dades sobre la Barraca dels Canonges, si bé en aquesta ocasió situa l'indret al nord-est de Besalú, en direcció Beuda: «Besalú. La Barraca dels Canonges. Lugar cercano a una casa de campo al

7 Uns anys després, el sacerdot i historiador Lambert Font (1896-1980), natural de Besalú, publicà aquesta mateixa informació en un opuscle editat per l'Ajuntament de Besalú: «Cercano a una barraca del campo d'En Casellas, en la barraca dels Canonges, existe una verdadera necrópolis romana, en parte destruida, en donde se encontraron maticanes de pavimento, tégulas y restos de sepultura» (Font, 1953, 4).

N. E. de Besalú, hacia Beuda, dicen hay restos antiguos (romanos?). Mn. Lambert Font tenía manía en este lugar como de posibles hallazgos. Noticia febrero 1966». Tot i utilitzar el mateix topònim, no hi ha dubte que parla d'un lloc diferent al de la nota anterior. Les discordances són notòries: al primer text, les troballes s'ubiquen al nord-oest de Besalú i les referències donades són la carretera d'Olot i el torrent de Ganganell, mentre que al segon, les possibles restes es troben en sentit oposat, cap a Beuda. Creiem, precisament, que l'error radica en una confusió en l'ús dels noms per part d'Oliva. Sense anar més lluny, la «vinya d'en Casellas» de la primera nota no correspon a cap parcel·la pròxima al curs del Ganganell o a la carretera d'Olot, sinó a un camp que llinda justament amb la carretera de Beuda, avui ocupat per una granja no operativa.⁸ Més dubtes planteja la barraca dels Canonges, que no queda clar on es devia ubicar realment. Sigui com sigui, Oliva no estableix cap tipus de relació entre les suposades restes del segon text i la vil·la de Can Ring, que aleshores sí que ja havia estat descoberta i ell coneixia de primera mà, fet suficient per confirmar que es tractaria de punts diferents.

8 Fruit d'aquesta desafortunada coincidència o repetició de topònims, algunes publicacions precedents havien donat com a vàlid l'emplaçament de la necròpolis romana al camp de la vinya d'en Casellas (Frigola i Ferrer, 2017, 137).

ANTECEDENTS DE LA RECERCA: DE LA DESCOBERTA A LES PROSPECCIONS GEOFÍSQUES (1958-2017)

LA DESCOBERTA I ELS PRIMERS TREBALLS (1958-1960)

L'any 1958 Martirià Costa, alcalde de la població, va comunicar als membres de la recent fundada associació Amigos de Besalú, creada amb la voluntat de vetllar pel patrimoni històric i arqueològic local, la troballa de diversos fragments de ceràmica romana a la superfície d'un camp de cultiu (Corominas, 1960, 307). Després de posar-ho en coneixement del comissari local d'excavacions, Josep Maria Corominas —membre alhora de l'entitat—, el 23 de gener de 1959 es portava a terme una primera prospecció del lloc per avaluar-ne l'interès (Nolla i Casas, 1984, 213). Els treballs van revelar l'existència de murs i paviments, indicis suficients per plantejar una campanya més ambiciosa, que s'inicià l'octubre de 1960 amb promoció conjunta de la Diputació Provincial de Girona, que aportà cinc mil pessetes, i de l'Ajuntament de Besalú, que col·laborà amb la cessió d'un obrer (Corominas, 1960, 307). La direcció arqueològica va ser assumida per Marta Corominas (fig. 23).

LA VIL·LA ROMANA DE CAN RING O DELS POMPEU SATURIÓ (BESALÚ)

Figura 23. Conjunt de fotografies de la intervenció de 1960. Font: Arxiu Ajuntament de Besalú.

La campanya va consistir en un gran sondeig que va afectar uns 140-150 m² de la part central del camp¹ i, tot i l'evident interès de les troballes, publicades de manera sumària aquell mateix any (Corominas, 1960), les exploracions no van tenir continuïtat. Gràcies als treballs arqueològics acomplerts recentment, sabem que Corominas va actuar en una zona complexa i amb diverses fases superposades, fet que va dificultar la comprensió i la contextualització de les restes, que inicialment van ser interpretades com un poblat i no com una vil·la. Cal tenir present, a més, que els àmbits identificats només van ser vistos parcialment, probablement a l'espera de ser delimitats i excavats en futures campanyes, que en aquells moments semblaven inevitables i imminents (fig. 24).

En línies generals, el registre arqueològic realitzat, almenys el que ha arribat als nostres dies, fou pobre i mancat d'una metodologia estricta, cosa que no deixa de ser sorprenent si tenim en compte que Josep Maria Corominas, qui en darrera instància era la persona que supervisava l'excavació per raó del càrrec que ostentava —i que, a més, era el pare de Marta Corominas— era un home metòdic, d'àmplia trajectòria professional i avesat als principis estratigràfics. Els materials, sense anar més lluny, foren estudiats i presentats com una unitat, sense diferenciar-los per fases (Corominas, 1960, 311-313), i com a principal referència gràfica únicament s'elaborà un modest croquis que, si bé pel que fa a l'escala no és del tot incorrecte, omet alguns detalls importants, com la ubicació dels *dolia* extrets (fig. 25). Atès que no es té constància de l'existència de memòries de camp ni de diaris d'excavació, el petit article abans esmentat, aparegut als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* i titulat «Nota preliminar sobre el poblado romano de Besalú» esdevé l'única font per reconstruir la campanya de 1960.

Així, si hom analitza les descripcions i les dades aportades per Corominas, sembla clar que la intervenció va afectar diverses parts de l'establiment, separades per un passadís que fou identificat com a «calle», i que no és altra cosa que el corredor d'accés de la banda de llevant de la vil·la. Aquest conduïa directament al que s'anomenà «casa 1», i que correspon en realitat a un cos constructiu d'origen republicà modificat i aprofitat per reformes posteriors, que l'acabaren integrant com a part de l'ala residencial sud. Tot i estar format per tres habitacions, Corominas excavà solament les dues situades més al nord, que comunicaven internament (fig. 26). La porta d'entrada principal estava delimitada per un marxapeu de pedres planes, avui perdut. Just a l'interior, directament sobre el paviment de morter de triturat ceràmic de la primera habitació, és on es van recuperar «los mejores estucos» de la campanya (Corominas, 1960, 310), una pintura mural variada de la qual sobresurten, per qualitat i dimensions, uns fragments que busquen emular l'aspecte de vetes del marbre, emmarcats per diferents bandes i filets, amb una cronologia aproximada de la primera meitat del segle II dC. Es tractava, doncs, d'un espai de recepció ben ornamentat i a la moda, d'ús segurament més comunitari que privat.

Encara dins la «casa 1», Corominas va identificar dos àmbits més amb sòl de terra batuda i diversos fons de *dolia*, que associà a zones de rebost i emmagatzematge. En aquest cas, convé fer una doble esmena; en primer lloc, perquè que aquests dos espais ja no formaven part de l'ala sud, sinó del pati i de les estances associades, i en segon lloc perquè els *dolia* són, amb tota seguretat, d'una fase cronològica posterior, esdevinguda a partir del segle II dC, precisament quan el pati i alguns dels sectors residencials adjacents foren amortitzats i ocupats per una *cella*

1 Tradicionalment, s'havia estimat en uns 300 m² l'afectació de la intervenció de Marta Corominas (Nolla i Casas 1984, 213; Sàgrera, 2006, 523; Castanyer, Tremoleda i Frigola, 2018, 248), quan en realitat aquesta fou sensiblement menor. L'error resideix en el fet que el sondeig de Corominas no fou quadrangular, com es podia arribar a interpretar del croquis dibuixat (Corominas, 1960, 309), sinó que en realitat l'excavació es limità a una faixa de terra allargassada, orientada en sentit NO-SE.

Figura 24. Situació del sector excavat per Marta Corominas i detall de la planta.

Figura 25. Impremta d'un dels *dolia* excavats per Marta Corominas l'any 1960 i redescobert en les excavacions actuals.

Figura 26. Sector de l'entrada est de la vil·la, que Marta Corominas va definir com a «calle». A l'excavació de 2019 es va poder identificar perfectament l'antic sondeig practicat l'any 1960.

vinaria (fig. 27 i 28). Això permet entendre per què en un mateix sector es van recuperar parts de grans contenidors de ceràmica juntament amb fragments de pintura mural de gran qualitat, elements que, *a priori*, semblaven pertànyer a contextos funcionals molt diferents.

Figura 27. Espai identificat per Corominas com a «casa 1», corresponent en part a l'ala sud de la vil·la.

Al sud del passadís, per la seva banda, es van documentar un conjunt d'habitacions identificades com a «casa 2» (fig. 29). Avui sabem que són part d'una fase d'ampliació que resulta encara difícil d'ubicar cronològicament, notablement arrasada i encara molt desconeguda, formada per un mínim de tres àmbits i un forn domèstic de ceràmica. Un d'ells llinda directament amb el passadís i en origen disposava d'un paviment de morter de triturat ceràmic, el qual encara s'observà el 1960 just a flor del camp, però que actualment s'ha perdut a causa dels treballs agrícoles. Únicament en resta part de la capa de preparació prèvia —el *rudus*—, obra amb còdols de petites dimensions lligats amb morter de calç. Ni aleshores ni ara, per tant, s'han recuperat materials que en puguin indicar la funcionalitat. Pel que fa a la resta d'espais, Corominas els detectà només en part, fet però que no li va impedir continuar amb el rebaix fins a exhaurir l'estratigrafia en alguns punts. Les descripcions, poc precises, assenyalen la superposició de fins a tres estrats, l'últim d'ells amb restes cremades. Això, sumat a l'encavalcament d'alguna estructura, feu que s'apuntés encertadament a l'existència de més d'una fase constructiva.

Alguns dels materials recollits durant la intervenció deixaven intuir un origen fundacional en època republicana, segurament a cavall dels segles II-I aC. Pel que fa a l'abandó de la vil·la,

Figura 28. Vista general de la *cella vinaria*, instal·lada a l'antic pati residencial.

Figura 29. Vista general de l'anomenada «casa 2».

Corominas el situà en un moment baiximperial (segle IV dC o inicis del V dC) i l'atribuí, basant-se en els nivells cremats, a un incendi intencionat que avui dia descartem que existís: «[...] desapareciendo, no de un modo pacífico, sino violentamente por incendio que pudo ser provocado por sus enemigos en una guerra civil o por los bárbaros godos que por aquel tiempo invadieron nuestra península» (Corominas, 1960, 314). De fet, les interpretacions de Corominas s'han de situar en un moment en què la historiografia tendia a associar simples enderrocs, o espais amb cendres i carbons d'ús domèstic, a destruccions violentes causades, generalment, per alguna invasió exterior o ràtzia mencionada en les fonts clàssiques (Járrega, 2008, 107).² En qualsevol cas, la presència generalitzada d'estances pavimentades amb *opus signinum* i la troballa d'abundant material ceràmic d'importació denotaven la presència de cert luxe a l'establiment.

ELS MATERIALS DE LA CAMPANYA DE 1960

El material recuperat durant la campanya d'excavacions de l'any 1960, dirigida per la senyora Marta Corominas, és divers i variat, tot i que no gaire nombrós. A partir de l'inventari que hem realitzat de tot el que s'ha conservat, podem dir que bona part del material és ceràmic i el seu estudi l'hem fet diferenciant les diverses produccions, procedències i cronologies. A més a més, hem inclòs en aquest estudi una caixa de materials que tot sembla indicar que s'haurien recollit durant una prospecció que es va dur a terme el 1959, l'any anterior a la intervenció. L'estudi que es realitza és exhaustiu, de manera que s'ha realitzat prèviament una recuperació de tot el que estava dispers i un inventari acurat de les peces guardades.

Els metalls aporten un volum molt menor i encara més el material lític. L'estudi numismàtic és un estudi particular, amb entitat pròpia. La recuperació de multitud de fragments de revestiment i pintura mural ha estat, així mateix, objecte d'un estudi específic, encomanat a uns especialistes. Finalment, les restes d'animals tenen molt poca entitat per fer-ne un estudi detallat, ja que no aporta informació significativa, amb una mostra de vuitanta-sis fragments de fauna terrestre i un de malacologia.

La ceràmica

El total del material ceràmic recuperat és de 1.164 fragments, la qual cosa equival a 147 individus (taula 1). Malgrat això, el material recollit segurament fou seleccionat i, amb el temps transcorregut des de l'excavació, es pot haver produït certa dispersió. Tot plegat fa que puguem tenir dubtes de la validesa estadística com a reflex de la cultura material que ha perviscut.

Hem creat un quadre estadístic en el qual s'ha separat el material ceràmic per categories. La primera agrupa el material d'importació, independentment de la seva cronologia, en la qual hi ha majoritàriament ceràmica fina de taula, però també les importacions africanes que tenien funcions de cuina. Malgrat que és la més baixa en el nombre de fragments recuperats (cent un fragments, que representen el 8,68 %), equival a més d'un 23 % del total d'individus, que en totalitza trenta-quatre.

² Ramon Járrega tracta específicament el cas de les invasions del segle III dC, si bé aquest enfocament historiogràfic fou aplicat també a contextos baiximperials més avançats.

Una segona categoria, la més nombrosa amb diferència, és la de les ceràmiques de producció local. Aporta 750 fragments, que representen el 64,43 %, un percentatge que es manté pel que fa al total d'individus, que ascendeix a vuitanta-cinc i representen gairebé el 58 %. Només hi hem trobat onze fragments de ceràmica grisa emporitana com a única producció ibèrica.

Un tercer grup té l'objectiu de veure la incidència d'una categoria important com és la de les àmfores. Aquests envasos, dedicats al transport de productes, tant els de producció de la zona com els importats, representen tan sols el 12 % dels fragments, mentre que per individus aporten el 10 % del total. Les àmfores de la *Tarraconensis* representen una quarta part dels fragments i aquesta mateixa proporció dels individus. Malauradament, la quarta part restant dels fragments són àmfores indeterminades que, en canvi, només són el 6,67 % dels individus.

Hem volgut separar en una categoria diferent els *dolia*, que aporten unes xifres lleugerament superiors al total de les àmfores, gairebé un 15 % pel que fa al total dels fragments i quasi un 9 % pel que fa als individus. Finalment, cal esmentar un darrer tipus ceràmic que no l'hem totalitzat perquè forma part d'un altre àmbit, que no és ni de taula ni de guardar a rebost o magatzem, sinó el de la construcció. Ens referim a les teules planes (*tegulae*), de les quals n'hi havia 778 fragments, i les teules corbades (*imbrices*), que se'n van recuperar 194 fragments (taula 1).

Taula 1. Comptatge de la ceràmica recollida durant la campanya de 1960, separada per les quatre categories principals i la significació percentual segons fragments i individus.

IMPORTACIONS							
Tipologia		frag.	% total	% categ.	indiv.	% total	% categ.
Ceràmiques d'importació	Campaniana A	5	0,43	4,95	1	0,68	2,94
	Campaniana B i derivades	51	4,38	50,50	11	7,48	32,35
	Ceràmica itàlica de cuina	1	0,09	0,99	1	0,68	2,94
	TS sud-gàl·lica	25	2,15	24,75	9	6,12	26,47
	TS hispànica	4	0,34	3,96	4	2,72	11,76
	Ceràmica de parets fines	7	0,60	6,93	3	2,04	8,82
	TS africana A	1	0,09	0,99	1	0,68	2,94
	Ceràmica africana de cuina	7	0,60	6,93	4	2,72	11,76
TOTAL CERÀMIQUES D'IMPORTACIÓ		101	8,68	100,00	34	23,13	100,00

CERÀMIQUES LOCALS							
Tipologia		frag.	% total	% categ.	indiv.	% total	% categ.
Cer. ibèriques	Cer. grisa de la costa catalana	11	0,95	1,47	5	3,40	5,88
TOTAL CERÀMIQUES IBÈRIQUES		11	0,95	0,47	5	3,40	5,88
Ceràmiques romanes de prod. local	Cer. comuna oxidada	486	41,75	64,80	29	19,73	34,12
	Imitacions africana de cuina	3	0,26	0,40	3	2,04	3,53
	Cer. de cuina	250	21,48	33,33	48	32,65	56,47
TOTAL CERÀMIQUES ROMANES		739	63,49	98,53	80	54,42	94,12
TOTAL PRODUCCIONS LOCALS		750	64,43	100,00	85	57,82	100,00

ÀMFORES							
Tipologia		frag.	% total	% categ.	indiv.	% total	% categ.
Àmfores d'importació	Àmfores púniques nordafricanes	21	1,80	15,00	1	0,68	6,67
	Àmfores itàliques	48	4,12	34,29	8	5,44	53,33
	Àmfores bètiques	1	0,09	0,71	1	0,68	6,67
	Total àmforas d'importació	70	6,01	50,00	10	6,80	66,67
Àmfores tarraconenses		34	2,92	24,29	4	2,72	26,67
Àmfores indeterminades		36	3,09	25,71	1	0,68	6,67
TOTAL ÀMFORES		140	12,03	100,00	15	10,20	100,00

DOLIA						
Tipologia	frag.	% total	% categ.	indiv.	% total	% categ.
Dolia	173	14,86	100,00	13	8,84	100,00

TOTAL CERÀMIQUES	1164	100	-	147	100	-
-------------------------	-------------	------------	----------	------------	------------	----------

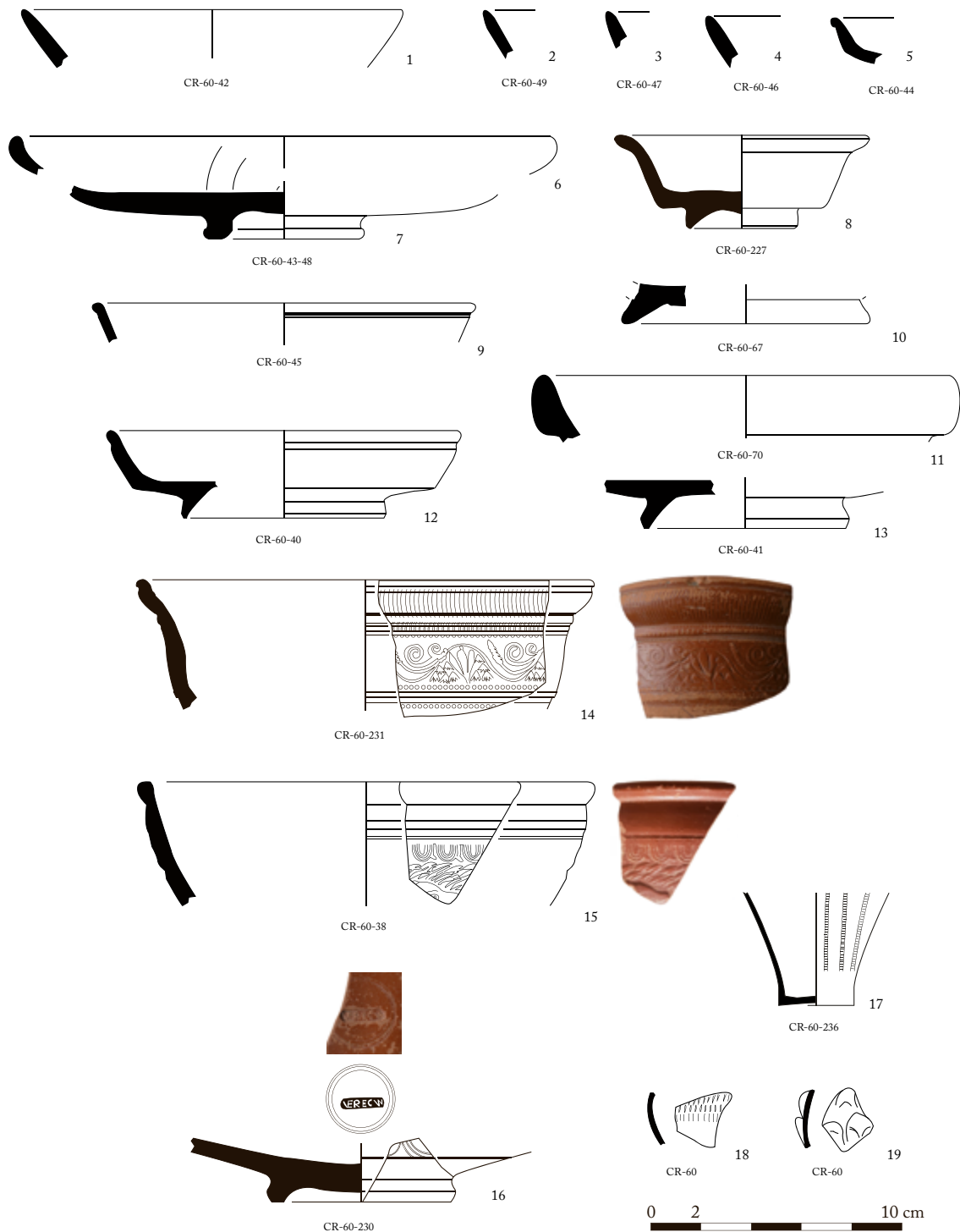
Font: elaboració pròpia.

Material d'època republicana

Dins aquest grup, propi de materials que es daten en les dues centúries anteriors al canvi d'era, hi ha una ceràmica fina d'importació que a Can Ring té una presència destacada i delata l'existència d'una fase important a l'inici de l'ocupació de la vil·la, tot i que és difícil de lligar pel que fa a l'estructura, ja que ha quedat molt afectada per fases posteriors. Es tracta de la ceràmica envernissada de negre que es coneix com a campaniana, que conformava el servei de taula en època republicana tardana. En general, podem dir que, pel que fa a la seva conservació, estan força desgastades, les pastes s'han estovat i els vernissos estan molt perduts. Tenim cinc fragments de la producció de campaniana A, dels quals només un és una vora, la qual correspon a un bol profund de la forma Lamb. 31b/F2950 (fig. 30, 1). La campaniana B de producció calena és la més nombrosa de totes les ceràmiques importades de la vil·la, amb cinquanta-un fragments, i representa la meitat de la categoria; tot i això, els onze individus mínims que aporta rebaixen al 32,35 % la seva representativitat en el grup i són, només, el 7,48 % del total. Una de les formes ben representades és el plat de perfil lleugerament carenat Lamb. 7/F 2286 (fig. 30, 5), i una vora i un peu que podrien pertànyer a la mateixa peça, de la forma Lamb. 5/F2255 (fig. 30, 6-7). També hi és present, amb tres vores, el bol profund Lamb. 33b/F2973 (fig. 30, 2-4), i uns bols menys profunds de les formes Lamb. 8a/F2566 i Lamb. 1/F2321 (fig. 30, 9-10). L'únic perfil complet d'aquesta producció és una copa de la forma Lamb. 2/F1222 (fig. 30, 8). Una darrera presència de ceràmica comuna itàlica, en aquest cas, de cuina, és una vora de morter de secció engruixida i arrodonida, amb la típica pasta volcànica (fig. 30, 11).

Aquestes ceràmiques de producció itàlica completaven un comerç que tenia com a producte principal el vi de la costa tirrènica, envasat en unes àmfores molt característiques, de cos en forma de fus i definides per unes vores triangulars, més o menys altes (fig. 31,

1-2), unes nanses també altes, de secció ovalada, de vegades motllurada (fig. 31, 3-5) i uns pivots massissos (fig. 31, 6-8). Les pastes tenen una notable varietat, però són molt freqüents les pastes volcàniques de la zona vesuviana, recobertes amb unes engalbes espesses de color blanc o groguenc. Les àmfors itàliques representen un percentatge del 5 % dels individus del conjunt. Un altre envàs de producte típic del moment són les àmfors púniques de producció nord-africana, amb unes pastes prou característiques de la zona de Cartago.

Aquests contextos propis de la baixa República sempre duen associats materials de la mateixa cronologia, però de producció local que, en aquest cas, es tracta invariablement de ceràmiques ibèriques fabricades en el territori proper. Les categories més corrents d'aquest període són les ceràmiques comunes ibèriques i pintades, amb formes molt clàssiques, com els *kalathoi*, també la que coneixem com ceràmica d'engalba blanca, amb gerres per servir líquids i la omnipresent ceràmica grisa de la costa catalana. Resulta una mica sorprenent que, en l'inventari del material de la campanya de l'any 1960, l'única producció ibèrica ben documentada sigui la grisa de la costa catalana, mentre que de les altres no n'hem trobat cap evidència. Les formes que tenim de ceràmica grisa de la costa catalana es limiten a un repertori de vores de bol, de forma reentrant i perfil carenat (fig. 32, 1-5), i un parell de vores de gerret bicònic monoansat, una mena de tassa per beure (fig. 32, 6-8). Ambdues formes estan associades a unes bases de peu anular, molt característiques (fig. 32, 9).

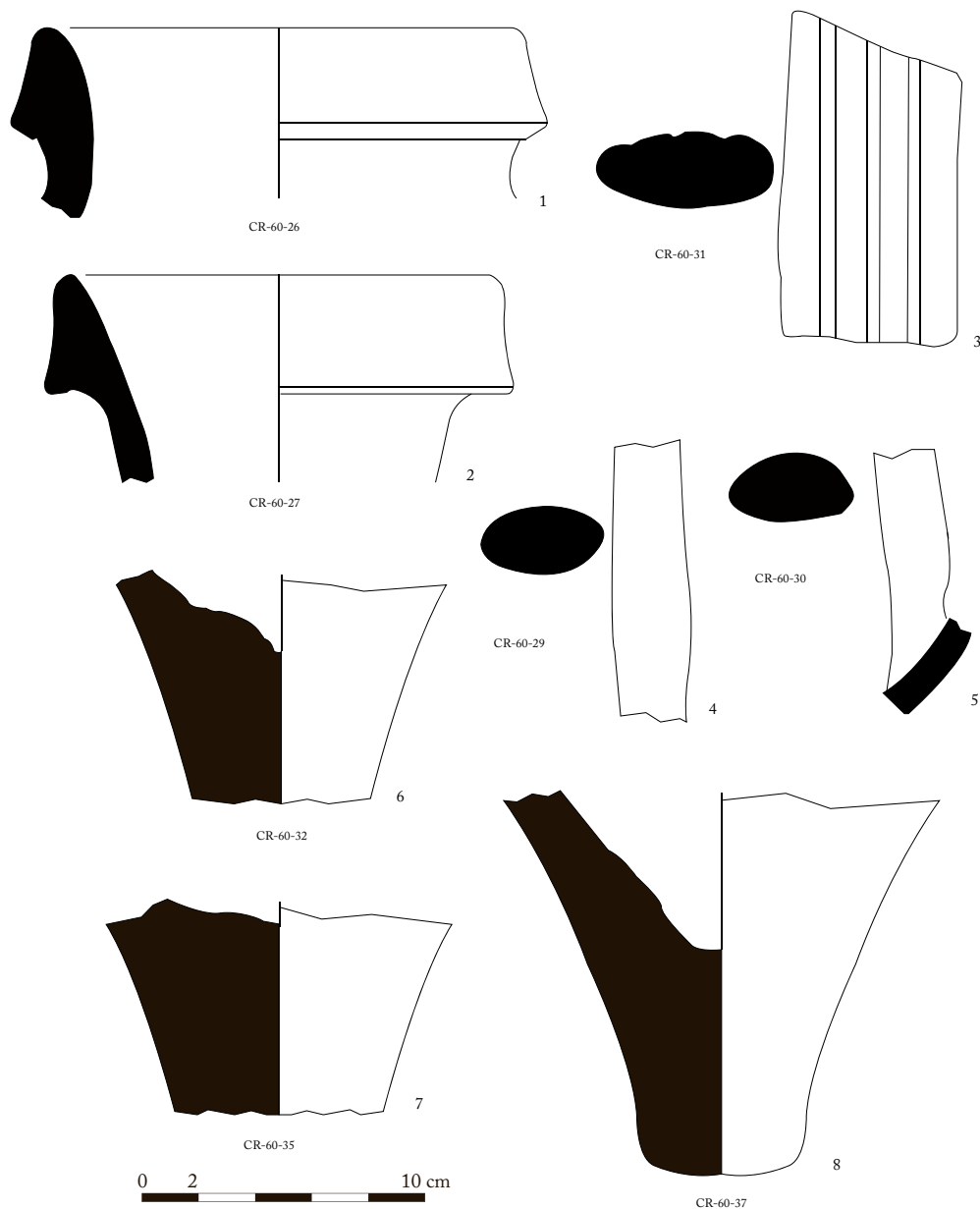

Figura 31. Material tardorepublicà: 1-8. Àmfores itàliques.

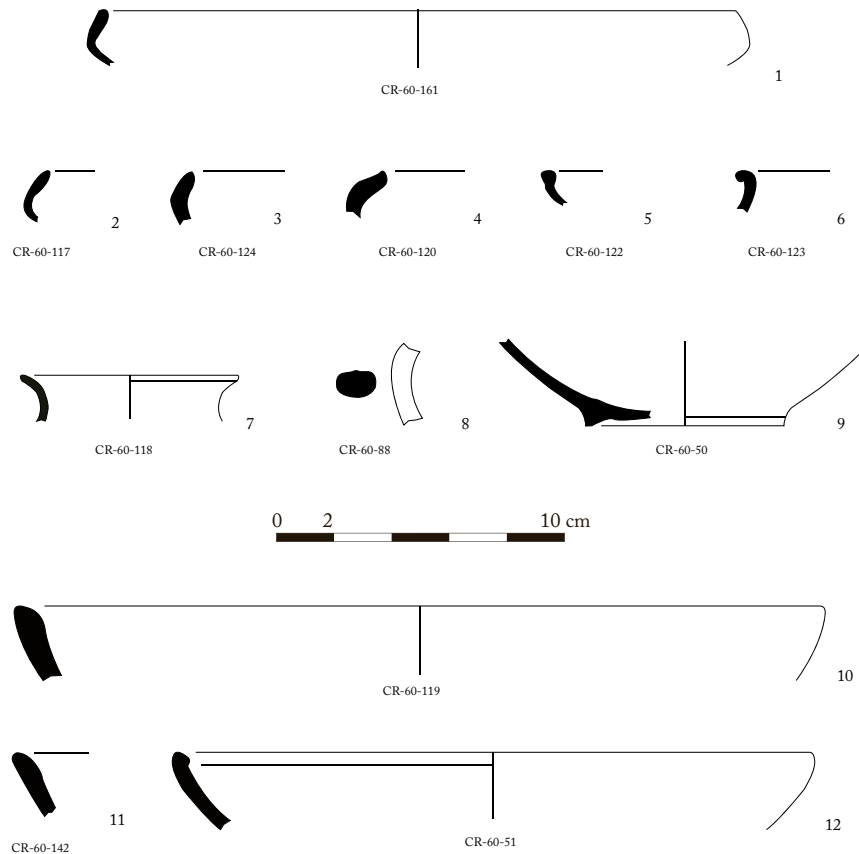

Figura 32. Material tardorepublicà: 1-9. Ceràmica grisa de la costa catalana. Material altimperial: 10-12. Ceràmica africana de cuina.

Material d'època altimperial

Si ens referim ara al material propi d'època altimperial, hem de constatar l'absència de la *terra sigillata* itàlica, una producció que data d'època d'August, i que seria pròpia del darrer quart del segle I aC i els primers decennis del següent. No sembla que aquesta absència pugui relacionar-se amb un hiatus en l'ocupació, ja que a la vil·la s'ha documentat pintura mural pròpia d'aquest període. En aquest sentit, doncs, volem assenyalar una peça que sí que encaixaria en aquesta cronologia. Es tracta d'un peu de got alt fet en una producció coneguda com de parets fines. En concret, es tracta d'una base de la forma Mayet 3, sense peu marcat, amb fons exterior lleugerament alçat, i les restes d'una decoració basada en unes tires verticals aplicades i decorades amb fines incisions (fig. 30, 17). Aquesta forma pertany a les produccions tardorepublicanes i a Empúries la tenim documentada fins a contextos preaugustals (Tremoleda *et al.*, 2020, 98-100). D'aquesta producció tenim només dos fragments informes, un de decorat amb fines incisions fetes amb rodeta, probablement una Mayet 33-35, i un altre amb decoració a la barbotina en forma de fulles de pinya, una producció ja de la primera meitat del segle I dC (Ricci, 1985) (fig. 30, 18-19).

La ceràmica *sigillata* sud-gàl·lica (TSSG) és una producció que té una presència important. Sempre està envernissada de color vermellós brillant i combina peces llises amb altres de decorades. Presenta un total de vint-i-cinc fragments, que representen el 24,75 % de la categoria i amb nou individus, el 26,47 % de la mateixa categoria i un 6,12 % del total. Pel

que fa a les formes llises, trobem els plats de la forma Drag. 15-17 i Drag. 18, amb una peça de perfil gairebé complet (fig. 30, 12-13) i les copes Drag. 27, així com la VeA1. Pel que fa a les peces decorades, trobem les dues formes més corrents: les Drag. 29 b i Drag. 37. El bol carenat Drag. 29 b hi és present amb un fragment decorat del període clàssic, ornat amb fullatges ondulats amb un ventall i puntes a l'interior (Verhnet, 1986, 100) (fig. 30, 14) i una base amb el segell «VERECVN» (fig. 30, 16), que identifica un terrissaire de nom Verecundus que va treballar a la Graufesenque en època de Claudi-Vespasià, és a dir, durant la segona meitat del segle I dC (50/60-100/110) (Genin, 2007, 254, pl. 211, 436.11). La forma Drag. 37 és un gran bol de forma hemisfèrica decorat amb relleus. Un d'aquests bols procedents de l'excavació és un fragment petit de vora que deixa veure el fris superior llis que hi ha sota el llavi i, per sota d'aquest, la clàssica línia d'oves que deixa pas a la part decorada, en la qual s'endevinen unes ones marines i la part dreta d'un peix o potser un dofí, amb un ull ben definit (fig. 30, 15). L'altre bol Drag. 37 ha conservat dos fragments que permeten veure sota la franja llisa i, per sota de la línia d'oves i emmarcat per dues cordes, una decoració senzilla però elegant de fistons enllaçats, amb la combinació que alterna flors de deu pètals i una au esquemàtica a l'interior (fig. 33, 1).

La ceràmica sigil·lada hispànica (TSH) és menys nombrosa i, tot i que compta només amb quatre individus, presenta algunes decoracions molt completes i interessants. Es tracta en tots els casos del bol de forma semiesfèrica que respon a la tipologia Drag. 37. Mentre que un dels fragments de vora pràcticament no presenta decoració i en un altre els motius circulars típics, en un tercer, de perfil complet, podem observar com, per sota de la vora i la franja llisa, de perfil convex, es desenvolupen dos frisos de motius emmarcats per una banda de puntes de fletxa orientades cap a la dreta a la part superior i una altra a la inferior. El primer fris és un continu de palmetes vegetals simplificades, mentre que a la franja inferior, més àmplia, hi ha un seguit de cercles decorats amb bastonets que contenen uns retrats d'emperadors (fig. 33, 2). L'altra peça digna de comentar és la part inferior d'un bol decorat, que conserva un fris decoratiu format per diverses mètopes, separades per bandes verticals formades per puntes de fletxa orientades cap a baix i emmarcades per tres línies de corda per banda. Aquesta divisió ha permès conservar tres espais de mètopes llisos, decorats amb un animal cadascuna a l'interior. Malgrat el desgast dels motius, s'intueixen un lleó, un gos i un altre animal, tots corrent a l'esquerra (fig. 33, 3).

La presència de la ceràmica africana clara A, una producció fina de taula fabricada als tallers romans de la zona nord-africana durant el segle II dC, encara és més escadussera i només hem pogut reconèixer un fragment informe amb restes de decoració feta a rodeta de la forma Hayes 10, un bol de vora engruixida. La ceràmica africana de cuina, tot i la seva arribada massiva als mercats, tampoc no té una presència gaire destacada, només en documentem set fragments, que representen quatre individus. Es tracta en tots els casos de la cassola de parets baixes, i fons bombat i estriat Hayes 23b, una de les formes més populars de la producció (fig. 32, 12). La seva aparició, que es considerava de finals del segle I dC, actualment s'ha rebaixat a època juli-clàudia (Aguarod, 1991, 267; Aquilué, 1995, 69). És interessant assenyalar que, entre el material de ceràmica comuna, hem localitzat tres individus que malgrat que formalment corresponen a la mateixa cassola, l'argila amb què foren elaborats delata que es tracta d'imitacions locals d'africana de cuina (fig. 32, 10-11), una pràctica corrent a les bòbiles del país i que podríem assignar al taller proper d'Ermedàs, de qui sabem que la vil·la era un dels clients habituals i que en fabricava una notable varietat (Tremoleda *et al.*, 2017, 393-398).

Ja hem comentat a l'inici que la ceràmica comuna romana oxidada i la ceràmica de cuina, com a produccions locals, formaven el grup més nombrós de tot el conjunt. Pel que fa al primer

grup, el de la ceràmica comuna oxidada, totalitza 486 fragments, més del 40 % del total, la més nombrosa de llarg. Pel que fa als individus, en canvi, se'n comptabilitzen vint-i-nou, una proporció més baixa que no arriba al 20 % del total. Aquesta tendència és totalment inversa respecte a la ceràmica de cuina, que té un 21,5 % del total de fragments (250) i, en canvi, en el comptatge per individus, amb un total de quaranta-vuit, s'enfila al 32,65 % del total.

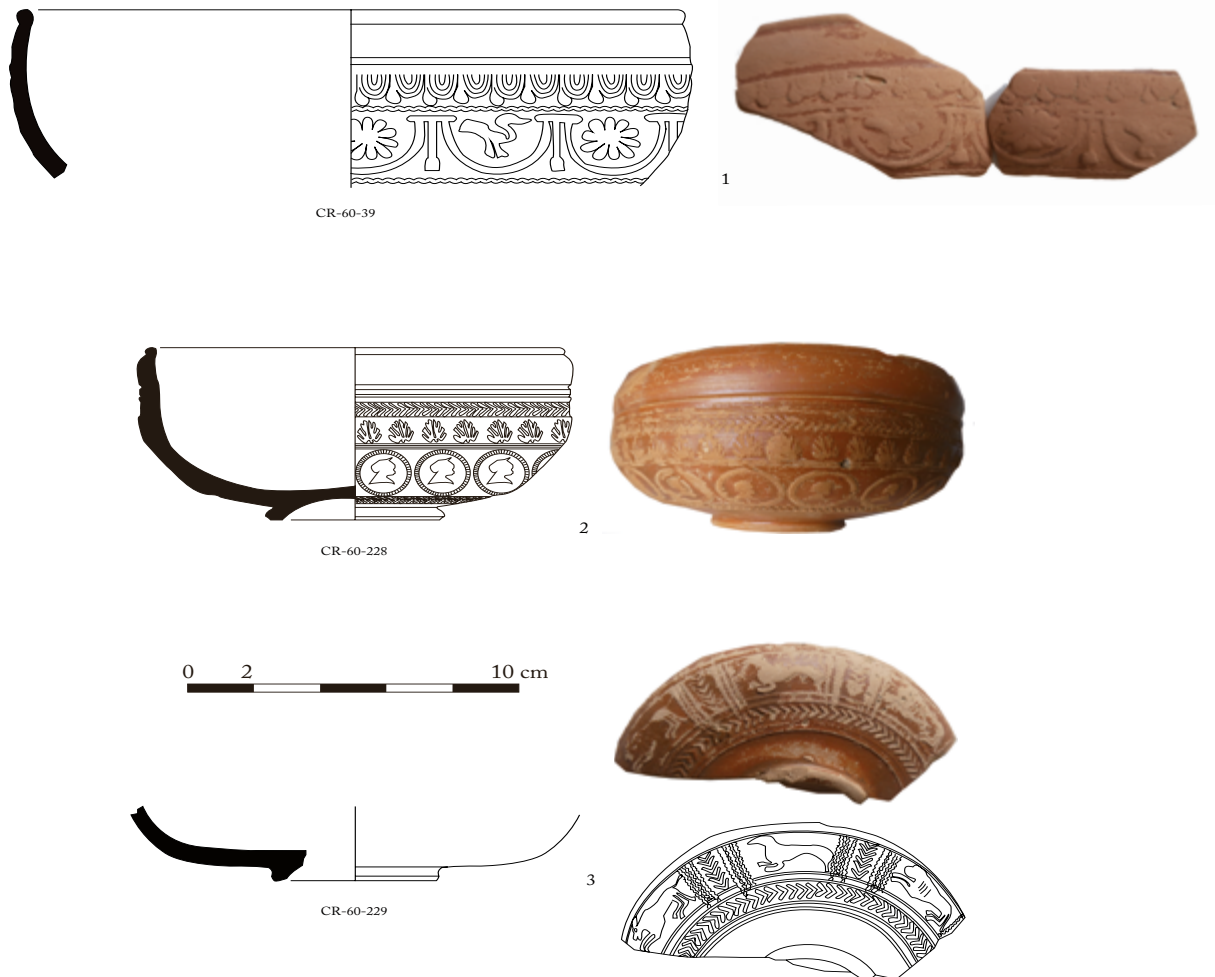

Figura 33. Material altimperial: 1-3. TS hispànica, bols decorats.

El repertori formal de la ceràmica comuna oxidada és prou variat i cobreix peces de vaixel·la de taula, però també peces per processar i coure aliments. Així, trobem diverses vores de gerra de boca circular, similars a les gerres d'engalba blanca, tradició de la qual segurament beuen (fig. 34, 1-3), tot i que també trobem préstecs de la comuna ibèrica (fig. 34, 5). Hi ha gerres de dimensions més petites, de vegades de boca trilobulada (fig. 34, 6-10 i 15), que podem associar a una varietat de bases amb peus més o menys marcats i alçats (fig. 34, 18-21). La majoria serien monoansades, com indica la notable varietat de nanses, amples i de secció ovalada, amb diverses motllures, més o menys marcades i pronunciades (fig. 34, 1-15). Una altra forma present és la dels bols, de perfil continu i vora engruixida (fig. 34, 4), però també de perfil carenat i vora reentrant (fig. 34, 11) i també la de les tapadores (fig. 34, 12). Els morters estan ben documentats, amb una

vora decorada amb digitacions, de tradició itàlica (fig. 34, 13) i un morter de petit format amb vessador, que conserva el perfil complet (fig. 34, 14). Un peu de gran diàmetre deu pertànyer a un recipient de grans dimensions (fig. 34, 22). Finalment, hi ha olles, de vora exvasada i base plana, sense peu marcat (fig. 34, 16-17).

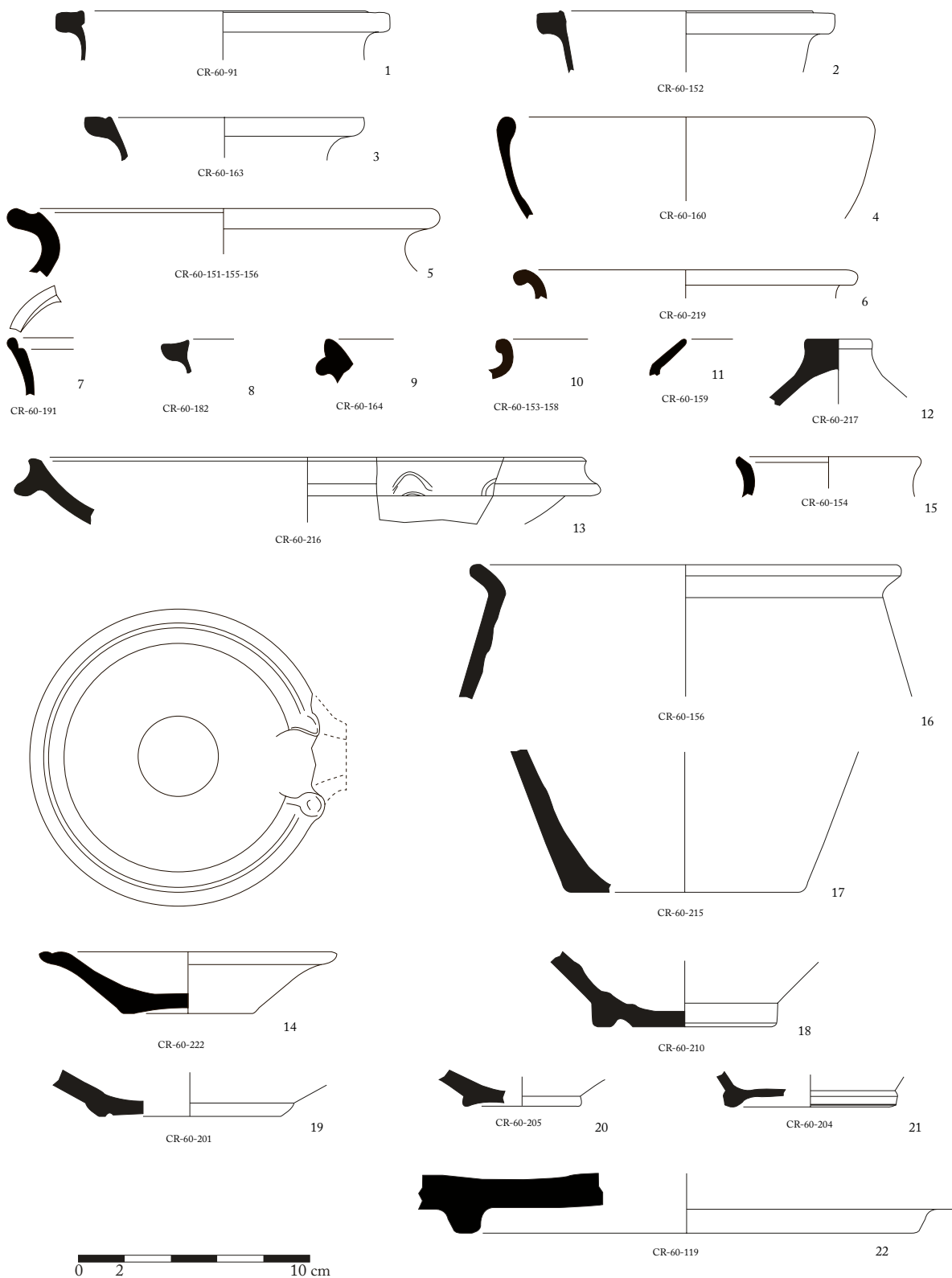

Figura 34. Material altimperial: 1-22. Ceràmica comuna oxidada romana.

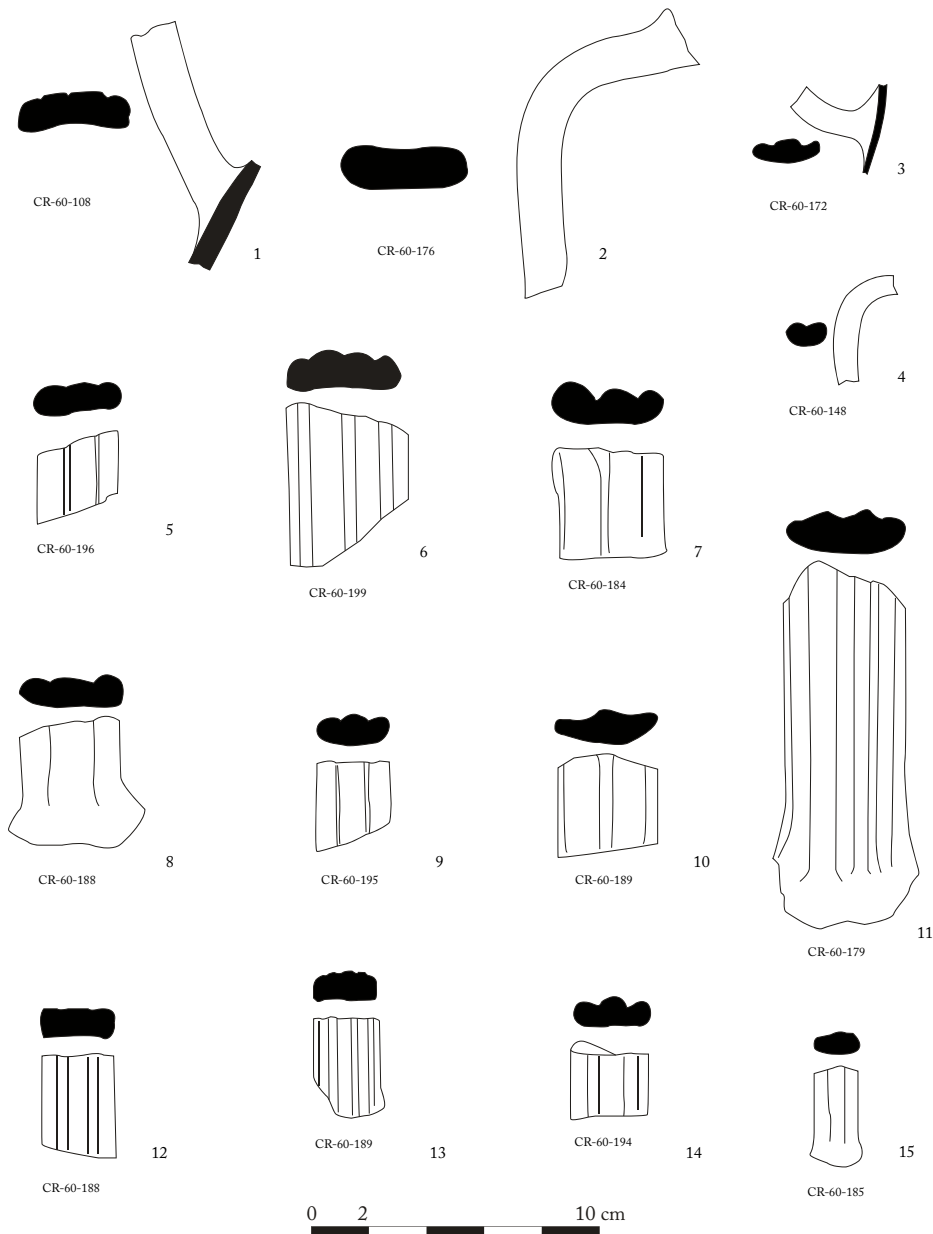

Figura 35. Material altimperial: 1-15. Ceràmica comuna oxidada romana.

La ceràmica de cuina és, conceptualment, una categoria de peces més utilitàries, amb una diversitat formal més curta i funcional. Així, per exemple, totes les olles responen a uns principis simples: vores obertes, exvasades, el coll marcat per un estrangulament i un cos més o menys ovalat, que acaba amb una base plana, sense peu marcat. Tots els exemplars que tenim d'olla s'adapten a aquesta descripció, però això no evita que al seu interior trobem una notabilíssima quantitat de variants: de vora sense marcar, engruixida, triangular, amb carena interna o sense marcar, etc. (fig. 36, 1-27). Podem trobar també alguna vora trilobulada (fig. 36, 28). Una altra forma, menys nombrosa, però sempre present, és la dels bols i els plats (fig. 36, 29-31). Tenim les tapadores amb vores poc marcades i forma cònica (fig. 37, 1-3) i una cassola de doble nansa alçada per sobre de la vora (fig. 37, 4). Les bases, ja ho hem dit, són planes o lleugerament alçades, sense peu marcat (fig. 37, 6-14), mentre que les nanses són simples, de vegades horitzontals (fig. 37, 15-16). Hem de destacar aquí la presència de dos fragments de nansa soldades a la paret i amb forma de ferradura (fig. 37, 17-18). Aquesta tipologia sol pertànyer a cassoles de cronologia més avançada, que s'haurien de situar pel cap baix al segle III o el IV dC.

LA VIL·LA ROMANA DE CAN RING O DELS POMPEU SATURIÓ (BESALÚ)

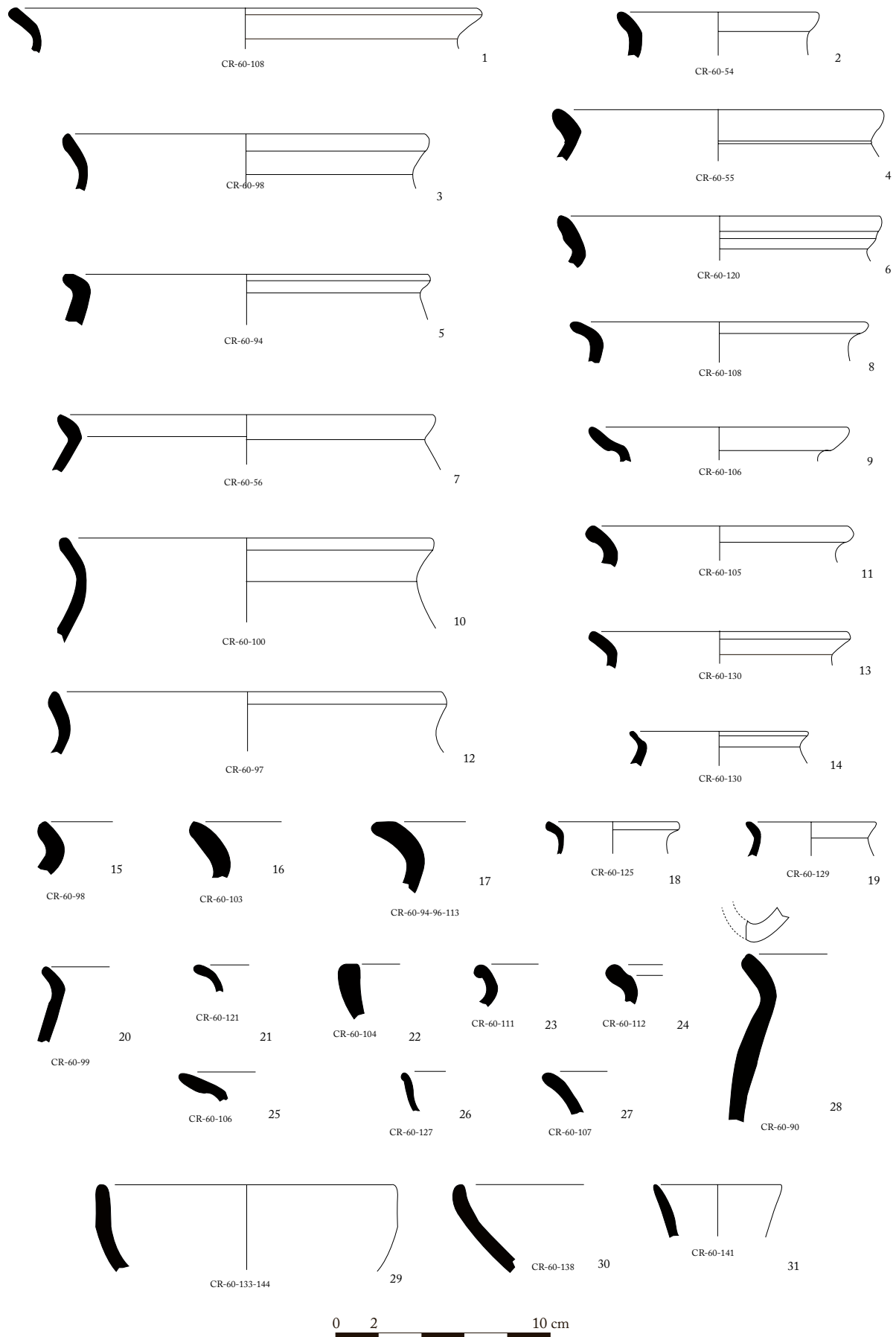

Figura 36. Material altimperial: 1-31. Ceràmica de cuina romana.

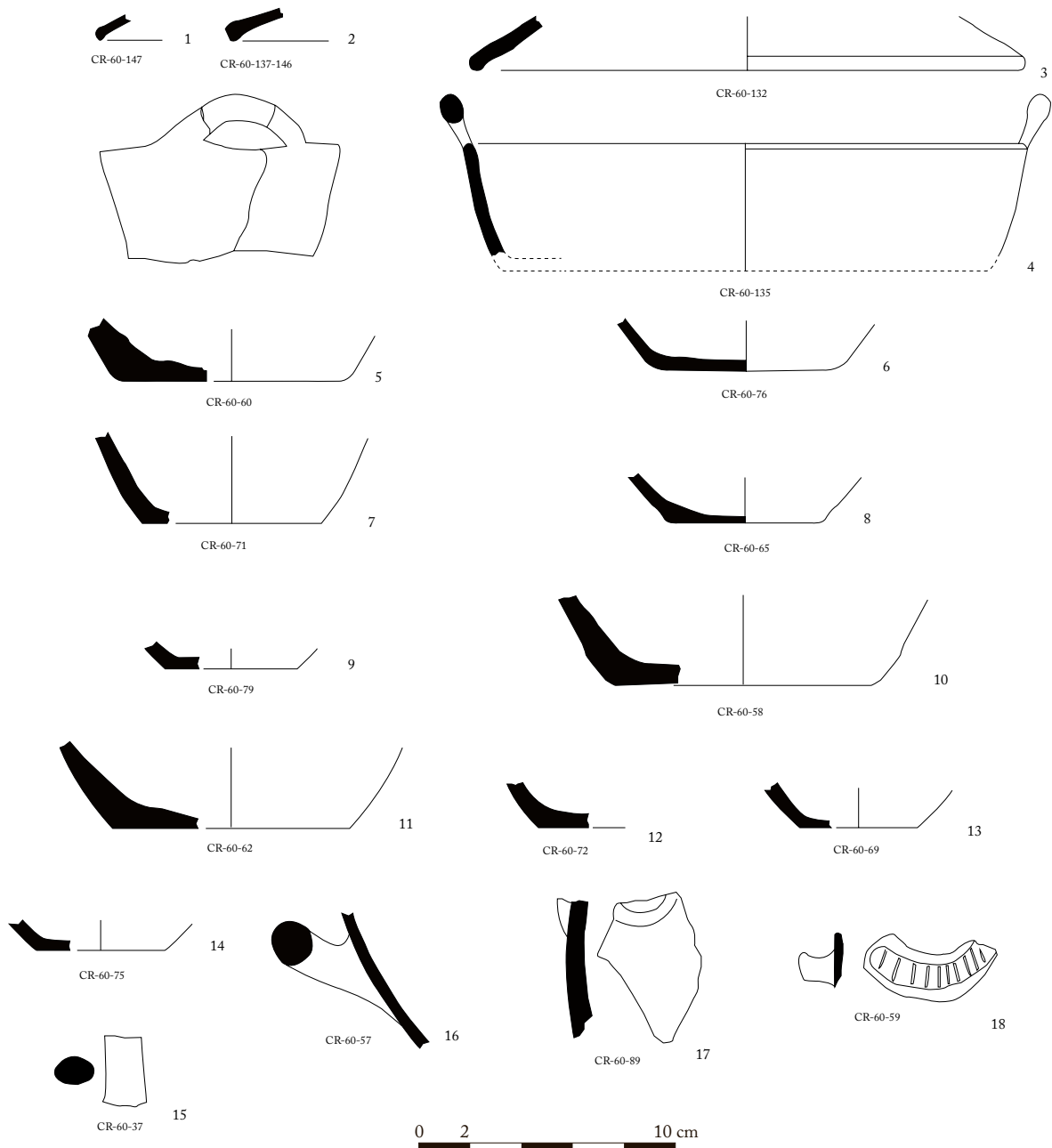

Figura 37. Material altimperial: 1-18. Ceràmica de cuina romana.

Una presència molt discreta en aquest conjunt és el de les àmfors de la Tarraconense, especialment per una vora ben definida de Tarraconense 1, de forma triangular i a la part baixa un ample collarí, que deixa pas a un coll ample i cilíndric (fig. 38, 1). Just a la part baixa del collarí es conserven els arrencaments de les nanses, que no s'han conservat, però sí que hi ha un fragment que correspon a aquest tipus, de secció ovalada, amb una ranura poc profunda a la cara superior (fig. 38, 4). Acompanyen aquests fragments dos pivots massissos i de formes arrodonides (fig. 38, 2-3). Com a àmfors dels tallers de la costa catalana no tenim presència de cap més tipus que solen ser molt més habituals, com ara les àmfors Pascual 1 o Dr. 2-4. Únicament hem pogut detectar un fragment d'àmfora de la Bètica i diversos fragments d'àmfora que hem considerat indeterminats, per la dificultat d'atribuir-los a una zona de producció o una altra. També cal mencionar la troballa de quatre pesos de teler sencers.

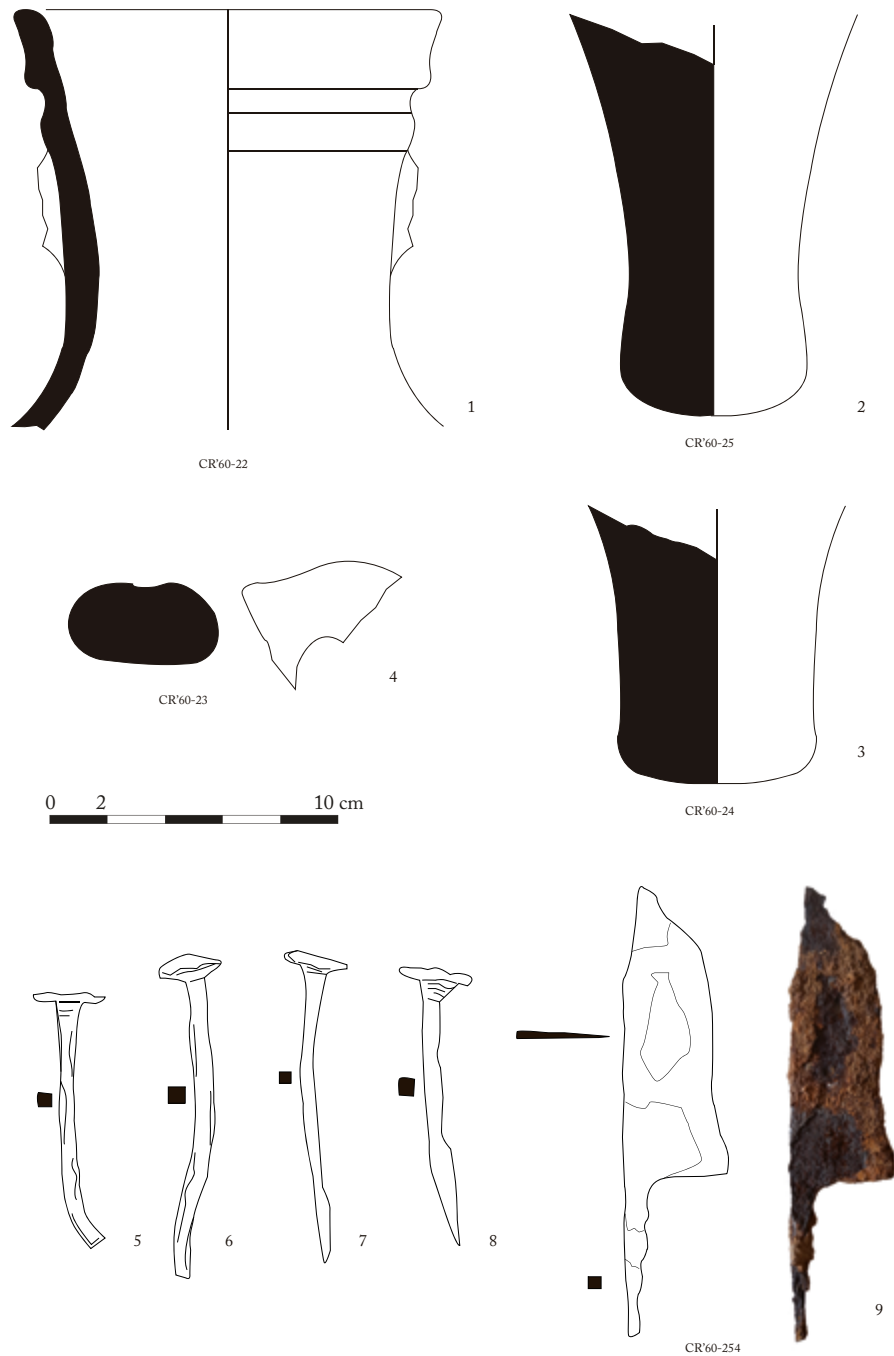

Figura 38. Material altimperial: 1-4. Àmfores de la Tarraconense. 5-8. Claus de ferro. 9. Ganivet de ferro.

Dolia

Aquests tipus de recipients de gran capacitat mereixen una atenció especial per diverses raons. Perquè, durant l'excavació de l'any 1960, es van trobar diverses peces *in situ* que es van extreure, a més de la recollida de gran quantitat de fragments. També perquè, avui, sabem que aquesta troballa correspon a la darrera filada sud d'un camp de *dolia* que s'ha pogut localitzar a les excavacions de 2020. La relació que dona Corominas respecte a la recuperació dels *dolia* és de cinc bases, tres vores i molts fragments. Destaca, en un coll, la inscripció «XXVIII S VI» i, en un altre, una incisió

de forma triangular (Corominas, 1960, 313). En efecte, hem pogut localitzar aquestes tres vores, ben conservades, motllurades com a resultat del plegament de la paret superior de la peça i el seu posterior aixafament, que produeix unes vores planes i molt massisses (fig. 39, 1-3). El darrer d'aquests exemplars té un grafit de capacitat sobre l'espatlla que és incomplet a la part inicial i, tot i que Corominas proposa llegir en aquesta primera part «XXVIII», només es conserva una part de la segona «X» (fig. 39, 3 i fig. 40). Això no obstant, pensem que, en efecte, la lectura completa de la quantitat ha de ser de vint-i-nou quadrants i sis sextaris, unitat més petita simbolitzada per la S barrada i que completaria la quantitat que ens dona la capacitat completa del recipient, equivalent a 767,837 litres (Tremoleda, 2020, 94). Pel que fa a les bases, són sempre planes sense el peu marcat o amb un taló lleugerament destacat, de parets gruixudes per assegurar l'estabilitat de la peça. Mentre que Corominas parla de cinc fons, en les peces guardades n'hem arribat a identificar fins a vuit de diferents (fig. 41, 1-8).

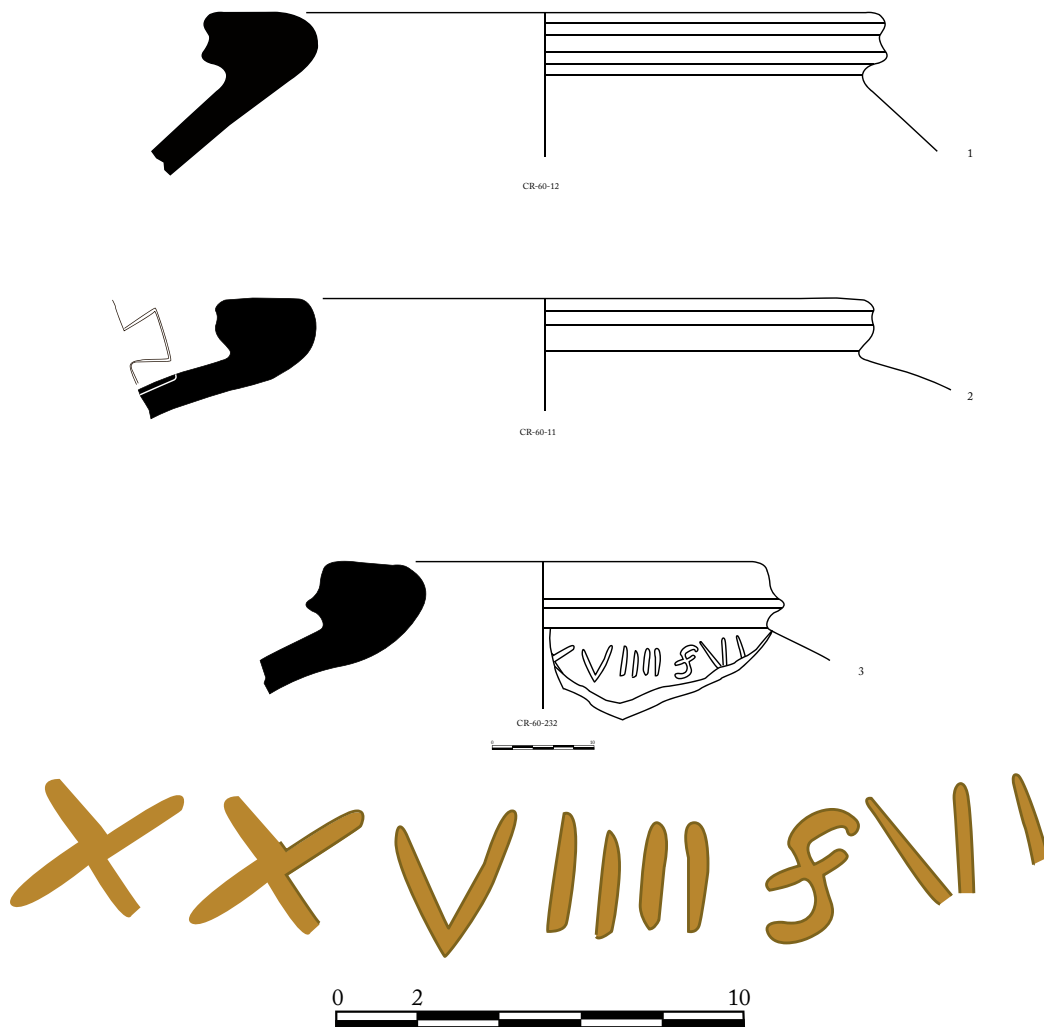

Figura 39. Material altimperial: 1-3. Vores de dolia.

Finalment, un aspecte interessant que cal comentar és si és possible conèixer el taller de procedència on es van fabricar els *dolia* de Can Ring. L'opció més clara i més directa és que procedeixen d'un taller proper de la zona ja que, com veurem tot seguit, sabem que bona part

del material de construcció procedia d'aquest centre productor, en concret la bòbila d'Ermedàs, al terme actual de Cornellà del Terri. En un estudi dedicat a la caracterització arqueomètrica de *dolia* d'època altimperial en els principals jaciments del nord-est de la Tarraconensis, es va poder determinar que una bona part de les mostres preses de la vil·la de Can Ring procedia d'Ermedàs, mentre que, per una altra part, es proposava una procedència del nord del Maresme (Rueda, 2019, 96-103). Per altra banda, a l'excavació de la bòbila d'Ermedàs ja havíem fet analítiques per obtenir la composició mineralògica dels diversos tipus ceràmics que s'hi van fabricar, entre els quals eren importants els *dolia*, mitjançant la caracterització arqueomètrica segons diverses tècniques d'anàlisi: anàlisi química per fluorescència de raig X (FRX), anàlisi petrogràfica per microscòpia òptica (MO) i anàlisi mineralògica per difracció de raigs X (DRX) (Martínez Farreras, 2014; Tremoleda *et al.*, 2017, 25-43; Simon *et al.*, 2020, 72-75).

També va ser interessant constatar que a Ermedàs, malgrat el procediment complex de fabricació de les tines, no hi havia cap forn pensat i creat específicament per a la fabricació de *dolia*, com sí que s'ha pogut documentar al taller de Dourbie, a Saint-Bézard, Aspiran (Hérault) on, malgrat l'arrasament de les estructures, hi ha un sector de tres grans forns (FR 9, 10 i 12), que foren creats amb un tipus de rajols foradats especials i amb unes dimensions adequades per a la cocció de *dolia* (Mauné, 2007, 156-168; Mauné, Carrato i Corbeel, 2017, 16-17; Carrat, 2017, 143-147). Els forns de la bòbila d'Ermedàs, en canvi, estan dotats del mateix sistema de cambra de combustió de planta rectangular, amb graella suportada per arcs que aprofitava els espais intermedis per col·locar els orificis que deixaven circular el foc i l'aire calent de les peces disposades al laboratori. Tot plegat indicaria que, simplement, es feien coccions mixtes i potser alternes de materials en els mateixos forns. En un càlcul de volum de la capacitat del laboratori del forn més gran d'Ermedàs, el forn 4, es va constatar que es podrien haver cuit en una sola fornada fins a 15 *dolia* (Simon *et al.*, 2020, 78).

Figura 40. Material altimperial: Fotografia de *dolia* amb grafit de capacitat.

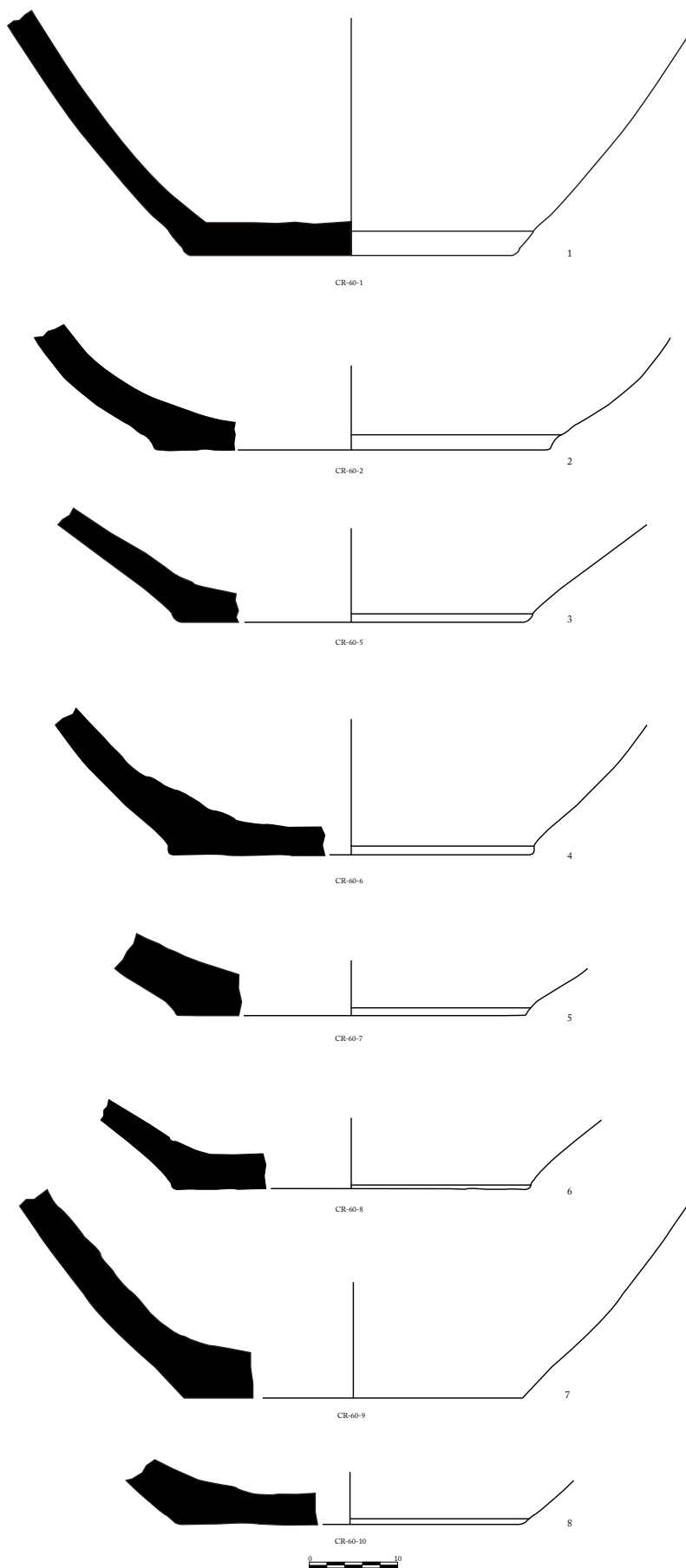

Figura 41. Material altimperial: 1-8. Bases de *dolia*.

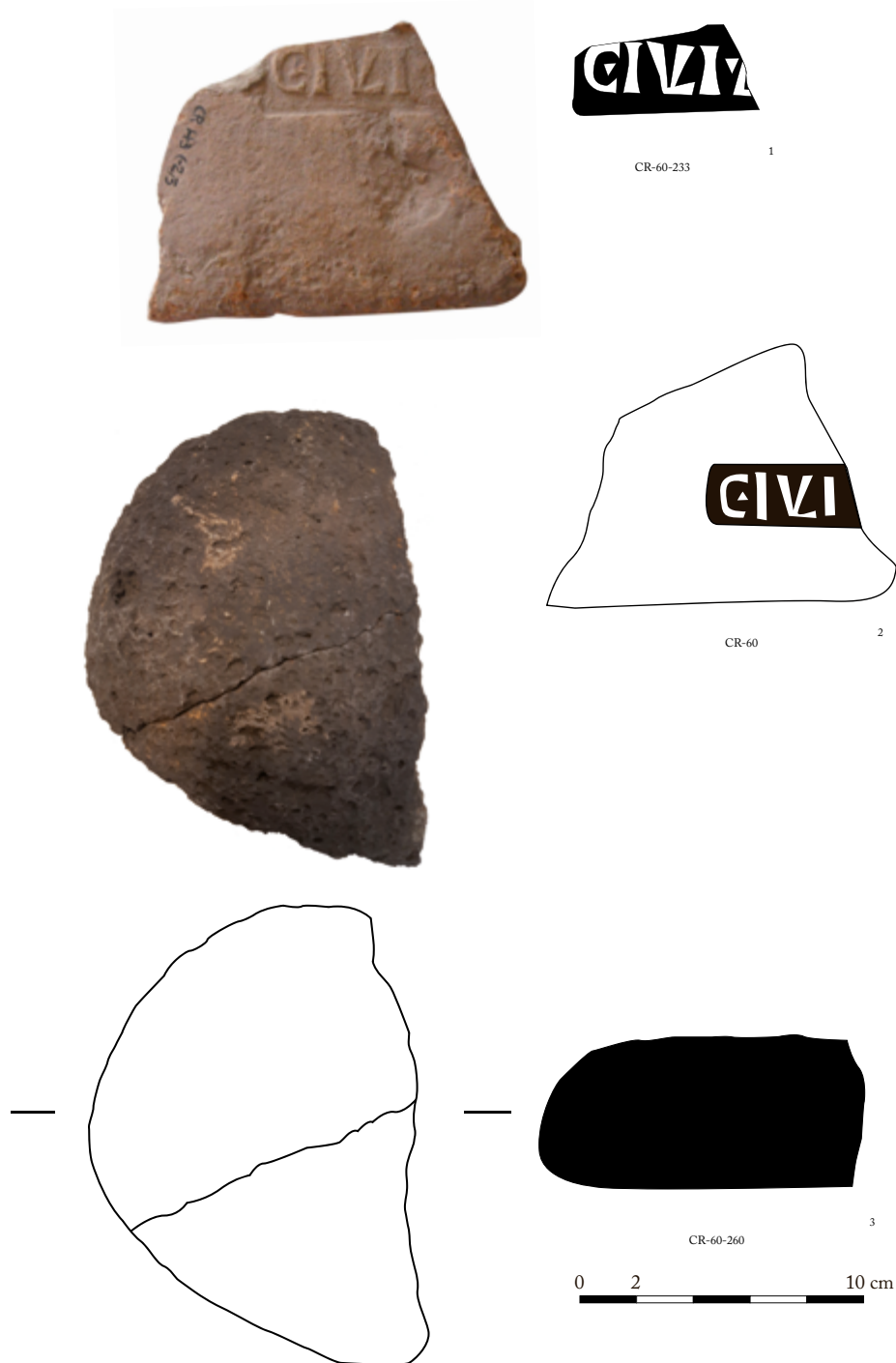

Figura 42. Material altimperial: 1-2. Fragments de teula amb el segell «Caius Iulius Laetus». 3. Fragment de molí de pedra basàltica.

Pel que fa al material de construcció, ja hem comentat abans que es tracta de teules planes (*tegulae*), de les quals n'hem pogut recomptar 778 fragments, i de teules corbades (*imbrices*), de les quals se'n van recuperar 194 fragments. En l'article de l'excavació es limita a dir de les tègules que n'hi ha moltes i de formes variades: planes amb sortints a les vores per a la seva adaptació i corbades de formes normals. Segurament, la dada més interessant és la troballa de cinc segells sobre teula plana amb el nom del fabricant, «Caius Iulius Ateius», dins la cartel·la, on apareix en genitiu «C(ai) · IVLI · ATE(i)» (Corominas, 1960, 313). Aquesta lectura ha

pogut ser corregida, tenint en compte tots els nexes, com a «Caius Iulius Laetus (C(ai) · IVLI · LAETI)», i també per la troballa completa de nous segells a l'excavació de la bòbila d'Ermedàs, el taller originari de fabricació (Tremoleda *et al.*, 2017, 443-445). Avui sabem també que la zona de mercat principal d'aquests productes s'estenia cap al nord, fins a la vil·la romana de Vilauba, Porqueres, Puigpalter i, especialment, la vil·la romana de Can Ring (fig. 42, 1-2), el punt on s'han recuperat més quantitat d'aquests segells (Tremoleda *et al.*, 2017, 443-445; Tremoleda, 2017b, 155-164).

Es conserven dos fragments d'un molí de pedra basàltica, que marquen una forma arrodonida. Presenta una amplada de dotze centímetres i un diàmetre màxim de setze centímetres. En secció, la base és plana, la vora arrodonida i mostra un gruix força homogeni de sis centímetres (fig. 42, 3).

Els metalls

Ferros

Pel que fa als metalls, tenim ferros i ploms. Dels primers, només comptem amb quatre claus de cabota circular del tipus més corrent i habitual (fig. 38, 5-8), tot i que Corominas parla de 13 (Corominas, 1960, 311), una argolla circular i un ganivet amb la fulla d'un sol tall i acabada en punta. Encara conserva l'ànima del mànec, que no s'ha conservat però que devia ser de fusta o os (fig. 38, 9).

Ploms

Els ploms que es van trobar sempre són grapes per reparar *dolia*. La forma clàssica està formada per dos espàrrecs lleugerament cònics que, per la part superior, estan lligats a una làmina de plom de forma plana i lleugerament arrodonida per la cara superior, la qual sol tenir diverses incisions longitudinals que li donen un aspecte inconfusible (fig. 43, 1-2). El sistema de reparació mitjançant aquestes grapes consistia a practicar dos forats a la paret del *dolium*, un a cada banda de la fractura, on s'introduïen cadascuna de les tiges, que posteriorment eren aixafades i quedaven unides gràcies a la làmina superior, tot segellant l'esquerda i evitant així la pèrdua del líquid, el vi que es guardava en la tina, com es pot veure perfectament en un fragment (fig. 43, 3). Aquesta operació es podia repetir les vegades que calgués, depenent de la importància i la gravetat de l'esquerda, fent de vegades un autèntic cosit en casos d'esquerdes grans. De la campanya de 1960, en molts dels fragments de *dolia* recuperats es conservava encara la tija de plom en els forats practicats per tal de reparar-los (fig. 44, 1-5). És ben curiosa la interpretació que feu Corominas d'algunes d'aquestes grapes que reparen esquerdes dels *dolia*, ja que segons ella «Se halló también en los fragmentos medios de algunas vasijas, los orificios para facilitar la salida del líquido que contenían, tapados con un objeto de plomo» (Corominas, 1960, 313). A l'excavació actual s'han trobat encara molts altres exemples de grapes per reparar tines resultat del seu aprofitament, ja que es tracta d'un producte car de compra i que calia amortitzar al màxim.

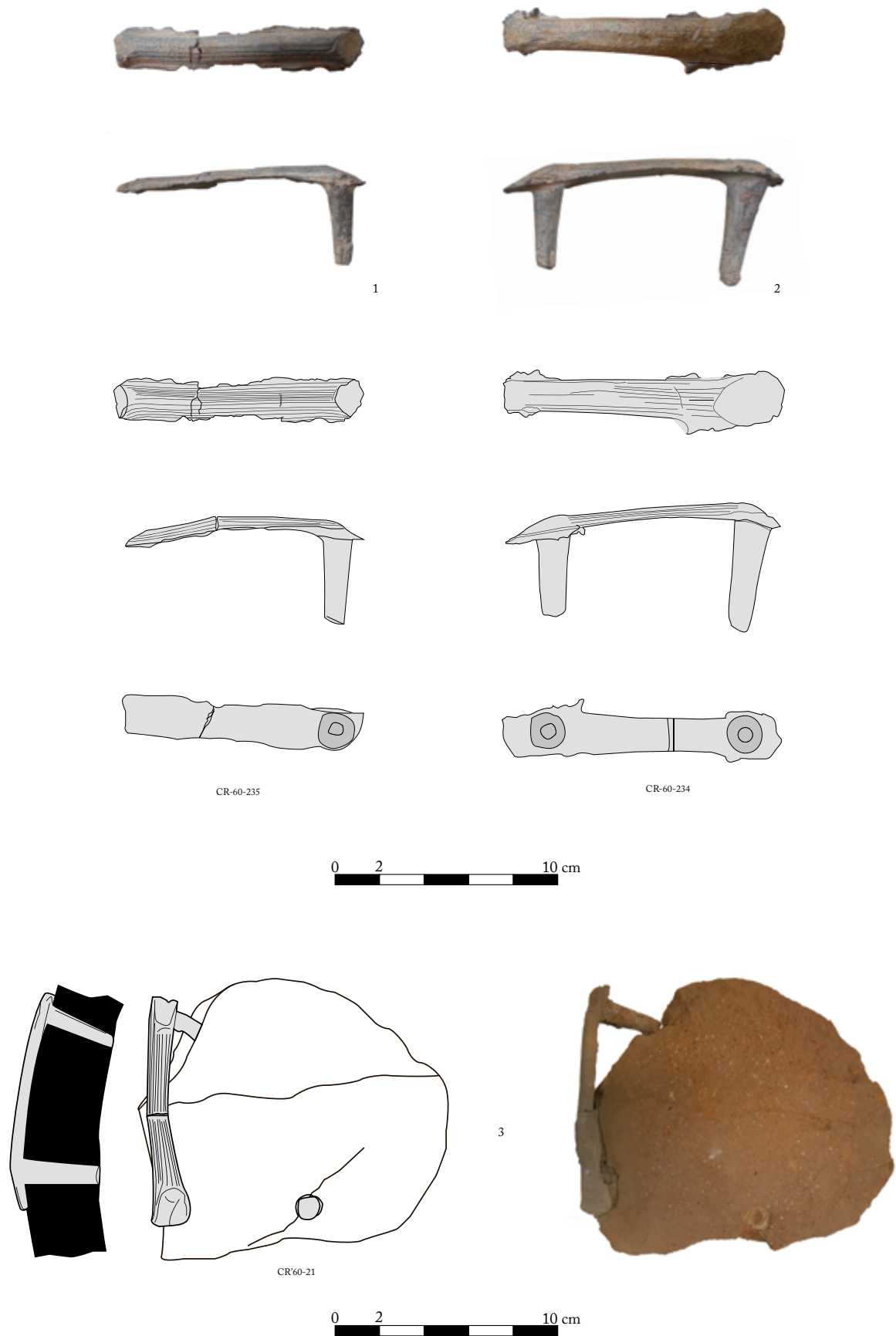

Figura 43. Material altimperial: 1-2. Grapes de plom per a la reparació de *dolia*. 3. Fragment de paret d'un *dolium* amb la grapa de reparació.

Figura 44. Material altimperial: 1-5. Diversos fragments de paret de *dolium* amb evidències d'haver estat reparats amb grapes de plom.

LES TROBALLE NUMISMÀTIQUES

Marc Bouzas Sabater

Doctor en arqueologia i investigador associat al projecte

En aquest breu capítol es presenten un total de set monedes fruit de les excavacions antigues, en les quals se centra aquesta monografia, així com de troballes casuals efectuades per gent del poble. Concretament, un total de tres monedes apareixen documentades i ja publicades per Marta Corominas (Corominas, 1960, 307-314) i dues més van ingressar al MAC Girona procedents d'un camp de Besalú (Oliva, 1947, 268-269). Les altres dues, inèdites, foren trobades, l'una, per un veí de Besalú, que tingué a bé d'entregar-nos-la, i l'altra es va trobar en el fons de la biblioteca del poble tot revisant materials de les excavacions antigues, concretament de la campanya de 1959.

S'intentarà en poques pàgines donar a conèixer aquestes monedes, tant les ja publicades, com, sobretot, les peces inèdites. Cal remarcar que, quan es parla de les peces que va trobar Corominas, només ens podem remetre al seu article, ja que les monedes s'han perdut, per tant no es té accés a la font primària (Corominas, 1960, 307-314).

Així es comentaran, primerament, les tres peces recuperades el 1960. La més antiga d'elles és un denari d'època republicana, concretament d'entre el 96 i el 91 aC, encunyat a nom de Publicius Malleolus. És interessant remarcar l'afirmació que l'autora fa sobre aquesta moneda, ben conservada a jutjar per l'única fotografia disponible, i és que, tot i semblar de plata en alguns punts, «puede distinguirse perfectamente bajo la plata corroída, el cospel de metal vil del que está construída» (Corominas, 1960, 312). Per tant, semblaria clar que es tracta d'un denari folrat d'època republicana. Aquesta peça ens situa en un context de principis del segle I aC. Cal afegir que es tracta d'una emissió interessant, ja que a dia d'avui costa trobar acord entre si aquests denaris folrats, és a dir, amb l'ànima de bronze i recoberts de plata,³ són emissions oficials o per contra són falsificacions. Aquest tema s'ha debatut extensament però, en general, no hi ha un acord clar. Tradicionalment, s'ha defensat que eren monedes forçosament emeses per entitats privades i fetes per enganyar. Alguns dels arguments principals eren que sempre es descartaven en ser descobertes, que no se solien tresorejar i també les dures lleis que es promulgaren en contra la falsificació d'època republicana (Crawford, 1968, 55-59; Crawford, 1974, 560-565). Per contra, el volum d'emissions de denaris folrats que existeix, juntament amb la infraestructura que es necessitava per a la seva emissió, han dut darrerament alguns autors a pensar que eren emissions oficials (Debernardi, 2010, 364). Hem de dir que, com a oficials, s'han d'entendre emissions a través de les quals l'Estat (la República romana) enganyava el ciutadà de manera planejada i de què se servia per finançar costoses operacions, com els *ludi* o l'*anonna* (Debernardi, 2010, 356).

Es va trobar també una peça que Corominas anomena «mediano bronca» (es refereix a un as) i que fou atribuïda a Galba (anys 68-69 dC). Aquesta interpretació sembla plausible veient la fotografia que es va publicar (Corominas, 1960), la qual, tot i ser de baixa qualitat, deixa entreveure perfectament que el revers i l'anvers identificats per l'autora són efectivament correctes. Hem de dir, sobre les emissions de Galba, que en general pot ser difícil determinar on foren batudes les peces atès el diferent nombre de seques que aquest emperador va fer funcionar durant el seu breu mandat (Sutherland, 1984, 217-231). Es considera que el cas que ens ocupa seria una moneda similar a la RIC I 070, que fou batuda a la península Ibèrica, concretament a Tarraco (Sutherland, 1984, 235).

L'última moneda que es va trobar en la campanya d'excavacions de Corominas fou un denari, excepcionalment ben conservat, a nom de Septimi Sever i que es pot datar amb certesa, com ja va fer Corominas, de l'any 203 (Corominas, 1960, 312). La llegenda de la moneda és perfectament llegible, fins i tot a través de la foto de mala qualitat que es va adjuntar a l'article, per tant, tot i haver-se perdut, es pot afirmar amb rotunditat que efectivament es tracta del tipus de peça ja indicat.

Vistes aquestes tres monedes podem asseverar que, en general, s'està d'acord amb l'estudi numismàtic que se'n feu en el seu moment. Malauradament no se'ns indica en cap lloc del text el pes ni el diàmetre de les monedes, per la qual cosa alguns aspectes se'ns escapen de manera irremeiable.⁴

3 Aproximadament el recobriment és de 0,1 mm (Debernardi, 2010, 337).

4 Les dades que s'aporten al catàleg referents a aquestes tres peces s'han fet conjuntament a través de les dades descrites per Corominas i en una cerca bibliogràfica acurada sobre aquest tipus de peces.

Dues peces més van ingressar al Museu Arqueològic de Girona l'any 1947, essent comprades a l'antiquari besaluenc Josep Coll a canvi de vint pessetes, segons figura a les corresponents fitxes de museu. Miquel Oliva explica que foren trobades en un camp proper a Besalú (Oliva, 1947, 268-269); no especifica enlloc que sigui Can Ring —jaciment que aleshores encara no s'havia descobert—, però sembla molt plausible. Per aquesta raó s'inclouen en aquest capítol. Es tracta de dues monedes que s'han pogut identificar sense problemes. Ambdues peces són asos de bronze romans, els dos són altimperials. L'un és un as de Claudi, batut a Roma entre els anys 41 dC i 54 dC, i l'altre un as de Trajà, d'entre el 98 dC i el 117 dC. Les dues peces estan en un estat de conservació raonablement bo que, com s'ha descrit, en permet la identificació. En termes cronològics, encaixen amb el que es coneix sobre l'ocupació de la vil·la de Can Ring.

Ens resten per veure dues monedes més. La primera d'elles és una altra peça força controvertida en alguns aspectes i que sol generar certs dubtes entre els numismates. Es tracta d'un semis⁵ de Trajà, segurament emès pels voltants del 116 dC en una seca oriental, com Antioquia; en qualsevol cas, sembla que no a Roma (Metcalf, 1977, 67-70). El més remarcable d'aquesta peça és la contramarca que presenta, un cap de bou o un bucrani. Es pensa que aquest tipus de moneda està directament relacionada amb les guerres de Trajà contra els parts i que les marques són segurament efectuades a l'est (Howgego, 1985, 160). Probablement, la necessitat de numerari va dur a contramarcas la moneda circulant per pagar la soldada a les tropes. La moneda arribaria a l'oest, principalment fruit del moviment de soldats de tornada cap a les províncies occidentals (Howgego, 1985, 160). D'altres autors plantegen que la seva troballa a àrees de l'oest de l'Imperi respon a injeccions de moneda estatal a les zones on es necessitava (Walker, 1988, 281-301). És, doncs, una moneda de la qual se'n poden dir diverses coses, encara que no amb una certesa absoluta; coses de les quals hem intentat presentar una breu síntesi al lector. En qualsevol cas, la peça trobada a Can Ring està molt desgastada, fet que denota que hauria circulat durant força temps després de la seva data d'emissió. L'estudi d'aquesta peça ha estat possible gràcies a la donació d'un veí de Besalú, després de trobar-la de manera casual en un punt indeterminat a les immediacions del jaciment.

Per acabar, cal comentar una última moneda, en aquest cas trobada recentment tot consultant un conjunt de materials descontextualitzats procedents de Can Ring, encara que molt plausiblement procedeixen de la campanya del 1959, a la biblioteca arxiu de Besalú. Es tracta d'un denari d'època augustal, que es pensa que fou emès pels volts de l'any 18 aC. Aquesta moneda és també força desconeguda en termes generals, ja que se'n coneixen diversos exemplars però no s'ha pogut saber del cert on fou encunyada. Es pensa que és una emissió d'una seca hispana, segurament de Colonia Patricia (Córdoba), encara que també s'ha plantejat que podria ser de Caesaraugusta (Saragossa) o, fins i tot, una emissió d'una seca gal·la (Sutherland, 1984, 25-26). En general, sembla plausible que la seca fos hispana, atesa l'abundància de plata i or de la Bètica, la urbanització del territori així com el pas de soldats (Sutherland, 1984, 25-26). En qualsevol cas, aquesta peça apareix catalogada al *Roman Imperial Coinage* com a procedent d'una seca hispana incerta i també s'ha de remarcar que estudis de detall de les emissions de Corduba no la inclouen entre les sèries batudes a aquesta ciutat.⁶

A mode de conclusió, cal dir que s'ha presentat un conjunt de monedes molt heterogeni, que cobreix una cronologia entre el segle I aC i els inicis del III dC, unes dades que, per ara,

5 No tots els autors opten per referir-se a aquesta peça com a semis, però en aquest text s'ha seguit la proposta de Metcalf pel que fa la nomenclatura (Metcalf, 1977, 67).

6 Per exemple, les obres de Cebrián (Cebrián, 1999, 273-289) i Gozalbes (Gozalbes, 1996, 181-191) compilen obres anteriors, o bé tracten emissions de la zona i la seva circulació, i no es refereixen al tipus de denari aquí presentat.

coincideixen a grans trets amb el material ceràmic explicat en aquest mateix volum. Convé destacar la procedència variada de les diferents peces, i també el fet que dues d'elles siguin de plata i una altra un denari folrat, cosa relativament inusual en les excavacions de les vil·les del territori. A part d'això, és evident que els mètodes d'excavació antics i que dues peces siguin troballes casuals no permet extreure unes conclusions sòlides sobre aquestes monedes, però seran un bon complement que de ben segur ajudarà a entendre el conjunt numismàtic final de Can Ring, així com també part de la història de la mateixa vil·la.

Figura 45. Les monedes descrites al catàleg.

Catàleg⁷

1. C. Pablicius Malleolus, denari folrat, 96-91 aC.

Segurament, bronze recobert de plata; 3,90 g; 17 mm; 12 h.

Anvers: bust de Mart amb casc crestat i decorat amb plomes, a dreta. Per sobre i per sota el bust, marques de valor.

Revers: soldat amb escut i llança parat a l'esquerra amb un peu sobre una cuirassa, darrere seu un trofeu. A la seva esquerra, un quadre dividit en quatre espais amb les lletres C i M, i un signe quadrat. Per sobre del seu cap dues banyes.

Ref. bibliogràfica: Crawford, 335; ref. arqueològica: Can Ring (Corominas, 1960).

2. Galba. As (possiblement de *Tarraco*), 68-69.

Bronze; 11 g; 28 mm; 12 h.

⁷ Les mesures, el pes i els eixos de les monedes 1, 2, 3 i 7 s'han extrapolat a partir de paral·lels, ja que no s'han pogut consultar les peces originals.

Anvers: bust de Galba a dreta.

Revers: *Libertas* parada. Als seus costats, S i C. Llegenda: «[...] PVBLICA».

Ref. arqueològica: Can Ring (Corominas, 1960).

3. Septimi Sever. Denari, 203.

Bronze; 3 g; 18 mm; 12 h.

Anvers: bust de Septimi Sever llorejat a dreta. Llegenda: «SEVERVS PIVS AVG».

Revers: Fortuna sostenint un timó a la mà dreta i un corn de l'abundància a l'esquerra. Sota ella una roda. Llegenda: «P M TRP XI COS III PP».

Ref. bibliogràfica: RIC IV-A 189b. Ref. arqueològica: Can Ring (Corominas, 1960).

4. Claudi. As de Roma, 41-54.

Bronze; 10 g; 29 mm; 6 h.

Anvers: bust de Claudi a esquerra. Llegenda: «TI CLAVDIVS CAESAR AVG TM TR [...]»

Revers: figura estant a esquerra amb casc i sostenint un ceptre. Llegenda: «CONSTANTIAE AVGVSTI». Als costats de la figura, lletres S i C.

Ref. bibliogràfica: RIC I, 111.

Observacions: comprada a Coll per vint pessetes el 28 d'abril de 1947, conjuntament amb la moneda 5.

5. Trajà. As de Roma, 98-117.

Bronze; 8,90 g; 26 mm; 6 h.

Anvers: bust de Trajà diademat a dreta. Llegenda: il·legible.

Revers: figura alada estant a esquerra sostenint un atribuït no identificable a la seva mà. Llegenda: «SPQR OPTIMO PRINCIPI». A banda i banda de la figura, les lletres S i C.

Ref. bibliogràfica: RIC II.

Observacions: comprada a Coll per vint pessetes el 28 d'abril de 1947, conjuntament amb la moneda 4.

6. Trajà. Semis. Circa 116.

Bronze; 7,20 g; 23 mm.

Anvers: bust de Trajà a dreta. Contramarca: cap de bou o bucrani.

Revers: il·legible.

Ref. bibliogràfica: similar a RIC II, Trajà 645 (semis).

7. August. Denari de seca hispana. Circa 18 aC.

Plata; 3,50 g; 18 mm; 6 h.

Anvers: quadriga ornamentada, a la dreta tirada per quatre cavalls. Llegenda: «CAESARI // AVGVSTO».

Revers: *Toga picta* sobre túnica *palmata*, entre una àguila a l'esquerra i una corona a la dreta. Llegenda: «S P Q R PAREN / CONS· SVO».

Ref. bibliogràfica: RIC I, August 096.

DECORACIONES PICTÓRICAS DE BESALÚ. CAMPAÑA DE 1960

Carmen Guiral Pelegrín

Departamento de Prehistoria y Arqueología (UNED, Madrid)

Antonio Mostalac Carrillo

UEZ - Universidad de Zaragoza

Los fragmentos pictóricos que presentamos se hallaron en las excavaciones llevadas a cabo en el año 1960 y proceden, en su mayor parte, del ámbito 13 y quizás del 14. La carencia de un registro metódico complica la contextualización de estas pinturas, aunque sí sabemos que los fragmentos de mayores dimensiones se encontraron directamente en contacto con el pavimento de *opus signinum*.

Atendiendo a los motivos decorativos, se pueden establecer agrupaciones temáticas que diferenciamos en cuatro conjuntos distintos, sin que podamos asignarlos con precisión a las estancias a las que pertenecieron originariamente.

Conjunto 1

Lo integran ocho fragmentos que, por las características técnicas, la decoración y la paleta de colores debieron pertenecer al mismo muro o la misma estancia (fig. 46).

Sobre fondo negro, un pequeño grupo de cuatro fragmentos conservan restos de elementos vegetales en verde y blanco que se apoyan en un filete blanco. Debajo de este filete parece intuirse una superficie grisácea. La disposición de los elementos descritos indica la pertenencia de la decoración al zócalo de la pared, justamente en la zona que apoyaría sobre el rodapié.

El segundo grupo de fragmentos, con fondo negro y serios problemas en la fijación de la pigmentación al enlucido, conserva también restos decoración vegetal; en este caso se trata de motivos foliáceos en color morado; solamente uno de ellos, aunque muy deteriorado, permite intuir la existencia de un tronco vegetal verde, sombreado en blanco y morado, del que parten hojas a ambos lados y que podríamos, de forma hipotética, ubicar en la zona media de la pared, quizás formando parte de un candelabro.

Los aspectos técnicos y ornamentales descritos permiten sugerir y relacionar la decoración original con programas decorativos de época augustea. Somos conscientes de la exigüidad de los restos para poder establecer conclusiones de mayor trascendencia. El argumento *ex silentio* derivado de la falta de superficies rojas, el repertorio ornamental miniaturista y la paleta de colores, nos aconsejan relacionar la decoración original con producciones antiguas de época de Augusto (Mostalac, 1999, págs. 168-188). Ello se justifica por la presencia del color morado, color inicial de los delgados filetes triples, que será sustituido por el verde en época de Tiberio (Mostalac, 1999, págs. 181-183).

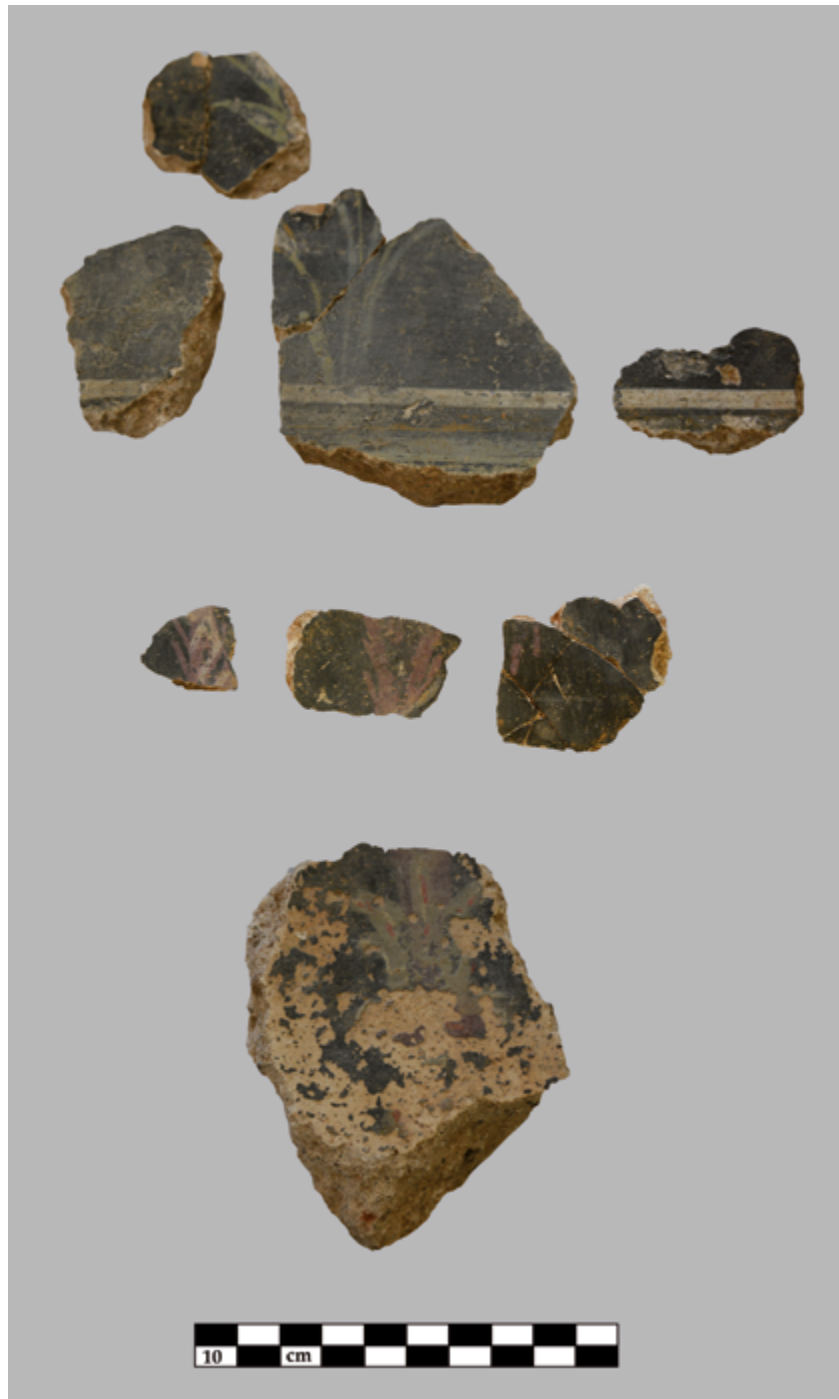

Figura 46. Fragmentos del conjunto 1 (fotos archivo de las excavaciones de Can Ring).

Conjunto 2

Articulación de la pared

Unos ochenta fragmentos, presumiblemente de la misma pared, integran el segundo conjunto, el más numeroso. Observando las ilustraciones vemos algunos fragmentos unidos, lo que denota un intento antiguo de puzle. Las decoraciones conservadas nos remiten a una pared de fondo blanco, de la que podemos restituir el zócalo y zona media (fig. 47).

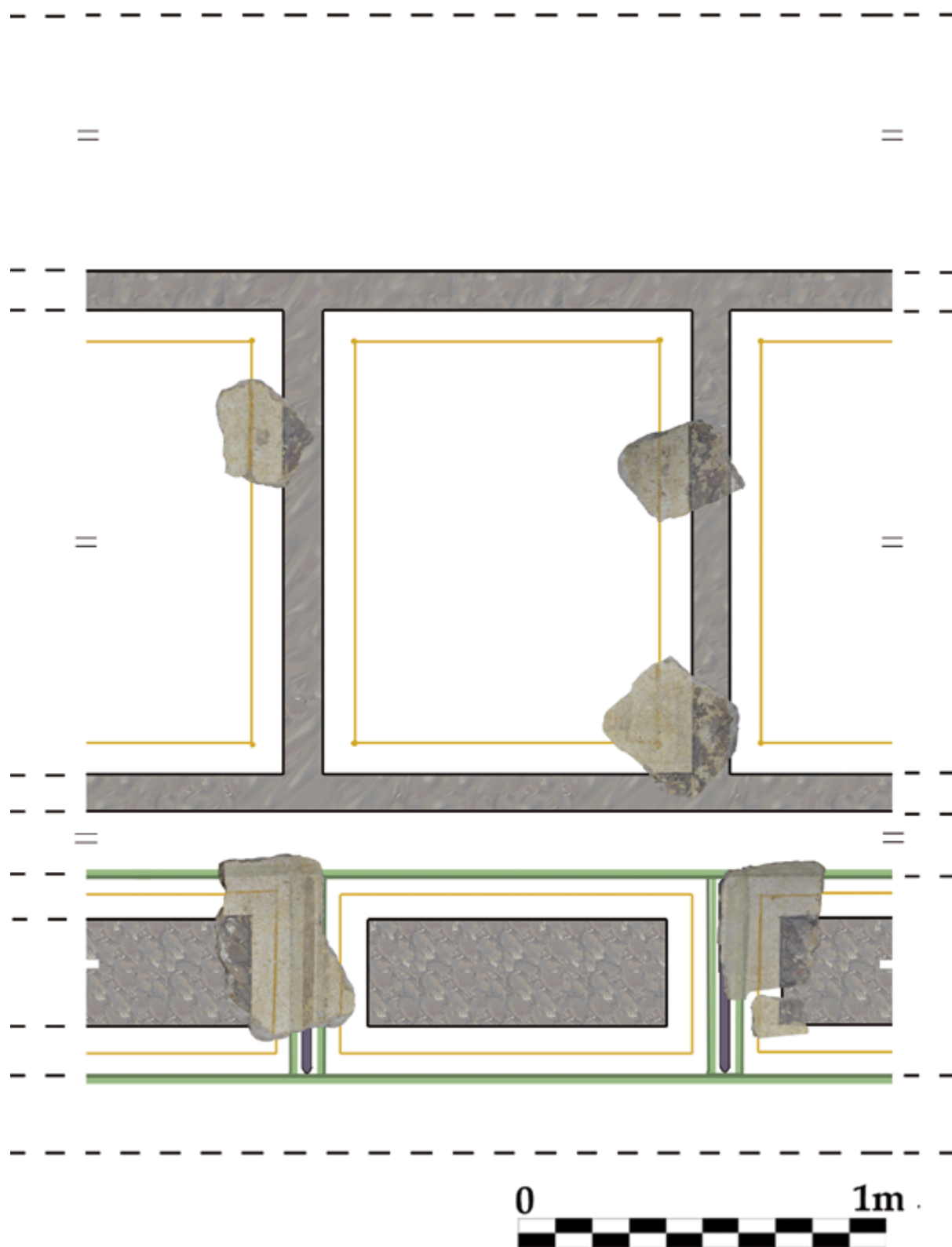

Figura 47. Restitución hipotética del conjunto 2 (según A. Mostalac). Fuente: infografía L. Íñiguez.

El fragmento de mayores dimensiones (fig. 48) nos aporta información de cómo pudo ser el zócalo: secuencia de compartimentos rectangulares con fondo blanco, delimitados por líneas verdes y encuadrados interiormente por trazos amarillos. Cada uno de ellos presenta, en su interior, lastras marmóreas que emulan brechas, sobre fondo morado. No hemos encontrado ningún fragmento que nos permita justificar, por el momento, si el cuerpo de zócalo se asentó sobre un rodapié pintado o descansó directamente sobre el pavimento, pero las dos opciones podrían ser válidas.

Figura 48. Fragmento del zócalo con imitaciones de brechas. Fuente: foto archivo de las excavaciones de Can Ring.

Figura 49. Fragmento de las bandas de separación de la zona media. Fuente: foto archivo de las excavaciones de Can Ring.

De cara a restituir la pared existe otro fragmento de gran interés, cuya superficie pintada presenta un fondo blanco delimitado por una banda de unos dos centímetros de anchura, con imitaciones marmóreas sobre fondo morado (fig. 49). En la parte interior de la banda hay trazos de encuadramiento interior, de color amarillo, con puntos gruesos del mismo color en los ángulos de unión. Estamos, por lo tanto, ante un panel de la zona media de la pared. Así como la compartimentación de zócalo se realizaba mediante líneas verdes, ahora se utilizan bandas o cenefas para delimitar los paneles de la zona media.

Entre los fragmentos conservados no distinguimos ninguno que podamos asignar a la zona superior, ni tampoco se constata la existencia de cornisas en estuco que sirviesen de remate a la decoración pintada.

El esquema compositivo

De los fragmentos recuperados en 1960, hemos seleccionado seis, que los consideramos clave. Nos permiten restituir hipotéticamente el esquema. Sobre fondo blanco, tanto en la zona superior, media y zócalo se dispone un sistema cerrado sin aberturas ni elementos arquitectónicos. La paleta de colores utilizada es ciertamente parca, tonalidades de verdes, amarillos, morados y marrones para el zócalo, y morados, marrones y amarillo para la zona media.

Del esquema que proponemos para el estudio de la posible decoración de este conjunto, resaltan algunos aspectos compositivos que recuerdan las pinturas del II estilo de finales de la fase I (Beyen, 1960). La forma de enmarcar los paneles de la zona media por una banda continua, que encierra la secuencia de ortostatos con trazos simples de encuadramiento interior y evita la presencia de interpaneles, es un criterio compositivo que vemos representado en programas pictóricos de finales de la fase I del II estilo, como ya hemos indicado. La utilización de imitaciones de texturas marmóreas en diferentes zonas de la pared y, a veces como sucede en estas pinturas, la elección de imitaciones de brechas como elemento singular del repertorio ornamental utilizado es otro detalle preciso que recuerda antiguas decoraciones del II estilo, como sucede en Tarraco (Mostalac y Guiral, 2020, págs. 35-38).

Podríamos considerar los rasgos descritos como elementos retardatarios que no hacen sino retornar a antiguos modelos. Ello, en una primera aproximación estilística, podría llevar a equívoco. Sin embargo, la presencia de bandas de enmarque en la zona media, con imitaciones marmóreas, los trazos de encuadramiento con puntos en los ángulos, posibles nudos o lengüetas, la paleta de colores predominando el blanco de fondos, y el tratamiento pictórico y técnico de las imitaciones de brechas supone situar este programa compositivo en la primera mitad del siglo II d. C.

Repertorio ornamental

Puntos en los ángulos de unión de los trazos de encuadramiento de la zona media

Se observa con nitidez un punto de color amarillo en el ángulo de unión de los dos trazos de encuadramiento interior (fig. 50). Esta característica aparece en decoraciones tempranas del III estilo, aunque sus antecedentes inmediatos se encuentran en la técnica del punteado del II estilo con la que se indica el sombreado (Bastet i De Vos, 1979, pág. 128). Aparece por primera vez

en las pinturas de la *cella* sepulcral de la pirámide de *Caius Cestius* en Roma y del III pasa al IV, donde no solo se encuentra en los ángulos de los trazos de encuadramiento, sino también en los ángulos de las orlas caladas, en las que llega a transformarse en un elemento vegetal con marcado carácter ornamental (Barbet, 1981; Ehrhardt, 1987, págs. 102-103, lám. 25), y este mismo proceso se constata en la pintura de las provincias (Guiral y Mostalac, 1988, págs. 64-66). En el siglo II d. C. lo vemos de forma aislada o formando parte de complejas secuencias de puntos acompañadas de lengüetas, escuadras, motivos florales y bandas de más de dos centímetros de anchura, derivadas de los filetes triples del III estilo.

Sin embargo, en numerosas ocasiones, como sucede en las pinturas que analizamos, el criterio válido para la datación no es tanto el que proporciona un elemento ornamental aislado sino la asociación de dos o más motivos, como veremos a continuación.

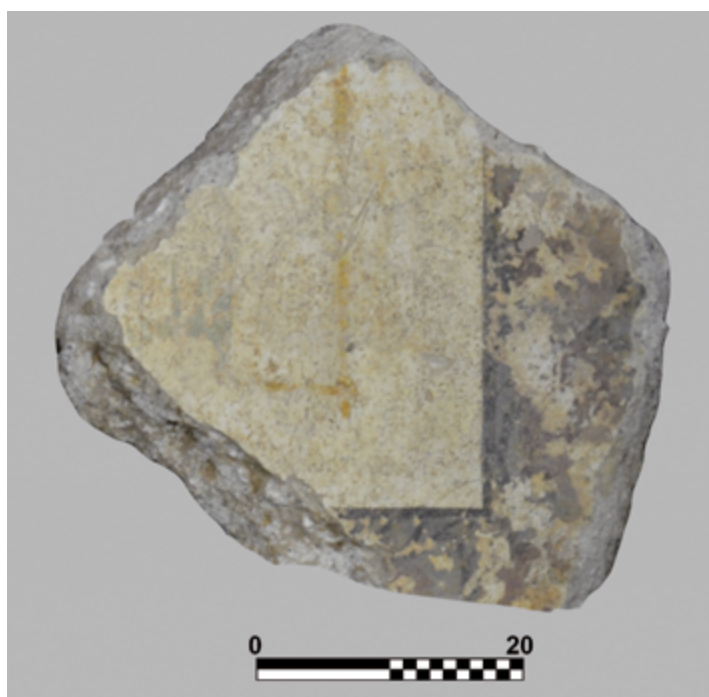

Figura 50. Fragmento de la zona media. Fuente: foto archivo de las excavaciones de Can Ring.

Imitación de brechas marmóreas

Imitar en pintura la textura de brechas es un recurso que aparece con mucha frecuencia ya en paredes del I estilo estructural, y presentan un amplio desarrollo en el II estilo, generalmente en las imitaciones de sillares dispuestos en la zona superior de la pared, aunque en ocasiones pueden pasar a la zona media. En Hispania lo conocemos en época temprana en decoraciones del I estilo, en el yacimiento arqueológico del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel) (Mostalac y Guiral, 1992, pág. 147). Del segundo hay que citar una de las decoraciones de la estancia 14 de la Casa de los Delfines, fase I, de la Colonia Victrix Iulia Lepida/Celsa (Mostalac y Beltrán, 1994, pág. 55). A estos ejemplos hay que añadir el recientemente publicado procedente de las excavaciones del siglo XIX de la cantera del Puerto de Tarraco (Tarragona) (Mostalac y Guiral, 2020, pág. 36, lám. 8 c y e). Su presencia en el III y IV estilos no es representativa, y muy rara a partir del siglo II d. C., dado que las tendencias y las modas se afanan más bien por la imitación de texturas de otras variedades marmóreas en boga en esos momentos.

Esquema compositivo

Estamos, pues, ante un sistema cerrado, en el que no se observa intención por parte del taller de la inclusión de arquitecturas y aberturas ficticias tendentes a la ampliación óptica del espacio construido.

El zócalo, como elemento sustentante de las cargas del muro, es muy probable que no tuviera rodapié ya que no han aparecido restos que lo confirmen. Tampoco podemos negar o afirmar con rotundidad la alternancia de paneles anchos y estrechos. Sí parece clara la presencia de placas rectangulares, *crustae* marmóreas sobre fondo blanco, con imitaciones de brechas enmarcadas por trazos de encuadramiento interior de color amarillo. La delimitación de estos espacios se realizó con trazos de color verde.

La zona media, a causa de los escasos fragmentos conservados, no la podemos definir en su totalidad. Los trozos que hemos podido relacionar con ella nos indican la existencia de paneles medios de color blanco con trazos de encuadramiento interior, de color amarillo y puntos gruesos del mismo color en los ángulos de unión. Esta disposición vendría enmarcada por bandas con imitaciones marmóreas de unos cuatro centímetros de anchura, que tendrían la misión de dibujar en el muro la alternancia de paneles.

Las paredes de fondo blanco responden a la composición más simple de cuantas hallamos en la pintura romana y fueron clasificadas por V. M. Strocka con la denominación de Nebenzimmer (Strocka, 1975, págs. 101-114) como propias de estancias secundarias. Estos «muros blancos» son muy frecuentes en la pintura romana, si bien su estudio presenta ciertas limitaciones, ya que su esquematismo y sencillez decorativa los han relegado a un segundo plano. Los estudios llevados a cabo en la Galia (Eristov y Grotembril, 2006) ofrecen nuevas perspectivas para la investigación, demostrando no solo la prodigalidad de paredes blancas, sino también su pertenencia a estancias de funciones diversas, con lo que debemos desterrar la idea de que son decoraciones exclusivas de estancias secundarias. Este tipo de paneles de fondo blanco, que aparecen en época tardorrepublicana y protoaugustea, vuelven a cobrar importancia en el siglo II d. C. y son el precedente del nuevo estilo lineal que comienza a finales del siglo II y perdura durante todo el siglo III d. C. (Eristov y Grotembril, 2006, pág. 61). Estas autoras han clasificado las pinturas blancas de las provincias galas en tres grupos, partiendo de las decoraciones simples a las más complejas. En el primero, la decoración se reduce a simples bandas y filetes rojos, negros u ocre que dividen la pared en paneles; el esquema compositivo de las pinturas del segundo alterna paneles anchos lisos y estrechos decorados; finalmente, el tercero de los grupos incorpora decoraciones más complejas en las que se integran elementos arquitectónicos y algunos motivos figurados. En las pinturas hispanas se constatan estos tres grupos (Guiral *et al.*, 2014, págs. 282-283; Guiral, 2017, págs. 131-134) y las pinturas que presentamos corresponden al primero, teniendo en cuenta que las bandas rojas, negras o amarillas han sido sustituidas por bandas con imitaciones marmóreas.

Estilo y cronología

A pesar de poseer una información un poco sesgada, debido a los restos arqueológicos existentes, sí tenemos indicios estilísticos y compositivos para poder establecer una cronología relativa de la pared resultante del estudio de los fragmentos

Estamos ante una decoración asignable al siglo II d. C., presumiblemente en su primera mitad, tanto por el posible esquema compositivo utilizado, como por algunos elementos del repertorio ornamental.

Hay aspectos significativos que quisiéramos resaltar. Observamos el intento decidido por recuperar elementos ornamentales propios de las decoraciones de sistemas cerrados del II estilo, e introducirlo en composiciones propias del siglo II d. C. El intento de imitar esquemas y repertorios antiguos durante este siglo es una práctica que, a tenor de recientes estudios, comienza a ser recurrente. El II estilo también fue fuente de inspiración en época antonina en decoraciones de la Villa dels Munts (Tarragona).

Por último, queremos indicar un hecho que consideramos de gran interés sobre el taller que elaboró esta decoración. La utilización de una paleta de colores muy precisa con tonos fríos y calientes: sobre fondo blanco combinación de amarillos, verdes, rojos y morados o magentas.

Conjunto 3. Pinturas de fondo blanco y bandas rojas

Bajo este epígrafe englobamos un fragmento con fondo blanco, filete verde y motivo de cinco puntos en color rojo, y un pequeño panel restaurado con círculos tangentes entre bandas rojas.

Respecto al primer fragmento (fig. 51), la superficie pintada de color blanco se presenta muy rugosa. El motivo ornamental de cinco puntos es de pequeñas dimensiones, escasamente 4,5 cm de lado y cuya representación, similar al número cinco de las fichas de juego, no debe confundirse con las flores cuadrípétalas con punto central. En los repertorios ornamentales, inicialmente, este motivo aparece asociado a los repertorios del III y IV estilos (Mostalac y Beltrán, 1994, págs. 104-105, lám. XXVI) y más tarde también en decoraciones del siglo II. Igualmente lo encontramos indistintamente formando parte de programas decorativos de paredes y techos (Mostalac, 1999, pág. 178; Davey y Ling, 1982, págs. 168-169, lám. LXXX).⁸

Figura 51. Conjunto 3. Fuente: foto archivo de las excavaciones de Can Ring.

8 A los ejemplos citados habría que sumar el procedente de la zona NE del Foro de Caesaraugusta (plaza de San Bruno, Zaragoza), datado a finales del siglo I o comienzos del II d. C. Sobre fondo blanco y pintado de color rojo, un motivo de cinco puntos. Se encuentra custodiado entre los materiales de los fondos arqueológicos de reserva del Museo del Foro de Caesaraugusta. Servicio de Cultura del Excmo. Ayuntamiento de Zaragoza (inédito).

Tanto en este fragmento, como en el que analizamos a continuación, podemos comprobar la existencia de estrías en la superficie que no detectamos en el resto de los fragmentos, y que parecen realizadas con un peine o cepillo sobre el mortero todavía fresco. Esta cuestión, aparentemente banal, ha sido estudiada en profundidad en las pinturas procedentes de Suiza. Dubois apunta, al estudiar esta misma característica en las pinturas de la villa de Yvonand-Mordagne y de la villa de Orbe Boscéaz, que pueda tratarse de líneas de referencia para la decoración (Dubois, 2016, pág. 8). El mismo autor argumenta que también puede deberse a una razón puramente técnica, como es reactivar la carbonatación del mortero para una mejor fijación de los pigmentos. En las pinturas hispanas, hemos detectado este fenómeno en las procedentes de Graccurreis (Alfaro) (Berrozpe *et al.*, 2021), donde se observan únicamente en la zona superior y también las pinturas de Ampurias que analizamos a continuación, presentan una zona media perfectamente alisada, en tanto que la superior presenta profundas estrías.

El panel restaurado (fig. 52) está decorado con una banda de color blanco de unos quince centímetros de anchura con círculos tangentes con rosetas decapétalas en el interior, trifolios en los espacios de unión y todo ello flanqueado por dos bandas rojas de cinco centímetros de grosor. Estas características no ayudan a definir con exactitud su ubicación espacial. Podría formar parte de un interpanel de la zona media de la pared, pertenecer a una banda situada en la coronación de la zona superior del mismo, y también a la composición de un techo plano.

Figura 52. Conjunto 3. Fuente: foto archivo de las excavaciones de Can Ring.

Las tres posibilidades que planteamos serían plausibles, no obstante, un ejemplo conservado no muy lejos de Besalú, puede ayudarnos a resolver las incógnitas planteadas. Nos referimos a unos restos analizados por F. J. Nieto procedentes de Ampurias (Nieto, 1979-1980, págs. 340-341, figs. 73-75) y que actualmente están siendo objeto de una nueva investigación por nuestra parte.

Catalogadas con los números de inventario (2.026 y 2.027), el autor presenta dos placas de pintura mural sumamente interesantes. En la actualidad se sabe con seguridad que proceden de estancias excavadas al suroeste del espacio forense, de cuya estructura arquitectónica queda en la actualidad buena parte por investigar (Abad, 1982, pág. 124, 1.3).

Nieto, con las placas citadas y con otros fragmentos, que no reproduce en particular, pero que cita en su trabajo, realizó una aproximación a la decoración original mediante una restitución gráfica un poco extraña (Nieto, 1979-1980, págs. 341, fig. 75). En el trabajo citado se efectúa un análisis descriptivo del programa iconográfico, pero no se aportan criterios cronológicos.

En el transcurso de nuestras investigaciones sobre las pinturas emporitanas, hemos tenido la posibilidad de analizar las placas mencionadas por el citado autor y el resto de fragmentos. El trabajo de puzle y fundamentalmente las antiguas restauraciones han permitido estudiar la composición original, sumamente interesante y que dista mucho del intento de reconstrucción gráfica realizada con anterioridad. Se ha podido restituir una gran placa en la que se constata parte de la zona media y de la parte superior de la pared, si bien no hay restos del zócalo. La zona media se compone de una sucesión de paneles e interpaneles enmarcados por una banda roja. Los paneles están recorridos interiormente por un trazo morado y por orlas caladas consistentes en semicircunferencias concéntricas, de color morado y verde, cuyo centro contiene un elemento vegetal trifoliado; el trasdós de las orlas está coronado con punto morado y los espacios de unión de las circunferencias están decorados con hojas verdes triangulares con el pedúnculo coronado por punto.⁹ El interpanel también de fondo blanco está decorado mediante una secuencia de círculos concéntricos, en morado y amarillo, unidos por líneas onduladas terminadas en pequeños bucles.

En la zona superior se dispone una banda enmarcada por líneas con puntos morados que encierran una secuencia de circunferencias concéntricas con flores cuádrupétalas cruzadas por dos líneas en aspa y trifolios en los interespacios tangenciales (fig. 53).

En conclusión, tras este breve análisis de las pinturas de Ampurias, parece claro que la secuencia de circunferencias tangentes con trifolios y rosetas decapétalas de Besalú se podría situar indistintamente en el interpanel, o en la zona superior de la pared, si bien la anchura de la banda nos inclina a ubicarla en la zona superior. El uso de una paleta de colores similar, en la que priman morados, amarillos, verdes y rojos, acompañados de un repertorio ornamental coincidente y una proximidad geográfica hace pensar en un mismo taller o círculo de talleres trabajando en dicho territorio en la primera mitad del siglo II d. C.

9 Se acaba de publicar un ambicioso trabajo sobre las orlas caladas en la pintura romana de Hispania, en la que se analizan, entre otras, las orlas de las pinturas de Ampurias que estudiamos (Fernández y Castillo, 2020, págs. 204-206, fig. 8.3.7.1). En dicho trabajo, el ejemplo emporitano ocupa el primer lugar del grupo III.3.7. Tras la comparación de las orlas de Ampurias con más de una veintena de ejemplos procedentes de la península Itálica y de la pintura provincial, los autores citados datan este elemento ornamental hacia mediados del siglo I d. C., si bien consideramos que el tamaño de estas y su contexto pictórico aboga por una cronología posterior.

Figura 53. Banda superior de las pinturas de Ampurias. Fuente: foto C. Guiral.

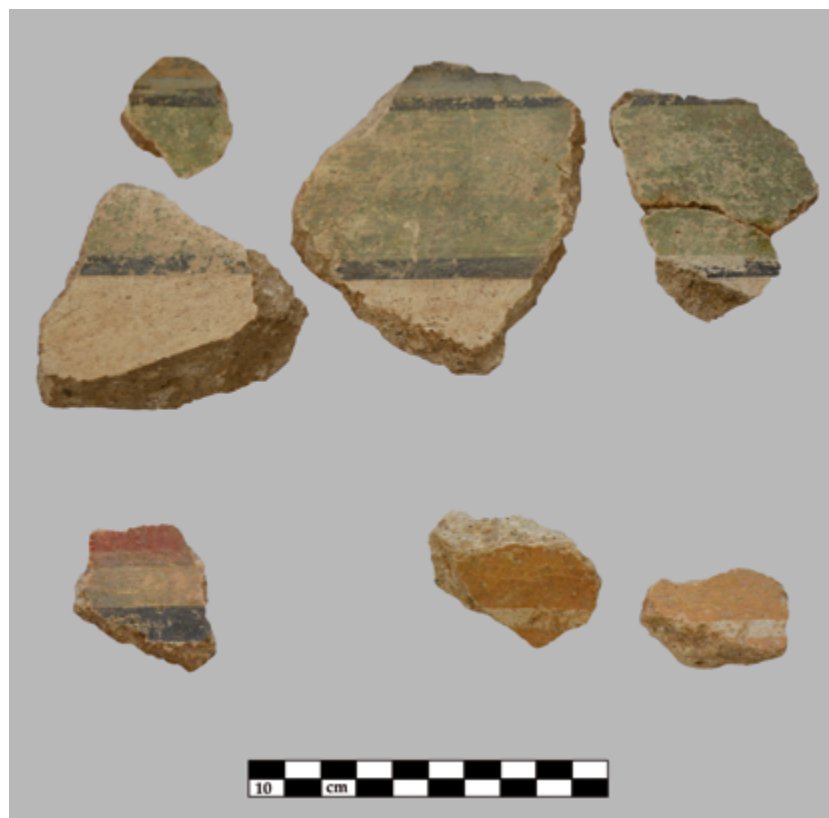

Figura 54. Fragmentos varios (fotos archivo de las excavaciones de Can Ring).

Conjunto 4. Fragmentos varios

En este epígrafe incluimos una serie de fragmentos cuyas decoraciones no aportan ningún rasgo significativo que permita clasificarlos tanto cronológica como estilísticamente (fig. 54). Cuatro de ellos forman parte de una decoración similar con campo blanco y banda verde, delimitada por filetes negros; dos más con fondo ocre amarillento y filete blanco y, el último, surcado por pequeñas bandas de color rojo, verde, negro y blanco.

Conclusiones

Tras el estudio de los fragmentos recuperados fundamentalmente en los espacios 13 y 14, podemos deducir las siguientes conclusiones:

- Los fragmentos, en su conjunto, no corresponden a una caída homogénea, orgánica ni se observa ritmo de desprendimiento a tenor de la variedad de trozos de enlucido recuperados. Solamente se puede afirmar que los fragmentos del conjunto 2 aparecieron en la habitación 13 en contacto con el pavimento de *opus signinum*, que se supone relacionado con la etapa republicana o augustea de la villa, y las placas de pintura en contacto con el pavimento son del siglo II d. C. La hipótesis de que estas pudieran corresponder con un repinte de la habitación no puede corroborarse, al no conservar restos pictóricos ninguno de los muros de la estancia.
- No se observa ninguna decoración relacionada con la arquitectura de época republicana de la villa, ni existen indicios de decoraciones relacionadas con el I y II estilos. Lo más antiguo se relaciona, probablemente, con las fases iniciales del III, por lo tanto, de época augustea.
- Pictóricamente, se observan dos momentos cronológicos diferentes en los que situamos los programas decorativos conservados: el más antiguo, en época de Augusto y, el segundo, en la primera mitad del siglo II d. C. Ambos momentos podrían relacionarse con el dinamismo arquitectónico de la villa.
- Comprobamos la presencia del mismo taller o círculo de talleres trabajando en la villa de Can Ring de Besalú y en estancias de la denominada «casa 3 de Empúries», en un momento cronológico que situamos en la primera mitad del siglo II d. C.
- Por último, las decoraciones de Besalú del siglo II d. C. son un claro reflejo de una nueva tendencia: el gusto por las decoraciones de fondo blanco, si bien interviene un elemento diferenciador, la presencia de bandas de separación de la zona media decoradas con imitaciones marmóreas que representan el tímido inicio del ascenso de los mármoles a la zona media de la pared, que tendrán su momento de esplendor en la segunda mitad del siglo II y a partir del III hasta el siglo VI.

UN RESSÒ RÀPID I AMPLI

La descoberta del jaciment i els posteriors treballs arqueològics van tenir lloc just en un moment on el poble començava a prendre consciència de l'enorme valor del seu patrimoni històric. La notícia, doncs, va ser rebuda amb gran interès per part de la premsa, però també dels vilatans. El 5 de març de 1959, el diari *Los Sitios* informava de la troballa, al mateix temps que advertia de les expressives instruccions de l'alcaldia perquè els besaluencs procuressin «no entorpecer con sus iniciativas la búsqueda que se promete muy interesante»¹⁰ (fig. 55). El consistori, doncs, sembla que s'hagué de preocupar per l'excés de zel, suposem que benintencionat, d'alguns conciutadans.

Figura 55. Notícia de la descoberta de la vil·la romana de Can Ring. Font: *Los Sitios*, 5 de març de 1959 (CRDI Ajuntament de Girona).

L'octubre de 1960, coincidint amb la campanya de Marta Corominas, era el setmanari *Destino* l'encarregat de fer-se ressò dels treballs arqueològics:

[...] merced a la generosidad de la Diputación de Gerona y del Ayuntamiento de la Villa han dado comienzo, en el pasado año, les excavaciones de un poblado romano,¹¹ de extraordinario interés.¹²

Els resultats de l'excavació foren recollits durant els següents mesos per diversos diaris, inclosa *La Vanguardia*.¹³ En les cròniques arqueològiques que publicava regularment Miquel

¹⁰ *Los Sitios*, 5 de març de 1959, 6.

¹¹ Noti's que totes les publicacions immediatament posteriors a la descoberta parlen de poblament en lloc de vil·la, tot seguint la interpretació de Marta Corominas.

¹² *Destino*, 15 d'octubre de 1960, núm. 1210, 21.

¹³ *La Vanguardia Española*, 1 de febrer de 1961, 23.

Oliva a la *Revista de Gerona*, amb el títol de «Tesela Arqueològica», també es feu ressò de l'excavació (Oliva, 1961, 82).¹⁴

Passats uns anys, el jaciment fins i tot va gaudir d'un esment literari a càrrec del prolífic prosista Josep Pla, que en el seu *Viatge a la Catalunya Vella* anotà: «Besalú té un gran tresor romànic: esglésies, carrers, el poble mateix. Ara fa poc s'ha descobert, al seu voltant, una població romana, que s'ha començat a excavar i que tindrà —ja el té— un gran interès» (Pla, 2004/1965, 515).

En paral·lel, la historiografia local també va anar incorporant el jaciment en el seu discurs històric (Grabolosa, 1973/1968, 25; Corominas i Marqués, 1976, 21-22), ara ja degudament identificat com a vil·la romana. Fou tanmateix amb la publicació de la *Carta arqueològica de les comarques de Girona* quan Can Ring s'integrà definitivament a l'òrbita acadèmica (Nolla i Casas, 1984, 212-214). A partir d'aleshores, i malgrat la poca informació disponible, la vil·la ha aparegut sistemàticament en la majoria de compilacions i reculls, de caràcter general o específic, que tracten l'època romana a les comarques de Girona (Casas *et al.*, 1995, 46; Tremoleda i Castanyer, 2007, 250; Nolla i Sagrera, 2008, 182-185; Nolla, Palahí i Vivó, 2010, 284; Burch *et al.*, 2013, 352-354).

No deixa de ser curiós que, amb les excavacions ben encarrilades i l'interès aparent d'institucions i mitjans, el projecte no prosperés. Part de l'explicació sembla que cal buscar-la en la manca d'entesa amb la propietat del terreny. A això cal sumar-hi la realització d'altres descobertes arqueològiques singulars al mateix nucli de Besalú, com el micvé jueu (1964), o l'ambiciosa restauració del pont vell (1965), que van acabar eclipsant la vil·la fins a deixar-la relegada, amb els anys, a un segon pla.

Les excavacions preventives (1986, 1994, 2005)

Entre l'única excavació real i planificada de 1960 i l'excavació sistemàtica plantejada a partir de 2017, en la qual la vil·la està inclosa en un pla de recerca i es pretén l'excavació en extensió de les seves restes, només hi ha hagut tres intervencions preventives, sempre associades al pas de l'eix viari de la variant de Besalú o a la implantació de l'estructura d'un gasoducte. Aquestes accions, a part de recomanar sempre la protecció del jaciment, del qual se'n coneixia l'existència segura, no van suposar informació addicional que es pogués afegir a les dades obtingudes en l'excavació de 1960, ja que, més enllà de proporcionar material modern i romà, o de documentar l'existència d'estructures arqueològiques, no han aportat ni més coneixement en planta ni una seqüència estratigràfica més completa.

La intervenció de 1986

Calgué esperar fins al 1986 per trobar la següent intervenció a la zona, consistent en un total de vuit sondejos d'1 m² fets amb la intenció de delimitar el jaciment i comprovar si

14 En un petit article titulat «Excavación de una villa romana en Besalú», explicava la campanya de 1960: «Llevada a cabo bajo la iniciativa del grupo constituido “Amigos de Besalú y su condado” y con aportaciones de la Excm. Diputación Provincial y ayuda del Ayuntamiento, se está llevando a cabo la excavación de una villa romana situada hacia la parte septentrional de la condal Besalú, camino de Argelaguer. Puedan acaso referirse estos restos a la romana Bisuldunum. Hasta el momento han sido hallados los cimientos y muros de las habitaciones y varios *dolium* y *tegula*, además de cerámica de uso corriente en la época, junto con algunas monedas. Los trabajos están en marcha y cuida de ellos la Srta. Marta Corominas».

quedava afectat pel pas de la futura variant de Besalú, inclosa dins les obres de l'eix pirinenc. Encara que només un va aportar material romà, l'arqueòloga a càrrec dels treballs desaconsellà inicialment el pas de la carretera (Rodríguez, 1993, 137). Amb tot, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya degué considerar, una vegada analitzats els informes corresponents, que la via no suposava cap risc per al jaciment —més enllà de passar just pel costat— i acabà validant-ne el traçat, no sense abans haver pactat amb l'aleshores Ministeri d'Obres Públiques i Urbanisme (MOPU) la possibilitat d'expropiar el camp per tal de mantenir la vil·la intacta i fer-hi, amb el temps, excavacions.¹⁵ Quatre anys més tard, l'alcalde de Besalú es lamentava del retard en les obres de la variant, que encara no havien començat; en la mateixa notícia, publicada al *Diari de Girona*,¹⁶ també es feia memòria del compromís adquirit pels promotors amb l'anterior consistori de fer estudis arqueològics a la vil·la en el si dels treballs. El projecte, finalment, quedà aturat durant més de dues dècades i amb ell la voluntat d'excavar les restes.

La intervenció de 1994

Vuit anys després, el 1994, es va fer un seguiment a la banda nord del camp durant les obres d'instal·lació d'un gasoducte. Els treballs també contemplaven la construcció d'una estació a l'est de la parcel·la, al costat del camí de Palera. Atesos els precedents i vist l'abast prou important de superfície afectada, superior als 600 m², les expectatives arqueològiques eren elevades. No obstant això, en cap dels cinc sondejos efectuats preventivament ni en el posterior seguiment del rebaix amb màquina es localitzaren restes constructives. Es recuperà, això sí, nombros material arqueològic tant d'època moderna i contemporània com romana, barrejat pel pas de les arades. Destacava la presència de campaniana del cercle de la B, de *sigillata* sud-gàl·lica, de comuna romana, de *dolium* o d'àmfora itàlica, entre d'altres produccions antigues (Busquets i Freixa, 1996).

Les rases de prospecció de 2005

Ja a inicis del segle XXI i coincidint amb la represa del projecte de la variant, es va portar a terme un nou intent de delimitació del jaciment per analitzar la seva possible afectació (2005). En aquesta ocasió, els treballs van ser dirigits per Jordi Sagrera, de la Universitat de Girona, i van consistir en l'obertura de vint-i-quatre rases de cinquanta centímetres d'amplada sobre una superfície total de 9.000 m². La voluntat de l'actuació no era excavar el jaciment, sinó localitzar estructures i elements de la vil·la, situar-les en un plànol i així poder determinar-ne l'extensió. En deu de les rases es van detectar estructures constructives (Sagrera, 2006, 522-523) (fig. 56). Els murs trobats simplement foren netejats i documentats en planta. Tots eren de còdols rierencs lligats amb fang d'una amplada de 50-58 cm. El material ceràmic que es va recollir va ser escàs, tot d'època romana i, en especial, d'època republicana. Alguns dels materials significatius foren àmfora itàlica del tipus Dr. 1 o vores de gerres de ceràmica comuna oxidada, ambdues procedents de la rasa 6 (fig. 57, 1-2). L'actuació va permetre confirmar que les restes es concentraven a la zona central del camp, a més de cent metres en línia recta del traçat previst per la carretera.

¹⁵ *La Comarca d'Olot*, 2 d'octubre de 1986, núm. 381, 6.

¹⁶ *Diari de Girona*, 1 d'agost de 1990, 12.

Figura 56. Estat actual del jaciment (2019), amb la superposició de les rases fetes el 2005. Font: Sagrera, 2005.

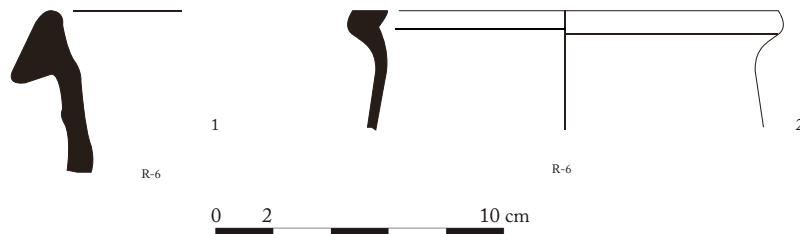

Figura 57. Fragments de ceràmica romana procedents de la rasa 6, oberta en la prospecció de 2005. Font: Sagrera, 2005.

Una vegada tancada la campanya de prospecció, es va publicar una notícia a la premsa local,¹⁷ on ja es plantejava el futur del jaciment:

¹⁷ La Comarca d'Olot, núm. 1282, del 27 de gener de 2005, 18.

La importància rau, però, en el fet que la de Besalú és, ara per ara, l'única vila romana localitzada a la Garrotxa on s'han fet excavacions. L'alcalde Lluís Guinó vol que el jaciment s'estudii a fons, ja que els terrenys són destinats a sector residencial, al POUM, i l'opinió dels tècnics farà decidir si convé fer més excavacions o aixecar-hi les cases previstes.

Can Ring: una vella aspiració municipal

La vil·la romana dels Pompeu Saurió ha estat, des de la seva descoberta, en el punt de mira de la majoria de governs municipals de Besalú, així com de l'entitat Amics de Besalú i el seu Comtat. Els primers treballs es van poder desenvolupar després que l'Ajuntament sotsarrendés el camp al seu llogater (Corominas, 1960, 307), a l'espera de poder comprar els terrenys (fig. 58). Tanmateix, a l'assemblea general d'Amics de Besalú celebrada el 1964, encara es recalrava la necessitat de concloure els tràmits «para la compra de los terrenos donde se hallan enclavadas las excavaciones del poblado romano».¹⁸ Un any més tard, la Diputació Provincial de Girona es mostrava favorable a finançar l'adquisició dels terrenys on s'alçava la vil·la (Oliva, 1965, 69). L'acord, però, no va arribar aleshores ni ho faria durant els anys vuitanta, moment en què s'arribà a plantejar l'expropiació de la parcel·la conjuntament amb la resta de terrenys afectats per la construcció de la variant.¹⁹ Malauradament, durant tot aquest període —que ha coincidit amb la implantació de l'ús de maquinària agrícola moderna, capaç de penetrar molt més en el subsol— el camp s'ha seguit treballant, amb conseqüències nefastes pel que fa a la integritat del jaciment.

Figura 58. La presidenta d'Amics de Besalú, Montserrat del Pozo, i l'alcalde de Besalú, Joan Pèlachs, al magatzem arqueològic situat als baixos de la Cúria Reial l'any 1993. Es poden observar els fragments de *dolia* i altres materials procedents de Can Ring. Font: Ajuntament de Girona / CRDI / Fons Diari de Girona / Josep Maria Julià.

¹⁸ *Los Sitios*, 15 d'octubre de 1964, 9.

¹⁹ *La Comarca d'Olot*, 2 d'octubre de 1986, núm. 381, 6.

L'altre gran cavall de batalla relacionat amb la vila han estat els múltiples intents d'exposar el material arqueològic recuperat a les intervencions arqueològiques de 1959 i 1960. Algunes peces, com els *dolia*, fins i tot s'arribaren a restaurar —amb més bona intenció que resultats— per a l'ocasió. Descartat l'objectiu inicial de convertir l'antic hospital de Sant Julià en un museu, els materials foren emmagatzemats a la capella de Santa Fe del Prat de Sant Pere.²⁰ Allà és on Nolla i Casas els consultaren per a l'elaboració de la seva *Carta arqueològica* (Nolla i Casas, 1984, 214). Més endavant, van ser traslladats als baixos de la Cúria Reial, juntament amb altres objectes procedents d'excavacions fetes al poble durant els anys setanta i amb peces aportades per veïns, inclosos dos capitells romànics de Santa Maria donats per Salvador Vilarrasa. A inicis dels anys noranta, Amics de Besalú —que custodiava els materials— i l'Ajuntament van reprendre amb força la idea de crear una sala d'exposicions,²¹ projecte que va rebre l'assessorament del mateix Museu de la Garrotxa i que havia de ser sufragat amb uns fons europeus (7,5 milions de pessetes)²² que no van acabar arribant. A partir d'aquest moment, la col·lecció patí una important dispersió; el gruix principal de material va acabar dipositat al pis superior de la Casa de la Vila, però altres peces, incloses les monedes, van desaparèixer. Tampoc no es té rastre dels quatre pesos de teler que hom sap que van ser trobats en les campanyes antigues (Corominas i Marqués, 1976, 22), ni de quatre de les cinc tègules amb la marca «Caius Iulius Laetus» —segell inicialment identificat com a «Caius Iulius Ateius»— documentades per Marta Corominas el 1960 (Corominas, 1960, 313; Corominas i Marqués, 1976, 22; Nolla i Casas, 1984, 214; Nolla i Sagrera, 2008, 184; Burch *et al.*, 2013, 353).

L'any 2017, finalment, el poble va aconseguir saldar part d'un deute històric amb l'obertura al públic de l'Espai Besalú, un petit centre d'interpretació que a més d'explicar la història de la vila, ofereix al visitant una selecció de material arqueològic i documental, incloses diverses peces de Can Ring recentment restaurades (fig. 59). La inauguració va anar a càrrec del 130è president de la Generalitat de Catalunya, Carles Puigdemont.

Figura 59. Vitrina amb peces romanes, a l'Espai Besalú.

²⁰ *Ibidem*, 6.

²¹ *Diari de Girona*, 7 de març de 1993, 9.

²² *Diari de Girona*, 24 de desembre de 1994, 8.

LES PROSPECCIONS GEOFÍSQUES: CAMPANYES 2016-2017

Roger Sala Bartrolí, Helena Ortiz-Quintana Escardívol

SOT, prospecció arqueològica

Les prospeccions geofísiques prèvies a una intervenció arqueològica, amb l'aplicació de sistemes de prospecció no destructius, permeten obtenir una sèrie de dades sense necessitat de remoure físicament el subsol i obtenir una primera imatge del potencial del jaciment. Això aporta un nou enfocament en la recerca arqueològica, especialment en jaciments poc coneguts. L'efectivitat de les prospeccions geofísiques per l'arqueologia pot ser variable, depenent de les condicions ambientals, la geologia local i el tipus d'objecte arqueològic a definir. Tot i això, la recopilació d'informació prèvia sobre el jaciment a explorar, l'anàlisi de l'entorn i dels terrenys a estudiar permeten traçar estratègies de prospecció a mida. Això resulta habitualment en l'ús de més d'un mètode de prospecció sobre un mateix espai, de manera que s'obtenen volums de dades complementaris sobre el subsol i, en conseqüència, un major volum d'informació arqueològica.

El cas de Can Ring és un exemple d'aquest tipus d'intervencions, on la geofísica s'utilitza com a eina per a una primera delimitació i descripció d'un jaciment. Aquesta informació permet traçar una estratègia d'investigació arqueològica més efectiva i dirigida a partir de les prioritats de l'equip d'investigadors del projecte.

Objectius de la prospecció geofísica

A petició de l'Ajuntament de Besalú, es va plantejar una primera fase de prospecció geofísica amb l'objectiu de delimitar i descriure el conjunt arqueològic conegut com vil·la romana de Can Ring, ubicat al nord-oest del terme municipal de Besalú.

Després de la intervenció arqueològica realitzada l'any 2005, basada en l'execució de rases, es va delimitar parcialment una de les unitats constructives del conjunt arqueològic, atribuït a una vil·la romana. La intervenció que presentem es basa en l'ús combinat de la prospecció magnètica i la prospecció georadar (en dues fases) per delimitar i descriure la totalitat del jaciment accessible, i completar així la informació parcial obtinguda en la prospecció del 2005. En una primera campanya, l'any 2016, es va definir la majoria d'espai ocupat per les restes arqueològiques (Sala *et al.*, 2018, 255-262), per bé que, l'any 2017, es va tornar per completar un espai triangular a l'extrem oest de la vil·la, que fins llavors havia estat un espai emboscats i inaccessible per a la prospecció.

Àrees explorades

El jaciment arqueològic de Can Ring s'ubica al límit nord del nucli urbà de Besalú (la Garrotxa), a uns dos-cents metres al sud de l'autovia A-26.

Partint de la informació extreta de la intervenció de l'any 1960 dirigida per Marta Corominas (Corominas, 1960) i la de l'any 2005 per part de la UdG, dirigida per Jordi Sagrera, es va dur a terme una prospecció multisistema, tot combinant la prospecció magnètica en extensió i l'ús de georadar sobre zones destacades dels resultats magnètics. Com ampliarem al següent punt, la funció de la prospecció magnètica és la delimitació de les àrees que presenten

alteracions susceptibles de correspondre a restes arqueològiques que posteriorment s'exploren amb georadar per obtenir una descripció més precisa tant de morfologia i ubicació, com de cota de les possibles restes arqueològiques. A la fig. 60 es representen les extensions explorades amb georadar i gradiòmetre magnètic. Un any després, finalment es va netejar i desbrossar un espai que havia quedat sense explorar i es va prospectar amb el georadar, per tal de tenir una imatge el màxim de completa i amb el màxim context del jaciment.

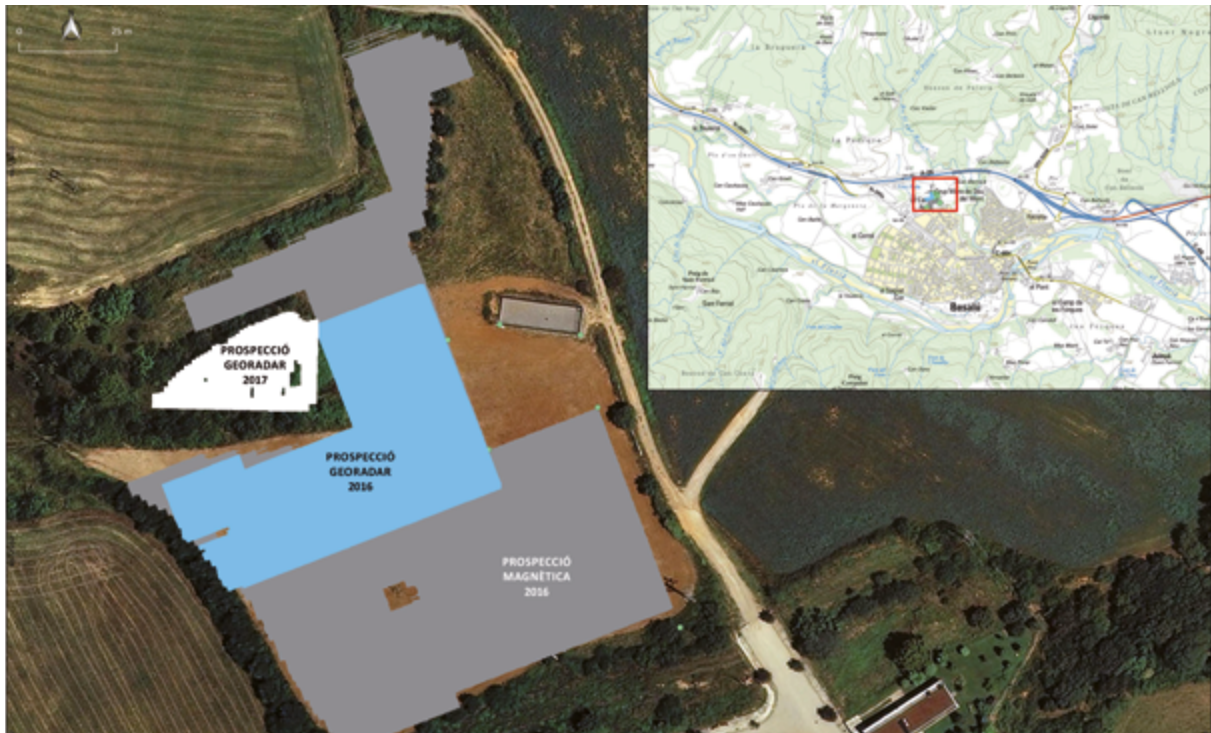

Figura 60. Àrees explorades.

Estratègia de la prospecció

D'acord amb les característiques de les restes a documentar i la geologia local, es va plantejar una estratègia de prospecció basada en l'aplicació complementària de la prospecció magnètica i la prospecció amb georadar en extensió (Sala *et al.*, 2013).

La prospecció magnètica permet l'obtenció de dades d'extensions àmplies en poc temps i és una eina efectiva en la delimitació inicial d'àmbits arqueològics en camp obert. En conseqüència, la prospecció magnètica es va plantejar com a mètode per definir el perímetre del conjunt arqueològic de Can Ring dins una àrea d'estudi de prop de 10.000 m².

Un cop realitzada aquesta primera exploració, l'anàlisi de les dades va permetre la identificació d'una àrea alterada que es va identificar amb el nucli de les construccions, i de dues àrees secundàries on es van detectar anomalies sense identificar.

D'acord amb aquesta primera anàlisi, es van designar les àrees a explorar en la prospecció amb georadar, amb l'objectiu d'obtenir una descripció precisa de les restes constructives i la seva disposició, cobrint un total de 3.769 m².

El 2017 es va realitzar una nova prospecció amb georadar sobre un espai inaccessible en la primera intervenció, cobrint 690 m².

Sistemes i paràmetres del procés de dades

La prospecció magnètica es va realitzar mitjançant el sistema de gradiòmetre tipus *fluxgate* Bartington G-601. Es va establir una resolució espacial de 0,25 x 0,5 m, és a dir, vuit lectures per metre quadrat.

La prospecció amb georadar s'ha realitzat amb el sistema de georadar IDS RIS HI-MOD, equipat amb cinc antenes de 600 MHz en lectura simultània. Les dades s'han obtingut amb una resolució de 0,02 x 0,20 m, és a dir, obtenint perfils separats vint centímetres entre ells amb una lectura cada dos centímetres sobre tota l'extensió a explorar. Els paràmetres de l'adquisició de dades es resumeixen a les figures 66 i 67.

Les dades magnètiques s'han processat mitjançant programari especialitzat, per eliminar errors de posició de les lectures (*de-stagger*) i errors de calibratge de l'aparell (*zero-mean line*). Després d'aquestes correccions es va realitzar un procés de suavitzat de la imatge final, amb l'aplicació d'un filtre passa-baixos (*low-pass*) i una interpolació, per obtenir una malla o píxel de 0,25 m (taula 2).

Taula 2. Paràmetres de l'adquisició de les dades magnètiques

Mètode	Magnètic
Sistema	Bartington Grad601
Sensor	Grad-01-1000L Fluxgate (separació vertical de 1 m)
Núm. de sensors	2
Separació entre sensors	1 m
<i>Data logger</i>	DL 601
Propietat mesurada	Gradient magnètic
Resolució	0,5 m x 0,25 m
Posicionament de les dades	Mesura a interval de temps fixe amb una adquisició de dades a velocitat constant
Extensió explorada	10.130 m ²

Font: elaboració pròpia.

El procés de les dades de georadar consisteix en dues fases, la correcció d'errors i interferències de les dades, i la seva posterior integració en un sol bloc de dades tridimensional.

La correcció d'errors i interferències de les dades s'ha realitzat aplicant un filtre de *background*, per eliminar sorolls del sistema, i un filtre per eliminar sorolls de freqüència, passa bandes (*band-pass*) (Annan, 2009) (taula 3).

Taula 3. Paràmetres de l'adquisició de les dades de georadar

Mètode	Georadar
Sistema	RIS HI-MOD (IDS)
Sensor	TR600 FW
Núm. de sensors	5

Mètode	Georadar		
Separació entre sensors	0,2 m		
Data logger	Panasonic CF-18		
Propietat mesurada	Amplituds (SI)		
Configuració	Freqüència	Finestra temps	Núm. de mostres per traça
	600 MHz	60 ns	512
Resolució	0,02 m x 0,2 m		
Posicionament de les dades	Encoder integrat i coordenades locals		
Extensió explorada	3.769 ²		

Font: elaboració pròpia.

Un cop corregides les dades, s'han integrat en un bloc tridimensional, mitjançant el programa GPR-Slice. A partir d'aquest bloc, s'ha generat una seqüència de setze talls horitzontals o visualitzacions en planta de vint-i-quatre centímetres de gruix, de 0 m a 1,62 m de profunditat.

Les visualitzacions resultants del processos s'han analitzat i interpretat en el context d'un projecte SIG. El SIG del projecte s'ha creat utilitzant l'aplicació lliure Quantum Gis 3.8. Totes les dades utilitzades s'han basat en el *datum* ETRS89 31N (EPSG: 25831). La cartografia de base utilitzada s'ha obtingut de la infraestructura de dades de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC). Aquesta ha inclòs imatges aèries vigents i històriques, i bases topogràfiques d'escala variable. Les dades obtingudes en totes les prospeccions s'han

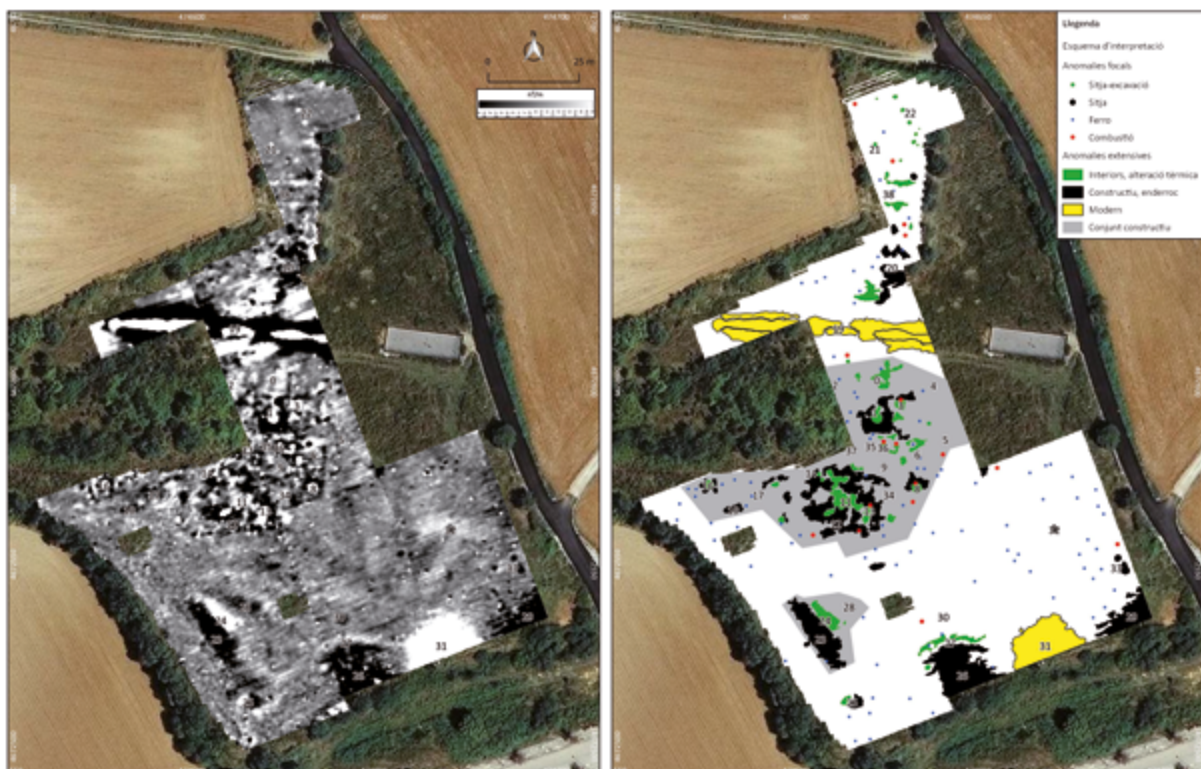

Figura 61. Mapa magnètic (esquerra) i esquema d'interpretació (dreta).

incorporat al sistema SIG del projecte per interpretar les dades obtingudes en el seu context topogràfic i generar la cartografia final de resultats.

Per les dades magnètiques obtingudes, s'ha generat un esquema d'interpretació tot dividint les anomalies magnètiques en extensives, lineals i focals. Les anomalies extensives i lineals s'han subdividit en anomalies de contrast positiu i negatiu. Les anomalies focals s'han subdividit en anomalies de valors positius (usualment interpretades com a sitges, cubetes o forats de pal), anomalies de valors negatius (usualment interpretades com a cúmuls de pedres), dipols (interpretats com a objectes fèrrics), i en dipols orientats en direcció nord (interpretats com a restes de combustió) (fig. 61).

Per a la interpretació de les dades de georadar, s'han examinat els setze talls de la seqüència de talls horitzontals generada en el procés. A partir d'aquests talls, s'ha realitzat una interpretació per profunditats, consistent en la creació d'esquemes de les anomalies més significatives per a cada tall horitzontal. Això permet expressar de manera esquemàtica i objectiva l'evolució dels diferents elements detectats amb la profunditat. S'han dividit les anomalies en extensives i lineals (Sala *et al.*, 2012).

Resultats

En la prospecció magnètica s'han cobert un total de 10.130 m². El mapa resultant es mostra a la figura 68. A partir d'aquest mapa magnètic s'ha realitzat el diagrama d'interpretació i síntesi, inclòs també a la figura 68. Per a la realització d'aquest diagrama s'ha diferenciat entre anomalies focals, positives, negatives, dipolars o dipolars orientades al nord, i anomalies extensives, positives o negatives. Un cop considerats aquests paràmetres i complementant la informació obtinguda amb les plantes del georadar, s'ha realitzat una atribució arqueològica dels elements més destacats.

Al mapa s'identifiquen set grans zones alterades distribuïdes en tota l'extensió explorada.

Dues d'aquestes regions mostren fortes alteracions magnètiques corresponen a elements moderns. El grup d'anomalies 19 respon a la traça d'una conducció de gas relacionada amb el dipòsit situat al nord-est de l'àrea explorada.

La segona regió, alterada per elements moderns, és el grup d'anomalies 31, produïdes per la presència d'una torre de subministrament elèctric de formigó armat, i està situada a la vora sud del camp de cultiu.

L'àrea central, a l'entorn de 1.800 m², mostra una concentració d'anomalies d'alt contrast alternades per d'altres de menor entitat, tot configurant un conjunt que s'ha interpretat com a restes d'una o més d'una edificació.

Les anomalies de valors negatius moderats (-1/-5 nT/m) s'identifiquen com a possibles murs, que en molts casos presenten trajectòries poc clares o discontinues. S'han descrit també anomalies de valors negatius sense una morfologia definida, que s'han atribuït a possibles nivells d'enderroc o estructures parcialment destruïdes (David, Linford i Linford, 2008; Schmidt, 2007).

Les anomalies de valors positius en rangs de valors també moderats (1/5 nT) permeten identificar espais rectangulars com els grups 6, 7 o 11, que s'han interpretat com a espais interiors d'habitacions. En alguns casos, com els grups 2 o 0, també poden indicar la presència de restes de paviments.

Els grups 1, 3, 8, 13, 35, 15 i possiblement 16 presenten la resposta típica de restes constructives termoalterades. S'han descrit també altres grups d'anomalies de menor entitat a tota la regió central, que possiblement també corresponen a restes de combustions de menor entitat.²³

L'element més extens de la zona nord és el grup d'anomalies 20, que consisteix en un conjunt d'anomalies de valors negatius, que s'interpreten com a possibles restes d'una construcció.

També en aquesta zona es detecta el grup 38, consistent en anomalies de valors positius, interpretades com a possibles rases colgades. Al nord d'aquest grup es detecta una dispersió d'anomalies focals de valors positius (grups 21 i 22), que s'han interpretat com a possibles restes de sitges, cubetes o fins i tot empremtes de cultius antics.

Al sud de l'àrea explorada s'han definit les tres darreres regions amb alteracions d'interès. El primer conjunt, format pels grups 23, 24, 25 i 28 ocupa una extensió aproximada de 450 m². Consisteix en dues franges, una de valors negatius (23) i 21 m x 5 m, una segona amb valors positius (24) de 11 m x 3 m. A l'est d'aquesta darrera franja es detecta un nou grup d'anomalies negatives (28) amb menor intensitat, ocupant un espai de 8 m x 2,5 m.

Al sud d'aquests tres grups s'ubica el grup 25, format per dues anomalies de valors positius i negatius. La interpretació d'aquesta regió no és clara en les dades magnètiques.

D'una banda, les dues franges de valors oposats dels grups 23 i 24 es podrien identificar amb algun tipus d'intervenció antròpica, com restes d'una excavació (24) i restes d'una edificació associada (23 i 28). El grup 25 presenta característiques similars, i la seva interpretació tampoc no és conclouent.

Una altra extensió amb una alteració notable es conforma entorn el grup 26, ubicat a l'extrem sud de l'àrea explorada. Consisteix en una extensió amb resposta de valors magnètics negatius, amb alguns focus interns de valors positius que ocupa prop de 200 m². Al nord d'aquest grup es localitza el grup d'anomalies 30, a pocs metres d'una anomalia associada a una possible combustió. D'acord amb les característiques d'aquest conjunt d'anomalies, s'ha interpretat com a possibles restes d'una construcció enderrocada o com un abocament de pedres de funció indeterminada.

Finalment, al límit sud-est de l'àrea explorada s'ha descrit el grup 29. Presenta valors negatius en tota la seva extensió, però de menor entitat que en el cas del grup anterior. S'interpreta com un possible abocament de materials, potser relacionats amb la consolidació o la construcció de terrasses a la parcel·la de cultiu actual.

Atesa la poca concreció dels resultats obtinguts en la prospecció magnètica sobre els grups ubicats més al sud (23, 24, 25-28 i 26-30), es van també delimitar nous espais per obtenir dades de georadar sobre aquestes ubicacions.

L'àrea més extensa de la prospecció georadar correspon a la zona central del camp, on la prospecció magnètica prèvia havia permès descriure nombroses anomalies magnètiques identificades com a restes constructives i restes termoalterades.

Les dades obtingudes han resultat complexes a causa de dos aspectes principals. La superfície irregular, que tendeix a disminuir la nitidesa de les imatges resultants del procés de dades, i el pendent variable vers el sud, especialment en la seva zona nord (Schmidt i Ernenwein, 2011).

²³ Les excavacions realitzades amb posterioritat a les prospeccions geofísiques han evidenciat que les zones amb alteracions de temperatura corresponien a forns o a residus de combustions, però en cap cas a restes d'un incendi intencionat com el que apuntà Corominas.

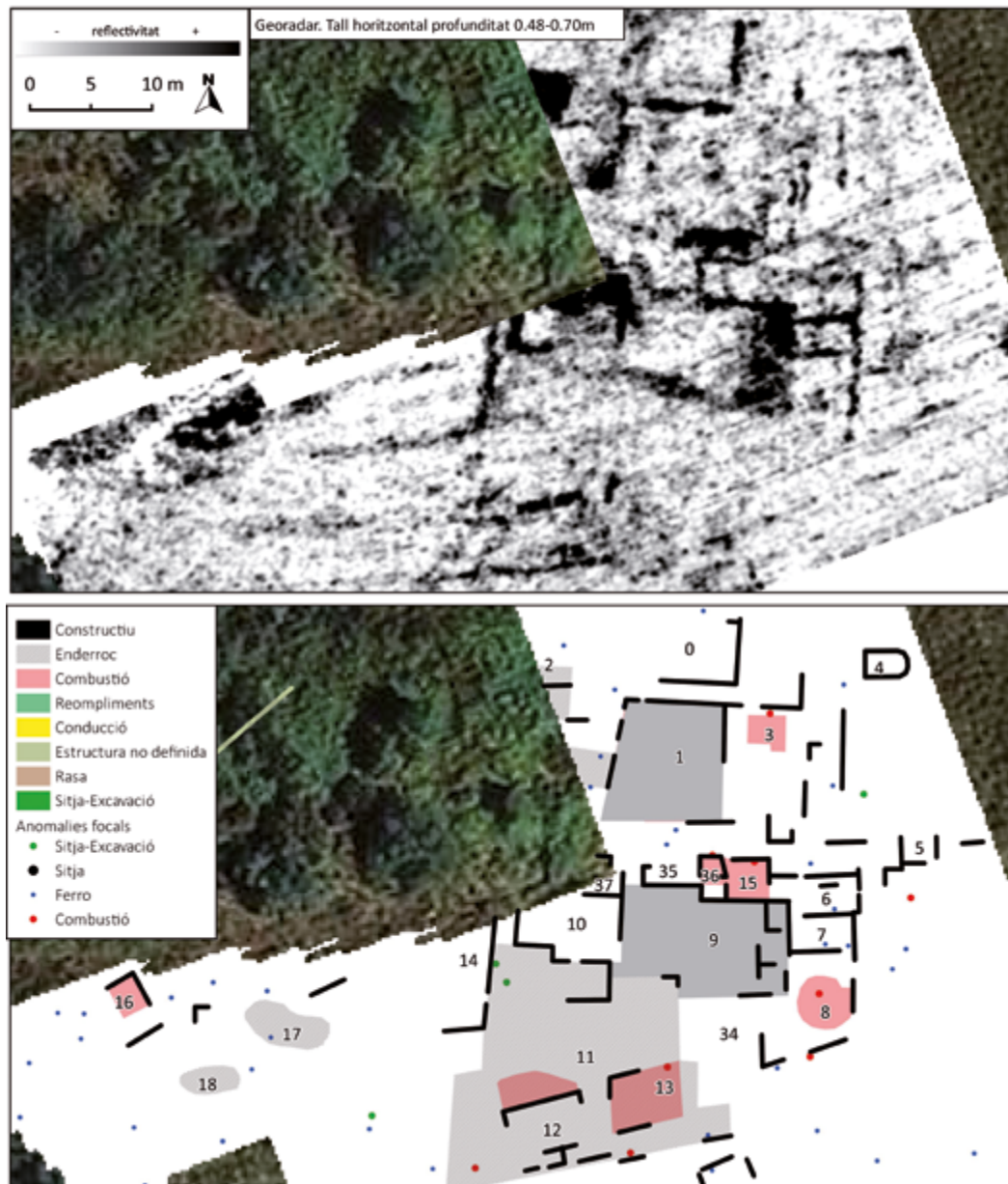

Figura 62. Prospecció georadar a la zona central. A dalt es representa un dels talls horitzontals obtinguts, corresponent a profunditats d'entre 0,48 i 0,70 m. A baix es representa el diagrama de síntesi corresponent a aquesta àrea.

Els resultats del procés de dades es mostren en forma d'una seqüència de talls horitzontals corresponents a profunditats creixents, i es resumeixen en un esquema vectorial de les anomalies detectades i un diagrama de síntesi on es resumeixen les estructures detectades i les seves atribucions (fig. 62).

Els nivells superficials es troben completament alterats per les empremtes de llaurat, que en aquest cas es projecten fins a profunditats de més de 0,4 m, indicatiu de la utilització de subsoladora en el llaurat.

En aquest sentit, cal remarcar que les dades mostren també anomalies lineals que interrompen les estructures detectades fins prop de 0,7 m de profunditat, fet que es podria deure tant a tasques de cultiu com a les empremtes d'algunes de les rases realitzades el 2005 per l'equip de la UdG.

Les primeres anomalies identificables amb restes constructives es detecten entorn 0,35 m sota superfície, quan s'aprecien els grups que conformen el nucli de la edificació (6, 7, 8, 9, 10, 15, 35, 36). Entre 0,55 m i 0,65 m sota superfície ja s'aprecien tots els blocs constructius, situats al nord (0, 1, 2, 3, 4, 5) i al sud del nucli principal (grups 11, 12, 13, 14, 34).

A cotes de profunditat d'entre 0,7 i 0,85 m és on s'aprecia una major extensió de les restes, encara que cal recordar que probablement les edificacions estan disposades en diferents nivells per adaptar-se al pendent del terreny.

Al sud del cos principal d'edificacions es van explorar dues noves àrees per aportar nous criteris d'interpretació per als conjunts d'anomalies magnètiques 23, 24, 25, 28 i 26 (fig. 63).

Com s'ha exposat més amunt, el conjunt format pels grups 23, 24, 28, i 25 s'han interpretat com a possibles restes d'algun tipus d'excavació i abocaments de materials, sense descartar possibles enderroc. El grup 26, situat a l'est del conjunt anterior, s'ha interpretat com a un possible enderroc o abocament de pedres.

Les dades obtingudes en la prospecció amb georadar no han estat concloents respecte al primer conjunt, i han detectat només un augment de la reflectivitat a la banda oest, coincidint amb el grup 23.

En canvi, el grup 26 s'ha descrit com una superfície reflectant, situada entre 0,3 m i 0,8 m sota superfície. S'ha interpretat aquest element com un enderroc o restes d'un possible paviment.

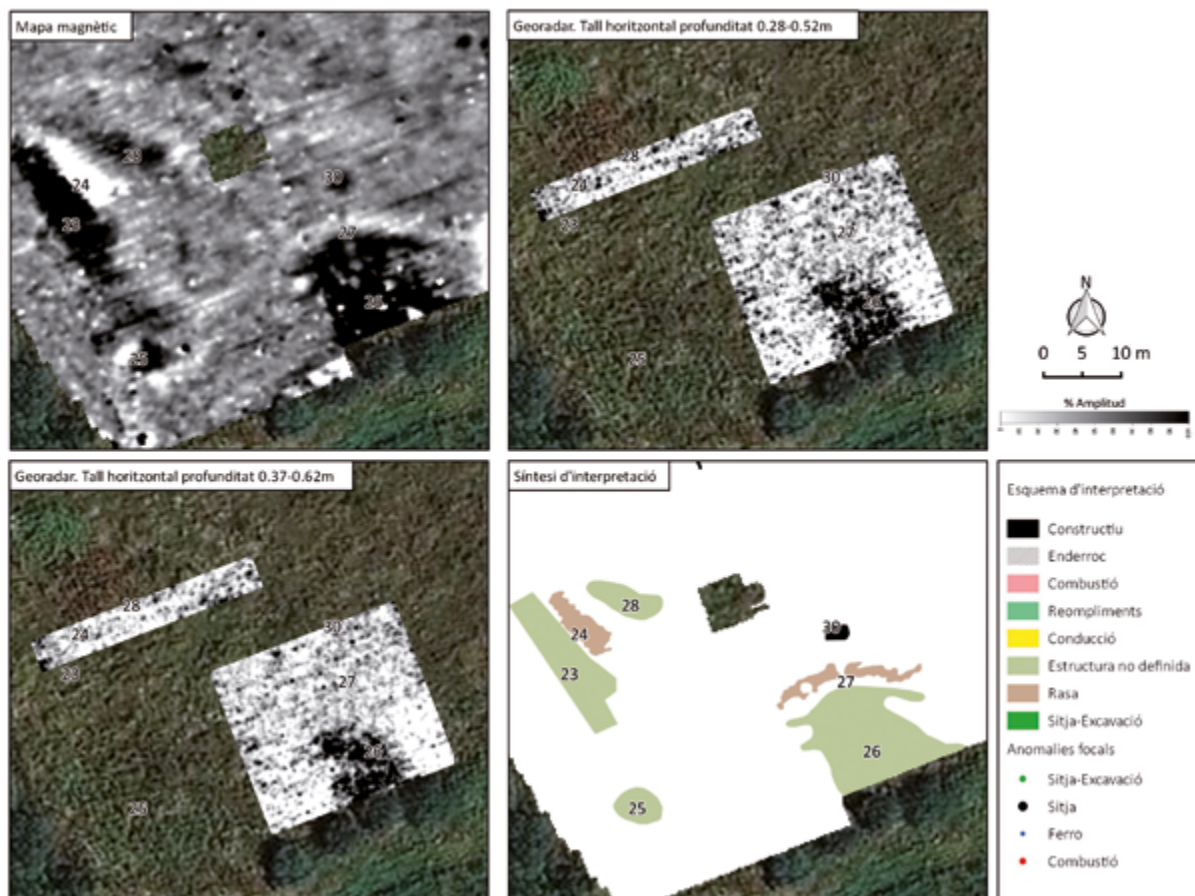

Figura 63. Sud de l'àrea de prospecció. Es representen dades de la prospecció magnètica i georadar i la seva interpretació esquemàtica.

Els resultats obtinguts en la prospecció del 2017 corresponen a una zona mai abans intervinguda, a causa de la densa vegetació que cobria gran part de l'extensió. En aquest cas, les dades han presentat moltes dificultats a l'hora de ser processades i, finalment, els resultats han mostrat una definició d'elements baixa i una escàs abast en profunditat. Possiblement això es deu a una suma de factors intrínsecs al jaciment: irregularitat del terreny, intensa activitat agrícola al llarg de la història, mal estat de preservació de les possibles restes arqueològiques i alt contingut en argiles (fig. 64).

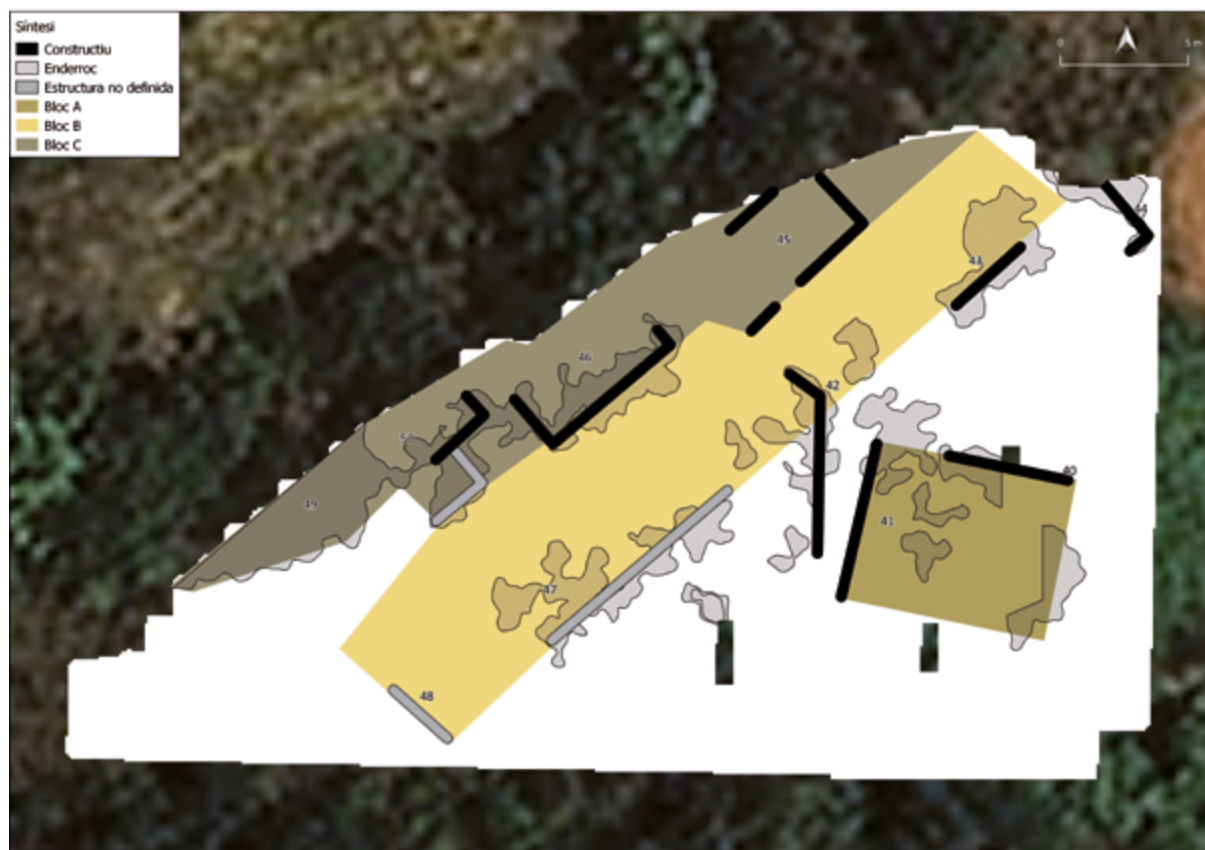

Figura 64. Àrea explorada amb georadar el 2017. Es representa el diagrama d'interpretació.

A grans trets, bona part de l'àrea explorada presenta anomalies reflectives en els primers vint centímetres sota superfície, encara que bona part d'aquestes anomalies no mostren una lògica geomètrica ni un senyal continu. S'interpreten aquestes primeres anomalies com a producte de les arrels dels arbres i els arbustos, així com blocs aïllats de pedra.

Per sota d'aquests nivells superficials s'aprecien els primers grups d'anomalies atribuïts a possibles restes constructives. Atès que la seva geometria es mostra canviant amb la profunditat i que la seva morfologia és complexa, s'han generat descripcions esquemàtiques de la seva possible forma, però s'han de considerar simples aproximacions.

S'han delimitat tres blocs principals d'alteracions, blocs A, B, i C. El bloc A, ubicat al sud-est de l'àrea explorada, l'ocupen els grups d'anomalies 40 i 41, tot configurant un espai rectangular de prop de 9 m x 6,3 m. Algunes anomalies isolades a l'interior d'aquest grup indiquen que aquest espai podria presentar divisions internes.

Immediatament a l'oest d'aquest bloc es detecta el grup d'anomalies 42, amb una morfologia també poc definida. Consisteix en un conjunt d'anomalies reflectives amb una orientació divergent del bloc A que s'interpreten com una possible mur enderrocat o, fins i tot, part de l'enderroc del bloc B, ubicat lleugerament per sobre.

La segona àrea alterada o bloc B s'ubica en direcció sud-est/nord-oest, amb una extensió de 30 m x 6 m. Aquest espai s'ha delimitat sobretot pels tres grups anomalies lineals 43, 47 i 48, que en perfilen els límits sud i oest. A l'entorn d'aquestes anomalies es localitzen àrees reflectives sense formes ben definides que podrien correspondre a enderrocs de les mateixes estructures. El grup 48, de característiques i orientació similars no s'ha inclòs en aquest bloc, atès que s'ha detectat molt parcialment a l'extrem de l'àrea explorada.

El bloc C s'ubica a l'àrea més elevada de l'exploració, en paral·lel al límit nord del camp. En aquest àmbit es detecten grups d'anomalies més definides, com el grup 45, que conformen una possible habitació amb una orientació similar a la del bloc B. A l'àrea central, els grups d'anomalies 46 i 50 mostren una morfologia més difusa, i s'interpreten un cop més com possibles murs o nivells d'enderroc. Al límit sud-oest de l'àrea explorada es detecta el grup 49, amb resposta reflectiva que guanya en extensió fins a profunditats de 0,8 m. S'interpreta aquest grup com una possible estructura constructiva, encara que podria presentar un enderroc intern.

Fora d'aquests elements, s'han detectat diferents anomalies de manera discontinua, sobretot a la meitat sud de l'àrea explorada. Tot i amb això, no s'han descrit grups d'anomalies que configurin possibles elements constructius, encara que és important remarcar que l'abast en profunditat del georadar en aquest àmbit és el que podria presentar més mancances. Efectivament, la meitat sud de la terrassa explorada presenta un desnivell de més de dos metres fins al camp inferior i, en conseqüència, no es pot descartar que altres estructures hagin restat fora de l'abast de la prospecció.

Conclusions

Tot i que es considera que la detecció de les estructures constructives no ha estat exhaustiva per la irregularitat del terreny i la qualitat de les dades obtingudes, el conjunt d'elements detectats permet una interpretació genèrica del conjunt arqueològic de Can Ring (fig. 65).

El nucli principal de les edificacions sembla articular-se a través d'un possible pati central (grup 9), amb habitacions distribuïdes al seu voltant, excepte al sud, on únicament es detecta del grup 34, un espai alterat sense anomalies lineals evidents que permetin reconèixer noves estructures.

Com ja s'ha dit, les habitacions interpretades dels grups 8, 36 i 15 mostren indicis de restes de combustió. Al nord d'aquest primer nucli es detecta un nou grup de construccions aparentment articulades a l'entorn d'un nou espai central (grup 1). En aquest segon nucli, situat en la zona de més pendent del camp, la definició de les estructures és parcial però s'han reconegut també restes de possibles habitacions perimetrals. El centre del possible pati 1 mostra una potent anomalia magnètica que podria correspondre a restes d'una potent combustió o bé a una acumulació d'objectes metàl·lics.

Remarquem la presència també de possibles paviments a l'àmbit del grup 2 i també restes d'una nova combustió al grup 3.

Al sud del nucli principal es detecta un nou grup de possibles construccions format pels grups 11, 12 i 13. Tot i que les dades no mostren una connexió clara entre aquestes

construccions i la resta d'estances descrites més al nord, la seva disposició varia en l'orientació dels possibles murs. Tant la prospecció magnètica com les dades de georadar ofereixen una resposta convulsa en aquesta àrea, que s'interpreta com a producte de l'alteració de nivells arqueològics pel cultiu o bé enderrocs, que en alguns casos mostren també indicis de restes de combustions.

Finalment, a l'oest dels nuclis de construccions descrits anteriorment, s'han interpretat noves estructures dels grups 16, 17 i 18. El grup 16, situat a l'extrem oest de l'àrea explorada, mostra una possible combustió a les dades magnètiques, mentre que els grups 17 i 18 corresponen a anomalies informes que s'han interpretat com a possibles restes d'enderrocs.

Remarquem també que la terrassa de cultiu ubicada al límit oest de la zona central pot contenir encara altres restes del conjunt constructiu, atès que els grups 2, 10, 37 i 14 es projecten envers aquesta zona.

Figura 65. Síntesi d'interpretació, detall de la zona central. A la dreta, superposició de la planimetria de l'excavació de 1960 segons Marta Corominas.²⁴ Font: Corominas, 1960.

La resta d'àrees explorades han permès documentar també nombroses anomalies atribuïdes a l'activitat humana. Si bé el conjunt situat més al nord, format pels grups 20, 21, 22 i 38 semblen allunyats del nucli principal de construccions, és probable que hi tinguin relació. El grup 20, descrit com a restes d'una possible edificació enderrocada n'és l'element de més interès.

²⁴ Les intervencions fetes a partir del 2017 certifiquen aquesta proposta d'ubicació del sector excavat el 1960, que va ser publicat sense referències espacials a l'article de Marta Corominas (Corominas, 1960, 309).

Al sud de l'àrea explorada s'han descrit altres elements dispersos, atribuïts a sitges o restes de construccions menors, però els elements de més interès són els conjunts 23, 24, 25, 28 i el grup 26. En el primer cas les dades no han estat concloents en l'atribució d'aquest conjunt d'anomalies magnètiques intenses, encara que s'ha apuntat algun tipus de moviment de terres o aportacions de materials més o menys magnètics que l'entorn. El grup 26 s'ha atribuït a restes d'un enderroc o pavimentació.

EL CAMÍ DE LA MUNTANYA A LA PLANA: RESSEGUINT EL TRAÇAT DE LA VIA ROMANA

Besalú s'ubica en un punt estratègic dins el territori, a cavall entre la plana empordanesa i els primers massissos prepirinencs. L'indret ha estat històricament una cruïlla de camins i un lloc de pas obligatori per a tots aquells que volguessin penetrar a l'interior del país a través de la vall mitjana del Fluvià. Aquesta situació privilegiada va permetre que la població gaudís d'una rellevància política i militar notable en diverses etapes de la seva història, especialment a partir de l'època carolíngia, quan va esdevenir capital del *pagus* homònim. Tanmateix les excavacions de les darreres dècades al nucli antic han posat de manifest que la importància de la població altmedieval se sustentava en l'existència prèvia d'un *vicus* romà extens i consolidat (Burch *et al.*, 2013, 70-71; Frigola i Ferrer, 2017, 127-131), que de ben segur que vertebrava una àrea al seu entorn; així, quan el 817 apareix mencionat per primera vegada el «territorio Bisuldunense» (Sobrequés, Riera i Rovira, 2003, doc. 7, 69-70), hom no pot deixar de veure-hi l'herència d'una divisió territorial anterior, versemblantment romana.

Els estudis sobre vies de comunicació d'època romana deixen prou clar, malgrat la inexistència de mil·liaris i de testimonis físics de la calçada, que a Bisuldunum convergien dos o potser tres camins diferents, ramals secundaris de la pròpia via Augusta (Tremoleda, 2017a, 82-83). Per un costat, hi arribava una via procedent de Gerunda, que travessava abans la fèrtil zona de l'estany de Banyoles (Nolla, Palahí i Vivo, 2010, 25). En època medieval, aquest tram apareix mencionat com a via Regia (977) (Bolós i Hurtado, 1998, 45). També a finals del segle x es documenta el camí d'Empúries: «[...] strata qui pergit a Castro Bisulduno vel Impurias civitate» (Montsalvatge, 1889, 23), al qual hom li suposa igualment un origen romà. El seu traçat medieval anava més o menys en paral·lel al Fluvià fins a l'alçada de Vilert, i d'aquí es desviava vers Sant Esteve de Guialbes, Garrigoles, Viladamat i finalment Empúries (Marquès, 1972, 263-264). En el cas d'haver existit ja en època antiga, doncs, cal imaginar que devia creuar la via Augusta probablement a l'alçada de la *mansio* de Cinniana.

Finalment, a Besalú també hi arribava una via procedent de la plana de l'Empordà,¹ que continuava després vers els Pirineus fins a creuar el coll d'Ares i entrar a la Gàl·lia (Busquets, Fàbregas i Freixa, 2008, 172). Sovint aquest ramal apareix a la bibliografia com a via Annia o via del Capsacosta, ja que és en aquest coll de muntanya on s'han trobat les úniques restes de calçada que potser podrien tenir un origen romà (Busquets, 1996, 93-94), opinió discutida per

1 Alguns autors han plantejat la possibilitat que en època medieval els camins d'Empúries i Figueres fossin coincidents en el seu tram inicial, el que anava de Besalú fins a Esponellà o Vilert (Marquès, 1972, 264), punt on sembla que es bifurcaven. No hi ha indicis que permetin assegurar si això ja era així en època antiga.

alguns investigadors (Moreno, 2004, 214). També és comú pensar que la seva construcció es feu per poder accedir a les zones mineres del Ripollès i Alta Garrotxa (Burch *et al.*, 2013, 46), quan en realitat el seu origen és molt més antic i s'ha de relacionar amb la transhumància prehistòrica. És indubtable que els romans degueren explotar els recursos miners pirinencs, si bé per fer-ho se serviren de camins molt anteriors, ja fossilitzats en el paisatge.

No és l'objectiu d'aquest text fer una dissertació sobre l'origen ni el traçat d'aquests camins a gran escala. Sí que ho és, però, intentar ubicar a escala de microterritori el pas de la via transhumant, que creiem que devia circular molt a prop de la vil·la dels Pompeu Saurió² (fig. 66). En aquest cas, la manca de restes es pot suplir a través de la informació indirecta recollida per l'arqueologia. Si d'una banda situem damunt d'un mapa tots aquells jaciments del bronze final —edat del ferro, documentats entre Argelaguer i Besalú, veiem com s'insinua un traçat que coincideix a grans trets amb la carretera actual A-26, en paral·lel al curs del Fluvià. A banda de l'estació de Can Xac i de l'hàbitat/necròpolis de Can Barraca tractats anteriorment, hem d'afegir a la relació una nova necròpolis d'incineració amb túmuls trobada el 2005 a Can Bellsolà, al nord-est de Besalú (Font i Martín, 2006, 159-161), amb una cronologia d'entre el 700 i el 600 aC. La seva descoberta, a més, permeté posar en context l'antiga troballa d'una urna amb restes d'ossos humans en una zona molt propera, segurament associada a la mateixa necròpolis, i de la qual en donà notícia Lluís Pericot (Pericot, 1952, 157). La incorporació al mapa de jaciments romans com la vil·la dels Pompeu Saurió i el forn romà de l'Home Dret (Maià de Montcal) confirma el traçat hipotètic de la via, que per la seva banda oriental devia continuar fins a la *mansio* de Iuncaria, tot passant per Navata i Avinyonet de Puigventós, on hi havia la vil·la de la font del Vilar. No en va, el camí entre Besalú i Navata ja es documenta a inicis del segle XI (Montsalvatge, 1907, doc. MMCLXXXI), en un recorregut que probablement se solapava al de l'antiga via romana (Tremoleda i Castanyer, 2007, 261).

Més revelador encara és l'esment que es fa d'aquesta via en un document de l'any 1075, recollit per Pèire de Marca primer i per Francesc Montsalvatge més endavant, al qual ja s'ha fet referència en apartats anteriors al parlar de l'estany de Capellada o d'en Racó. Es tracta d'una carta de donació on el comte Bernat II cedí diversos alous a la canònica de Sant Genís i Sant Miquel, antecedent de Santa Maria de Besalú. Una d'aquestes propietats, de la qual s'indiquen les afrontacions i els límits, consistia en una àmplia franja de terreny al nord de la població que abastava pel seu extrem septentrional i, d'oest a est, des del torrent de Berregar fins al riu Fluvià, tot passant a tocar de Can Ring. Entre les referències intermèdies proporcionades, una crida especialment l'atenció, tant pel seu eloqüent nom, la carretera de França o francesa —«strada quae dicitur Francigena»—, com per la seva ubicació, ja que hom pot corroborar de manera precisa el seu pas entre l'alou de Fenano i l'estany de Capellada, a banda i banda del jaciment, i només uns metres al nord d'on s'havia emplaçat l'antiga vil·la, tot confirmant així la seva excel·lent situació (Marca, 1688, 1165-1166, doc. CCLXXXVI; Montsalvatge, 1890, 265-266, doc. XIX):

[...] ego Bernardus gratia Dei Bisuldunensis Comes omnia alodia in circuitu Bisulduni sita, quae olim pro remedio animae meae et genitoris nei sancto Genesio et sancto archangelo Michaeli infra moenia Bisulduni fundaris dedi ac dimisi seu concessi, ne aliquo modo possint furari atque auferri, nomina in hac carta exprimo

2 Jaume Marquès dona notícia de l'existència d'un camí, anomenat justament «camí ramader», que anava de Besalú a Crespià seguint el marge esquerre del Fluvià i que encara estava en ús entrat el segle XX (Marquès, 1972, 263). Malgrat que no coneixem del cert el seu traçat, i encara menys podem assegurar la seva antiguitat, la seva sola presència resulta per si mateixa prou suggeridora.

et determinando affrontationes pono. Primitus sicut continetur à torrente Berregar, et prevenit per Fedils usque in Fenano alodio sancti sepulcri, et sicut **strada quae dicitur Francigena** pergit usque in Capellatam et egreditur juxta stagnum usque in Bruguerols et in Foxols [...].³

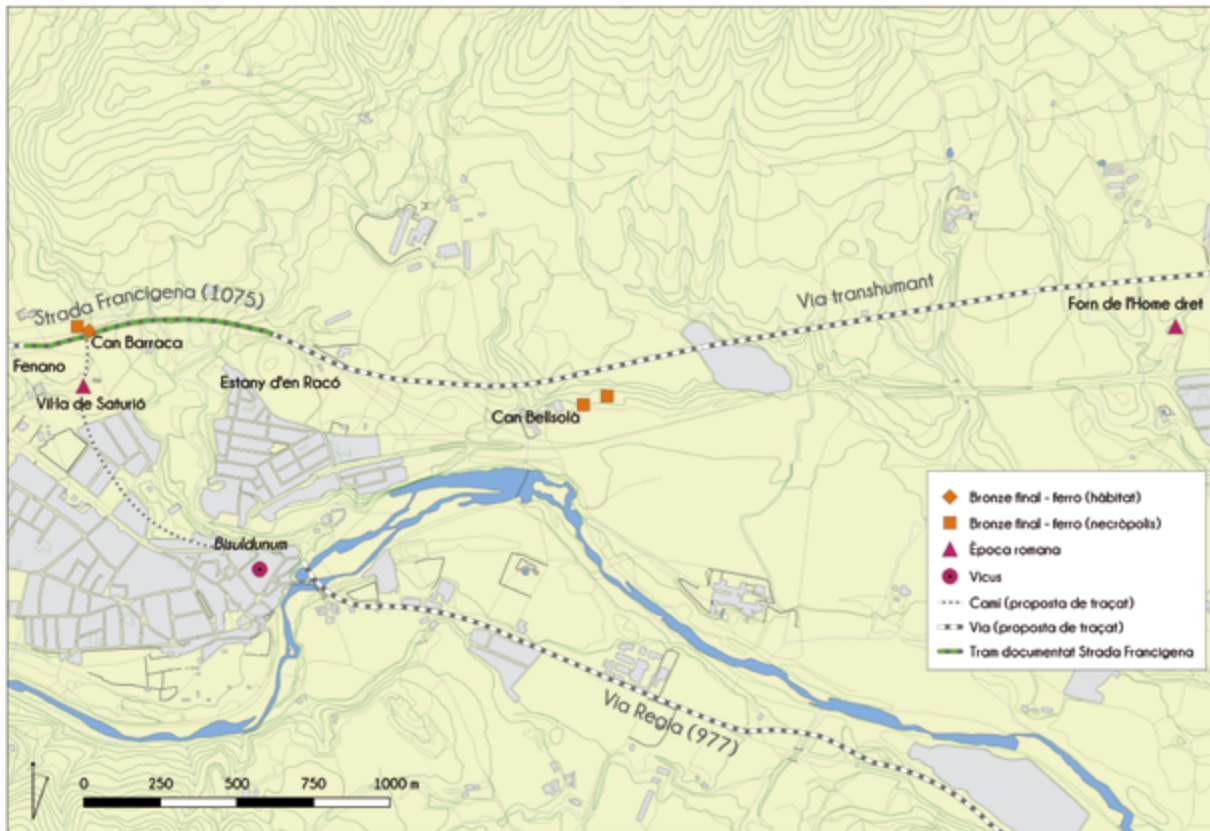

Figura 66. Proposta de reconstrucció de la xarxa viària d'època romana a l'entorn de Bisuldunum, d'acord amb les restes arqueològiques i els testimonis documentals.

Pel que fa a l'aspecte defensiu, les vies que conflueixen a Besalú des del Pla de l'Estany i l'Empordà eren vigilades directament per la torre de Falgars, operativa durant l'etapa republicana i puntualment ocupada durant les darreres dècades del segle III dC (Frigola, Pratdesaba i Madroñal, 2016). Lògicament el seu funcionament no era aïllat, sinó que formava part d'una xarxa més àmplia juntament amb altres torres i punts defensius. Amb tot, l'estudi particular de la seva visibilitat, fet a través de models digitals del terreny, aporta una informació que no per òbvia esdevé menys interessant (fig. 67). Falgars, doncs, tenia com a principal funció el control del triangle format per Bisuldunum, Rhode i Emporiae, que incloïa part de la via Augusta, però especialment el golf de Roses i les vies de penetració a l'interior del país, sobre les quals mantenia un contacte visual sense gairebé discontinuïtats.

3 «Jo, Bernat, comte de Besalú per la gràcia de Déu, tots els alous situats al circuit de Besalú, que, per al remei de la meua ànima i la del meu pare, vaig donar o concedir, a Sant Genís i a Sant Miquel arcàngel, fundats dins les muralles de Besalú, per tal que no puguin ser robats o manlevats d'alguna manera, els nomeno en aquesta carta i en poso les afrontacions: en primer lloc, tal com és contingut pel torrent Berregar i que arriba per Fedils fins a Fenano, a l'alou del Sant Sepulcre; i tal com la carretera que es diu "de França" arriba fins al Capellada i que surt a prop de l'estany fins a Bruguerols i Foxols i arriba fins al curs de l'aigua del Fluvià [...]» (traducció d'Antoni Cobos).

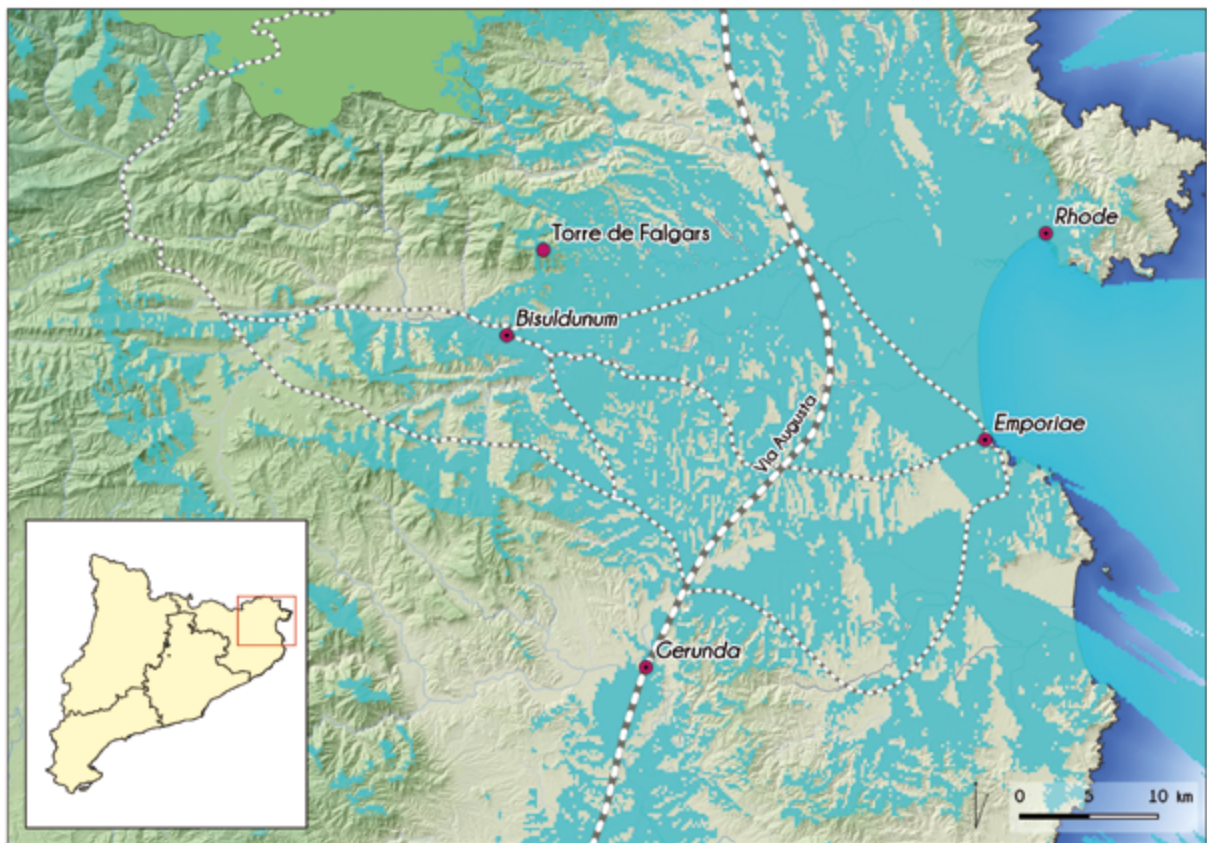

Figura 67. Mapa de visibilitat des de la torre de Falgars, amb les vies indicades.

BISULDUNUM EN ÈPOCA ROMANA: UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Fins fa poques dècades, el coneixement del passat antic de Besalú es limitava a les aportacions teòriques fetes per la historiografia, que tradicionalment havia conferit a la població uns orígens reculats, sovint preromans, per poder justificar així la posterior irrupció en l'escenari polític carolingi (Montsalvatge, 1889, 10-12 i 19). Bona part de les tesis partien de l'associació filològica del nom Bisuldunum —el modern Besalú— amb el de Sebendunum, nucli esmentat per Claudi Ptolemeu (*Geogr.*, II, 6, 69) com a capital de la tribu dels castellans (Castanyer, 2008, 157-158). Aquesta relació, establerta per primera vegada per Pèire de Marca (Marca, 1688, 188), fou seguida ràpidament per diversos autors (Feliu de la Peña, 1709, 122)¹ i encara avui és una teoria de vigència acadèmica (García, 2003, 410). Certament, Besalú i especialment el turó de Santa Maria, elevat i de fàcil defensa, oferien unes condicions orogràfiques immillorables per a l'establiment d'un assentament, però l'arqueologia trigà encara molts anys a aportar dades fermes sobre la qüestió (fig. 68).

Les primeres troballes significatives van tenir lloc el 1907, quan en unes excavacions fetes a la cripta de Santa Maria es van recuperar un fragment d'inscripció, un baix relleu amb un bust femení (fig. 69) i un fragment d'estàtua també femenina amb estola i mantell,² atribuïts al període romà (fig. 70) (IEC, 1908, 474; IEC, 1909, 567-568; Albertini, 1913, 460-461; Nolla i Casas, 1984, 211; Castanyer, 2008, 168). Tot i que les peces van aparèixer fora de context, la seva sola presència serví per confirmar els orígens reculats de la vila. El lloc de la descoberta, a més, tampoc no era casual; Santa Maria fou, durant l'edat mitjana, el centre de poder religiós i polític de la vila, on s'alçava el castell comtal i l'església de Sant Genís i Sant Miquel —precedent de Santa Maria—, seu de l'efímer bisbat de Besalú (1017-1020). Així doncs, la descoberta en aquest indret d'elements romans singulars, propis d'edificis públics i religiosos, no feia altra cosa que assenyalar el punt on també es devia haver emplaçat el nucli principal del *vicus* romà, en una clara continuïtat en el temps dels espais simbòlics i de poder.

1 Alguns estudiosos vuitcentistes, en canvi, com Antoni de Bofarull, Víctor Balaguer o el mateix Francesc Montsalvatge rebutjaren aquesta associació (Montsalvatge, 1889, 11) i altres, com Miguel Cortés (Cortés, 1836, 200), fins i tot exploraren altres opcions més forçades, com la vinculació de Besalú amb Baecula o els *baeculonenses* recollits, respectivament, per Ptolemeu (*Geogr.*, II, 6, 69) i Plini el Vell (*NH.* III, 23), població encara avui sense una ubicació precisa (Mayer, 2010, 303).

2 Tot i que sempre s'havia considerat que l'estàtua era d'alabastre local, que aflora en abundància a Beuda, una restauració recent ha plantejat que en realitat podria tractar-se d'una còpia de guix.

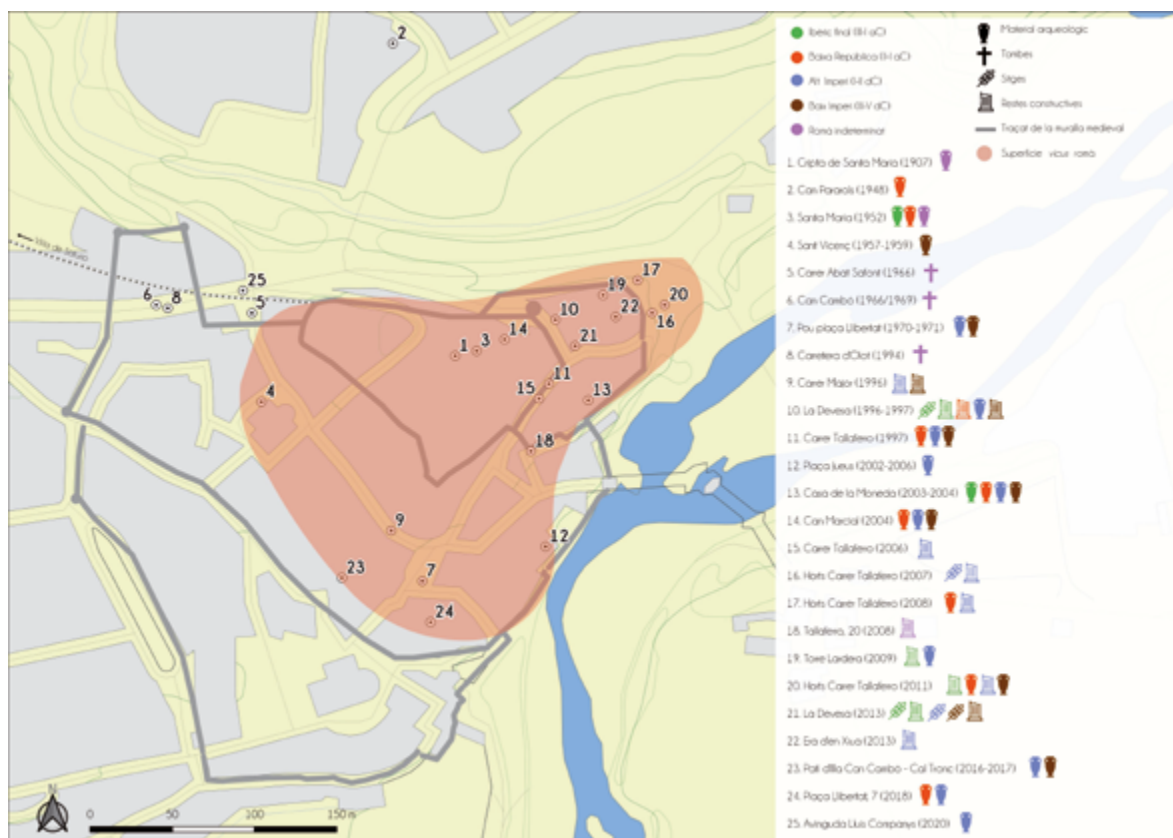

Figura 68. Plànol de Besalú amb situació dels jaciments tardeoibèrics i romans, i indicació de la possible extensió del *vicus*. Font: traçat de les muralles medievals adaptat de Sagraera (2010, 167).

Durant les següents dècades, les troballes de material romà foren esporàdiques i disperses, i gairebé mai associades a restes constructives; el 1947 i 1948 es van recollir alguns fragments de ceràmica, incloses diverses vores d'àmfora itàlica Dressel 1 i un fragment de ceràmica ibèrica pintada, al camp de Can Pararols, a l'entorn del pont de Figueres (Oliva, 1947, 268-270; Palol, 1948, 272; Font, 1953, 4). El 1952, Miquel Oliva trobà, de nou a Santa Maria, alguns bocins de ceràmica romana (Oliva, 1954, 28) i el 1966 es documentaren quatre tombes —dues en caixa de *tegulae* de secció pentagonal, una probablement d'obra, més una quarta que només s'insinuava sota el perfil—, a la carretera d'Olot, davant l'edifici conegut com a Casa Cambó, amb una cronologia estimada dels segles iv-v dC (Ferré, 2014, 74; Nolla *et al.*, 2016, 405-406,³ Frigola i Ferrer, 2017, 135-137).⁴ També cal destacar l'excavació, durant l'hivern de 1970-1971, d'un antic pou a la plaça de la Llibertat, que aportà material romà descontextualitzat (Mir, 1989, 9-10; Nolla i Casas, 1984, 213; Berni, 1998, 118).

3 Aquesta publicació ubica equivocadament la necròpolis al carrer Major, davant l'antiga pairalia medieval dels Sant Romà, també coneguda com a Can Cambó, quan amb tota seguretat les tombes van ser trobades a la carretera d'Olot —actual avinguda Lluís Companys—, just al costat d'una finca coneguda igualment com a Casa Cambó, que havia estat propietat d'aquesta família.

4 Una nota de Miquel Oliva conservada a l'arxiu del MAC Girona datada l'any 1966 ja informa de la troballa de *tegulae* abocades a la zona d'encreuament entre el carrer Abat Safont i l'avinguda Lluís Companys. En aquest mateix text també fa esment de la presència de *tegulae* davant la casa Cambó, a la carretera, «al parecer sin poseer enterramiento» (Frigola i Ferrer, 2017, 135). Al museu de la Garrotxa, d'altra banda, hi ha dipositades diverses *tegulae* que van ser trobades novament a la carretera l'any 1994, en unes obres que malauradament no van comptar amb la presència de cap arqueòleg. Tot plegat dibuixa un panorama força revelador: l'existència d'una necròpolis romana a la zona de l'avinguda Lluís Companys, que probablement hauria configurat una via funerària a l'exterior del *vicus*.

Figura 69. Baix relleu atribuït al període romà, procedent de la cripta de Santa Maria. Font: Arxiu Museu d'Arqueologia de Catalunya (Girona).

Figura 70. Estàtua romana trobada el 1907 a Santa Maria. Possible còpia de guix. Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Girona).

No va ser fins a la dècada dels anys noranta del segle passat, però, amb el procés de millora i renovació urbanística del centre històric, quan l'arqueologia començà a aplicar-se de manera sistemàtica a Besalú, amb resultats sorprenents des d'un primer moment, especialment a les excavacions del carrer Major, amb la inesperada presència d'estructures romanes (Busquets *et al.*, 1997a, 354; Busquets i Freixa, 1998, 305-308), i de la Devesa, jaciment que proporcionà una seqüència ocupacional pràcticament continuada des del ferro inicial fins a l'actualitat (Busquets *et al.*, 1997, 19-20; Busquets i Fàbregas, 1998) (fig. 71). A partir d'aleshores i fins avui, les intervencions s'han succeït al nucli antic, ja sigui a remolc d'obres públiques i privades o en el marc de convenis de recerca, com el que l'Ajuntament signà amb la Universitat de Girona entre els anys 2002 i 2006. Això ha permès assolir un grau de coneixement sobre els orígens de la població inimaginable tot just fa unes dècades, malgrat que en molts casos les restes apareixen aïllades i força malmeses fruit de la continuada reocupació de l'indret.

Els primers testimonis d'ocupació de Besalú, com s'ha vist en apartats anteriors, daten del primer ferro (650-600/575 aC) (Busquets i Fàbregas, 1998, 150-151). Es fa difícil determinar, per les poques dades disponibles —una simple cubeta reberta amb materials, entre els quals diversos vasos ceràmics, dues fusaioles i una sivella calada de bronze del tipus *Fleury* (Pons, 2011, 132)—, si en aquests moments ja existia un assentament estable, opció que considerem versemblant, o bé si simplement hi havia una freqüentació puntual de l'indret per part de grups transhumants. També dèbils són els testimonis arqueològics de l'ibèric ple, limitats a material fora de context

i a una única sitja de finals del segle IV aC o la primera meitat del III aC excavada a la Devesa, que contenia ceràmica àtica de vernís negre —inclosa la vora d'un *skyphos*—, ceràmica indigeta de pintura blanca i àmfora ibèrica, púnica i púnica ebusitana, entre altres produccions (Frigola i Ferrer, 2017, 124-125). Val a dir, tanmateix, que les dimensions d'aquest assentament indígena, potser sobredimensionat per la historiografia, no es coneixeran del cert fins que pugui explorar-se arqueològicament el turó de Santa Maria, punt on probablement caldria situar l'hipotètic *oppidum*. L'escassetat de restes del període ibèric ple contrasta, en canvi, amb l'abundància de testimonis de l'ibèric final (segona meitat del segle III aC-segle I aC), amb diverses sitges i edificacions repartides per l'esplanada de la Devesa i en menor mesura a la zona de Capellada, que conformaven un nucli extens i plenament consolidat (fig. 72).

Figura 71. La intervenció arqueològica a la Devesa, durant els anys 1996-1997, va posar de manifest la importància que la població havia tingut durant el període ibèric final i romà. Font: Busquets i Fàbregas, 1998.

En ocasions pot resultar complicat, si les restes no acompanyen, diferenciar amb claredat els contextos republicans d'aquells que puguin ser encara indígenes. És l'etern debat d'iber romanitzat o romà iberitzat (fig. 73). Tot i que a Besalú no es coneixen amb seguretat estructures republicanes —l'edifici documentat a la Devesa el 1996-1997 ja és probablement augustal (Busquets i Fàbregas, 1998, 154)—, la presència de materials itàlics dels segles II aC i molt especialment I aC és habitual en la majoria de punts intervinguts. Aquestes troballes es concentren a redós del puig de Santa Maria, amb la qual cosa caldria pensar que és a dalt del turó on devia aplegar-se el gruix principal del poblament.

Figura 72. L'excavació feta a la Devesa el 2013 va revelar l'existència de nombroses sitges al subsol, corresponents a diferents períodes: ibèric, romà i medieval. Això ha fet que sovint la zona sigui qualificada com el «graner» de Besalú.

Figura 73. *Fascinus*, amulet fàl·lic que els romans, especialment els infants, duien penjat del coll per evitar la malastrugança i el mal d'ull. Exemplar trobat a la Devesa.

UN VICUS A BESALÚ

Més amunt hem parlat de Besalú com un *vicus*. Per què el definim així? Què entenem, però, per un *vicus* en època romana? Quines raons fan que proposem Besalú en aquesta categoria? Pensem que ara és el moment de donar-ne una explicació més extensa.

El procés de romanització que es dugué a terme a casa nostra va ser llarg i no es va completar fins a dos segles més tard de la conquesta del país. Aquesta fase comportà una ordenació i una organització general del territori amb uns criteris marcats per l'administració romana, que tindrà en compte, però, l'estructura existent. Per a l'articulació d'un territori, a part de la seva delimitació, calia establir la jerarquia dels centres de població. En un primer nivell hi hauria les ciutats a les quals correspon un territori. En un segon nivell hi hauria el que els francesos anomenen «aglomeracions secundàries» (Leveau, 1993, 277-299; 2002b, 59-92), entre les quals hi hauria els *vici*. La integració dels centres amb els espais que en depenien estaven comunicats mitjançant vies que dividien el territori en unitats menors, i que en facilitaven la comunicació (Tremoleda, 2017a, 89-91). Les vil·les, els petits establiments rurals i tota la tipologia d'establiments que es dedicaren a l'explotació agrícola, ramadera, artesanal i a l'aprofitament dels recursos naturals corresponen a un altre nivell, i interaccionen amb ciutats i *vici* per vendre els seus productes, però també per anar als seus mercats i aprovisionar-se de materials que necessitaven. Tots plegats creen unes xarxes d'ocupació del territori que defineixen la seva economia (Burch *et al.*, 2015, 117-151).

Cal dir que el tema de l'estructura del territori a partir de l'estudi dels seus establiments, especialment en l'àmbit rural, és una tasca que l'arqueologia francesa ha estat treballant des de fa molts anys. Així, l'any 1993 es va publicar, a la *Revue Archéologique de Narbonnaise* (RAN), núm. 26, un dossier dedicat als cadastres i l'ocupació del sòl, fet que es va tornar a repetir l'any 2002, amb un altre dossier al RAN, núm. 35. Darrerament, l'any 2020, s'ha publicat un altre dossier als *Dialogues d'histoire ancienne*, núm. 46/1, obert a problemàtiques actuals, centrades en paleopaisatge, bioarqueologia i ecologia dels entorns (Clavel-Lévêque, 2020, 231-274).

La terminologia romana és més complexa que l'actual per designar els establiments del territori, uns termes que no sempre podem definir i distingir nítidament (Burch *et al.*, 2015, 117-151; Pellecuer, 2015, 11-16; Prevosti, 2015, 153-170; Revilla, 2015, 171-197). Així, *domus* seria una casa, un estatge, preferiblement un domicili urbà; però també té l'accepció de domini privat, interior. *Villa*, en canvi, seria una casa de camp, un mas, un centre d'explotació agrària que està dotat d'un *fundus*, entès com a finca i predi, la propietat del territori que hi estaria vinculada i sotmesa a la seva explotació. No entrarem aquí en la diferenciació de les parts del terme, bàsicament *villa urbana* com a residència de l'amo i *villa rustica* com les dependències del servei. Més enllà de poder diferenciar entre vil·les suburbanes, vil·les costaneres o marítimes i vil·les rurals, diversos investigadors han denunciat l'ús abusiu i sistemàtic del terme *villa*, especialment en la identificació de les seves restes arqueològiques, per designar establiments rurals, borda, establiment artesanal i, fins i tot, ergàstula. En la problemàtica tradicional s'ha definit còmodament *villa* com l'hàbitat dispers, que s'oposa a *vicus* com a paradigma d'hàbitat agrupat (Garmy, 2002, 27-37; Leveau i Garmy, 2002, 313-317).

Ara bé, aquest darrer vocable també pot entrar en la indefinició si el contraposem a *pagus*, *suburbium*, *oppidum*, *locus* i, fins i tot, *castellum* o *castrum*. Al respecte, és molt interessant recollir una citació de sant Isidor de Sevilla que, malgrat ser una font tardana, del segle VII, coneixia perfectament l'estructura romana. Diu així: «Els *vici*, *castella* i *pagi* són aglomeracions que no poden pretendre el títol de ciutat: constitueixen l'hàbitat d'un simple agregat d'homes vinculat,

a causa de la seva petitesa, a ciutats més importants».⁵ Malgrat això, no existeixen regles administratives clares que situïn les aglomeracions així designades sota l'autoritat de centre del territori d'una ciutat. Ens sembla molt interessant constatar que, en època altmedieval, Besalú apareix, en alguns documents, com a *castrum*,⁶ segurament adaptant-se al nou paper com a punt fortificat que es troba en una cruïlla de camins important.

Una altra font important, i més antiga, és la que proporciona Fest (Sextus Pompeius Festus), qui va escriure un tractat sobre el significat de les paraules, *De significatione verborum*, tot corregint i ampliant l'obra de Marc Verri Flac, autor d'època d'August. Podem veure com respon tres entrades, com si avui dia consultéssim un diccionari, i podem concloure que distingeix tres significats (Leveau, 2002a, 9-11):

El terme *vicus* s'empra per designar els territoris que, en certs indrets, no tenen *villae* com és el cas dels Marses i els Pelignis. Però entre aquests *vici*, uns posseeixen una organització política i tenen el dret d'exercir la justícia, els altres no tenen res de tot això, i segons on tenen els mercats per fer el comerç, i els *magistri vici* així com els *magistri pagi* hi són escollits cada any. En segon lloc (es parla de *vici*) quan hom designa una categoria de construccions que són contínues [=que formen blocs] a les viles i que són repartides en carrers i barris i són distants les unes de les altres i es distingeixen amb noms diferents per evitar cap mena de confusió. En tercer lloc, s'empra el terme quan designa una mena de construccions que edifiquen els privats en una vila, cadascun sobre el terreny que li pertany, de manera que en aquesta construcció queda un pas practicable per a què cadascun dels que hi habiten puguin accedir al seu domicili. No es diuen *vicani*, per dir-ho així, als que viuen a la vila (*in oppidi vicis*), sinó que més aviat es diuen *vicani* els que viuen al camp (*qui in agro sunt*).⁷

Encara hem de comentar l'existència dels mots *mutatio* i *mansio* com a vocables que defineixen un hàbitat aglomerat. En general, els arqueòlegs i els lingüistes consideren la *mutatio* com una simple estació de parada i repòs al costat d'una via, on podies refer els equipatges i renovar els cavalls. La *mansio* és el lloc on podies passar la nit, una mena de fonda de carretera, eren a les localitats i podien ser vastes construccions que tenien espais de magatzem, estables i albergs, entre d'altres.

Un dels factors determinants per a la definició d'un *vicus*, mancats com estem d'epigrafia específica com tenen sovint a la Gàl·lia (Laubenheimer i Tarpin, 1993, 259-276; Buffat *et al.*, 2002, 199-240; Leveau, 2002b, 59-92), és que tingui una situació geogràfica dominant i una llarga ocupació. Es tracta, doncs, d'establiments de dimensions superiors a una vil·la i inferiors a una ciutat, amb funcions residencials i productives relacionades amb el territori pròxim, i una varietat d'atribucions i prerrogatives dotades de valor jurídic. Podrien tenir organització política i tenir el dret d'exercir la justícia, control fiscal sobre mercaderies, sobretot si disposa de port o es troba en una cruïlla de camins, i tenir mercats per al comerç i càrrecs escollits anualment, els anomenats *magistri vici* (Burch *et al.*, 2015, 120-121).

5 Isidor de Sevilla, *Etymologiae*, XV, 2, 11.

6 «[...] Sancti Genesii seu Sancti Michaelis sita infra muros castris Bisulduni [...]». Donació del comte-bisbe Miró de l'església de Sant Joan dels Balbs en favor de Sant Vicenç de Besalú. Any 977 (Pons, Palou, 2002, doc. 2). Per a una discussió en profunditat de la qüestió terminològica del mot *castrum* aplicat al cas de Besalú, vegeu Sagrera i Sureda 2006, 115-117, i Sagrera, 2010, 25-26.

7 Sextus Pompeius Festus, *De Verborum Significatione*, 371, 1-18.

Retornant a Besalú, l'alt Imperi va suposar un moment d'expansió i, per primera vegada, la superfície urbana s'estengué faldes del turó enllà fins a arribar a l'actual plaça dels Jueus pel sud (Lloveras, 2008, 293), a la plaça de la Llibertat (Giner i Llach, 2020, 503-506) i al pati d'illa de Can Cambó-Cal Tronc (Augé, Frigola i Puig, 2018, 690) —a tocar de la riera de Ganganell— per l'oest, i a la zona de Capellada per llevant. En aquells moments, la població consistia, com s'acaba d'explicar, en una aglomeració urbana o *vicus* (Burch *et al.*, 2013, 70-71) que, si bé no va arribar a tenir mai la rellevància política i jurídica de ciutats com Gerunda o Emporiae, sí que va desenvolupar un important paper estratègic i econòmic, fins i tot possiblement vertebrant un territori annex. L'extensió del *vicus* altimperial, d'unes quatre hectàrees, superava àmpliament el traçat del que més endavant foren les primeres muralles carolíngies de la població, bastides a les darreries del segle VIII o començaments del IX, i s'aproximava als límits de l'ampliació del segle XI, moment de màxim auge del comtat.

Per bé que les dades recopilades són moltes, l'elevada fragmentació de les restes fa que resulti impossible intentar fer una aproximació a l'estructuració del *vicus*, més enllà d'intuir una disposició radial feta al voltant del puig i molt condicionada per la difícil orografia local. El que resulta evident, però, és que l'urbanisme medieval té poca cosa a veure amb el precedent romà i que no fou fins ben entrat el segle VIII, segurament arran de la construcció del primer recinte murat, quan la població començà a adquirir un aspecte similar al que avui coneixem (Nolla *et al.*, 2016, 407). Així doncs, no és estrany trobar estructures d'època romana de caràcter domèstic al bell mig de vies ja ben fixades i consolidades des d'un moment inicial de l'edat mitjana, com el carrer Tallaferro o l'abans esmentat carrer Major (Frigola i Ferrer, 2017, 128).

Figura 74. Rases associades al torrat del mineral de ferro. Aquesta activitat es portava a terme a l'aire lliure. Font: Josep Frigola.

Un dels jaciments més interessants del període altimperial a Besalú es trobà a la zona coneguda com a horts del carrer Tallaferro, just davant de l'església de Sant Martí de Capellada. Les diferents actuacions dutes a terme entre els anys 2007 i 2013 van documentar diverses etapes d'ocupació que abastaven des dels segles III-II aC fins al segle XIX (Colomeda i Frigola, 2010 i 2011; Frigola i Frigola, 2012). Especialment destacable fou la descoberta d'un singular taller metal·lúrgic que estigué en actiu durant la segona meitat del segle I dC, format per diverses rases destinades al torrat del mineral de ferro, les restes d'un possible forn de reducció i la base d'una fornal (Ferrer i Frigola, 2018, 30-34) (fig. 74). Es comptava, per tant, amb la infraestructura necessària per desenvolupar tots els passos associats a l'obtenció de ferro. El mineral segurament devia ser extret dels afloraments de l'Alta Garrotxa i el Ripollès, i a continuació era portat encara en brut fins a Besalú a través de la via Annia o del Capsacosta. Una vegada treballat, els productes o lingots resultants eren distribuïts; les dimensions del taller, amb escassos paral·lels, semblen assenyalar una producció industrial, que no tan sols servia per abastar el mercat estrictament local, sinó que també devia satisfer la demanda d'altres vil·les i ciutats properes (fig. 75).

Figura 75. Reconstrucció del taller metal·lúrgic de Capellada. Font: Cesc Pujol.

També interessant és la presència d'un mur obrat amb blocs ciclopis col·locats en sec, documentat el 2013 durant l'elaboració d'una rasa a l'era d'en Xiua, al sector de la Devesa. Conservava quatre filades i la seva amplada, que no es pogué definir del tot, no seria en cap cas inferior als cent trenta centímetres. Se li associava un estrat altimperial, però no es pot descartar que la seva construcció fos anterior. Avaluades les seves característiques constructives i el seu particular emplaçament, en paral·lel a una terrassa natural, els arqueòlegs responsables de l'excavació apuntaren, sempre amb prudència, que podia tractar-se d'alguna estructura singular, qui sap si fins i tot d'un tram de muralla (Frigola i Fuertes, 2014, 304-306). En aquesta línia també anaren les interpretacions de la intervenció feta uns anys abans a la finca núm. 20 del carrer Tallaferro, on Anna Maria Puig identificà el basament d'una torre de sis per sis metres de costat, feta amb carreus regulars tot seguint la tècnica de l'*opus quadratum*, a la qual atribuï una possible cronologia romana (Puig, 2010, 356), sense poder determinar si era exempta o inclosa en un traçat emmurallat. Altres publicacions posteriors, tanmateix, han considerat que aquesta torre fou alçada en època carolíngia com a part integrant de la muralla i que els carreus, alguns dels quals amb forats de grípia, foren reaprofitats d'alguna estructura monumental anterior (Nolla *et al.*, 2016, 407). Sigui com sigui, aquestes descobertes han servit per obrir un debat sobre si a Bisuldunum va existir algun tipus d'estructura de caire defensiu, qüestió que a dia d'avui presenta encara més ombres que llums, si bé no podíem deixar de fer-hi referència. Així mateix, la presència de blocs ciclopis i de carreus rectangulars, siguin o no *in situ*, és igualment reveladora de l'existència d'estructures que anaven més enllà de l'arquitectura domèstica romana, fet que reforça la idea d'un *vicus* potent, amb edificis de caire públic i, potser, amb certa capacitat de realitzar funcions fiscals i administratives pròpies d'una aglomeració secundària.

Tots els indicis semblen assenyalar que, a mitjan o finals segle III dC, Besalú va patir una davallada o si més no una contracció, exemplificada per l'abandó o la caiguda en desús de sectors ocupats amb certa intensitat fins aleshores. Als horts del carrer Tallaferro, sense anar més lluny, no hi ha cap mur que superi el segle II dC, i el material tardà recollit es limita a peces fora de context o a estrats aïllats (Frigola i Frigola, 2012, 314), mentre que al carrer Major, tot i la presència de peces del segle IV dC, el gruix principal de l'ocupació s'atura a la tercera centúria (Busquets i Freixa, 1998, 307). A la plaça dels Jueus o a la plaça de la Llibertat, els materials en context no van més enllà del segle I dC (Lloveras, 2008, 293; Giner i Llach, 2020, 506). No obstant això, es fa difícil determinar amb seguretat si estem davant d'una reducció real del poblament, que s'avindria bé amb el context de crisi general —o reestructuració— que es visqué a partir de la segona meitat del segle III dC, o bé si també pot atribuir-se, en part, a una pèrdua del registre arqueològic causada per l'urbanisme medieval i modern, que per qüestions de cota devia afectar molt més els nivells baiximperials que els anteriors. Serà interessant la comparativa amb la seqüència ocupacional de la vil·la dels Pompeu Saurió, presumiblement molt lligada a la sort de Besalú, que de moment ja deixa intuir canvis estructurals a partir de les darreries del l'alt Imperi.

Durant el baix Imperi i l'antiguitat tardana, doncs, l'ocupació es concentrà novament al puig de Santa Maria i al seu entorn més immediat, inclosa la Devesa, on els treballs del 2013 van posar de manifest l'existència tant d'edificacions com de sitges, amortitzades entre la segona meitat del segle IV i el segle V dC (Frigola i Ferrer, 2014, 295-296). Aquest poblament, tanmateix, devia ser prou important i consolidat com per permetre, pocs segles després, que Bisuldunum s'erigís com a capital comtal.

ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

Pel que fa als materials, hem seleccionat diverses peces prou significatives que determinen unes fases cronològiques ben fixades,⁸ tot i que amb una relació difícil pel que fa a les estructures arqueològiques associades, una seqüència que ha estat matisada ateses les importants llacunes que encara existeixen en la recerca sobre els orígens i les fases romanes de Besalú (Frigola i Ferrer, 2017, 124-136).

Fase tardorepublicana

La fase més antiga d'època romana, si deixem de banda la possibilitat d'un *oppidum* ibèric del període ple, que només es pot intuir a partir del material que farcia una sitja a la Devesa i uns altres fora de context (Frigola i Ferrer, 2017, 124-126), se situa en època republicana tardana, molt a finals del segle II i especialment al segle I aC. D'aquesta fase podem diferenciar el material importat, especialment de la costa tirrènica italiana, format per la vaixel·la de taula, ceràmica envernissada de color negre, entre la qual hi ha una vora una mica engruixida de bol profund del tipus Lamb. 33b/F2973, que presenta a més un forat de reparació (fig. 76, 1). La resta de ceràmica de vernís negre correspon a la producció coneguda com a derivades de la campaniana B, de producció calena. Podem destacar dues parts superiors del bol de la forma Lamb. 1/F2320, amb els llavis arrodonits i la típica doble motllura sota la vora i una paret lleugerament obliqua, ambdós trencats en la carena arrodonida; només falten els peus, de secció triangular oberta (fig. 76, 2-3). Una altra forma corrent és el pixis Lamb. 3/F7541, del qual tenim dos fragments que, tot i no correspondre a la mateixa peça, dibuixen el perfil gairebé sencer d'un got de parets còncaues, sense carena, vora exvasada i fons anular baix, amb un taló ben marcat (fig. 76, 4-5). També hi ha un peu motllurat, massís, d'una copa amb peu alt de la forma Lamb. 4/F1412, que acabaria amb un disc de vora poc alta (fig. 76, 6). Pel que fa als plats, tenim una vora de cadascuna de les dues variants més corrents, les formes Lamb. 5/F2252 i Lamb. 7/2283, amb vores poc altes i carena arrodonida o amb carena marcada, que donen a una paret no del tot plana, sinó una mica inclinada cap a un peu, que seria anular (fig. 76, 7-8).

Altres produccions d'importació itàlica són diverses peces dedicades a funció de cuina: dues tapadores o dos plats/tapadora, perquè es podien utilitzar indistintament com a plat o com a tapadora, ja que estaven dotats d'uns peus anulars molt poc pronunciats, que podien servir de poms, forma Com-it 7a (Py, 1993, 361). Les parts conservades són les vores, arrodonides i poc marcades, amb una inflexió a la part que fa la forma bombada, tot i que no gaire pronunciada (fig. 76, 9-10). També hi ha dues parts superiors de plat d'una producció coneguda com a roig intern pompeïà, atès que tenen un revestiment antiadherent de color roig a la paret interior. Aquests plats solen acabar amb una base plana, sense peu, que correspon a la forma R-Pomp 15 (Py, 1993, 546) (fig. 76, 11-12). Tot i aquest acabat diferent, l'argila amb què es van fabricar és reconeix fàcilment per la seva composició volcànica, de color morat i mica negra i brillant, pròpia de la zona vesuviana.

8 Els materials representats de la figura 76 a la 85 han estat adaptats de les següents memòries i publicacions: Nolla i Casas 1984, 212; Busquets, Fàbregas *et al.*, 1997, 18-20; Ferrer, 2008; Frigola, 2010; Frigola, 2011 i 2015.

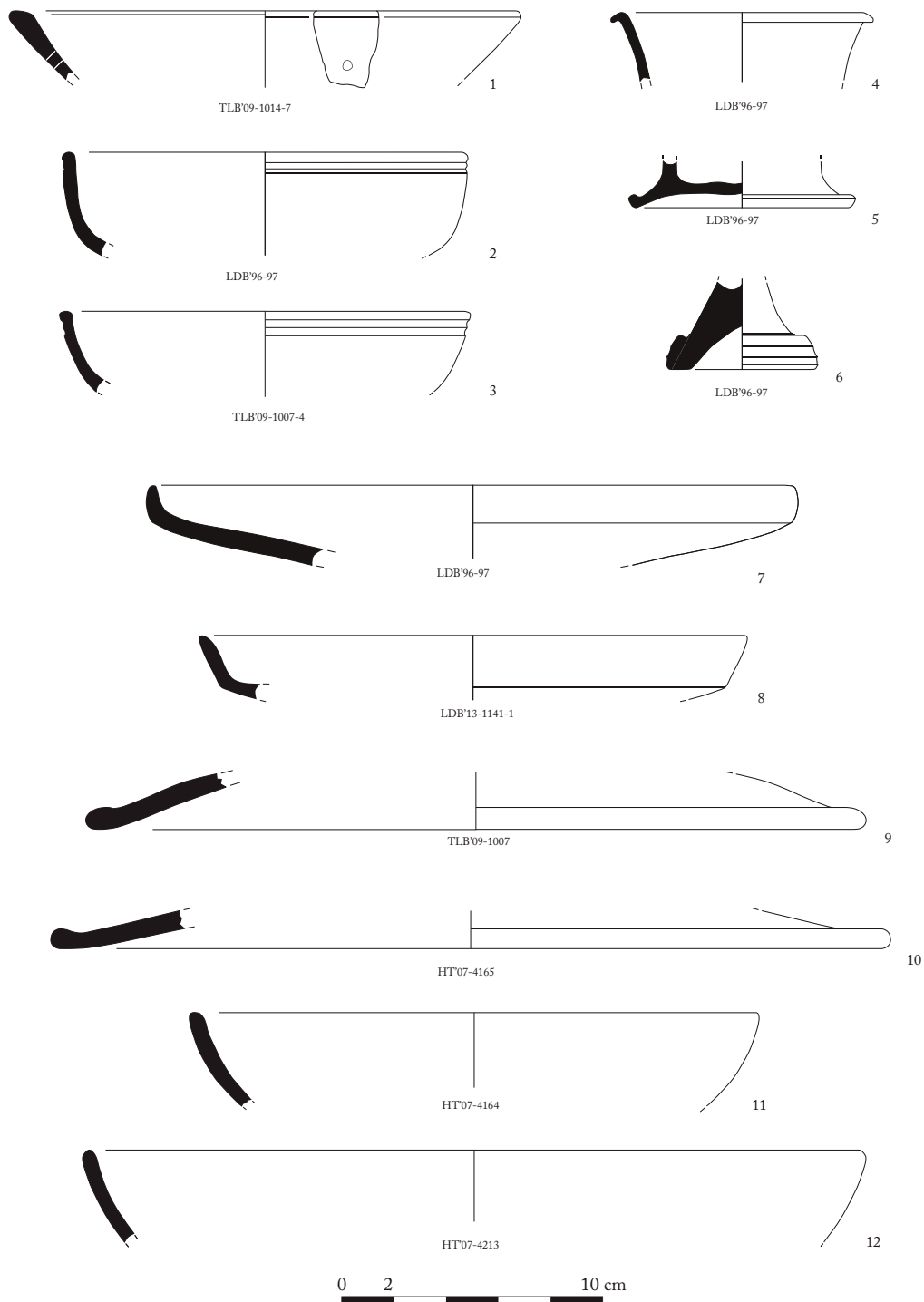

Figura 76. Material republicà: 1. Campaniana A; 2-8. Campaniana B; 9-10; Comuna itàlica; 11-12. Roig intern pompeià.

Les àmfors de procedència itàlica, que transportaven el vi que es produïa als grans latifundis de la costa tirrènica, eren el carregament principal de les naus oneràries de gran volum, i es completava amb les peces de vaixel·la i de cuina que hem descrit abans. D'aquestes àmfors tenim dos tipus de vora, unes de més antigues, conegudes com a grecoitàliques, de forma triangular, molt curtes i horitzontals, de vegades amb un llistó per sota de la vora (fig. 77, 1 i 3). Un fragment de nansa d'àmfora grecoitàlica, de secció ovalada, és interessant perquè conserva un segell de fabricació. Es tracta d'una marca de cartel·la allargada i de cantonades

arrodonides, a l'interior del qual hi ha quatre caràcters grecs que, en aquest cas, proposem de fer-ne una lectura retrògrada, de manera que es podria llegir «ΑΡΟΛ, APOL», sens dubte, el nom Apol·lo o de la seva arrel, com Apol·lodor (fig. 77, 2). Una altra vora, amb part del coll i la part superior de les nanses, es correspon a la forma Dr. 1B, amb la vora notablement més alta, en forma de collar, de secció triangular (fig. 77, 4).

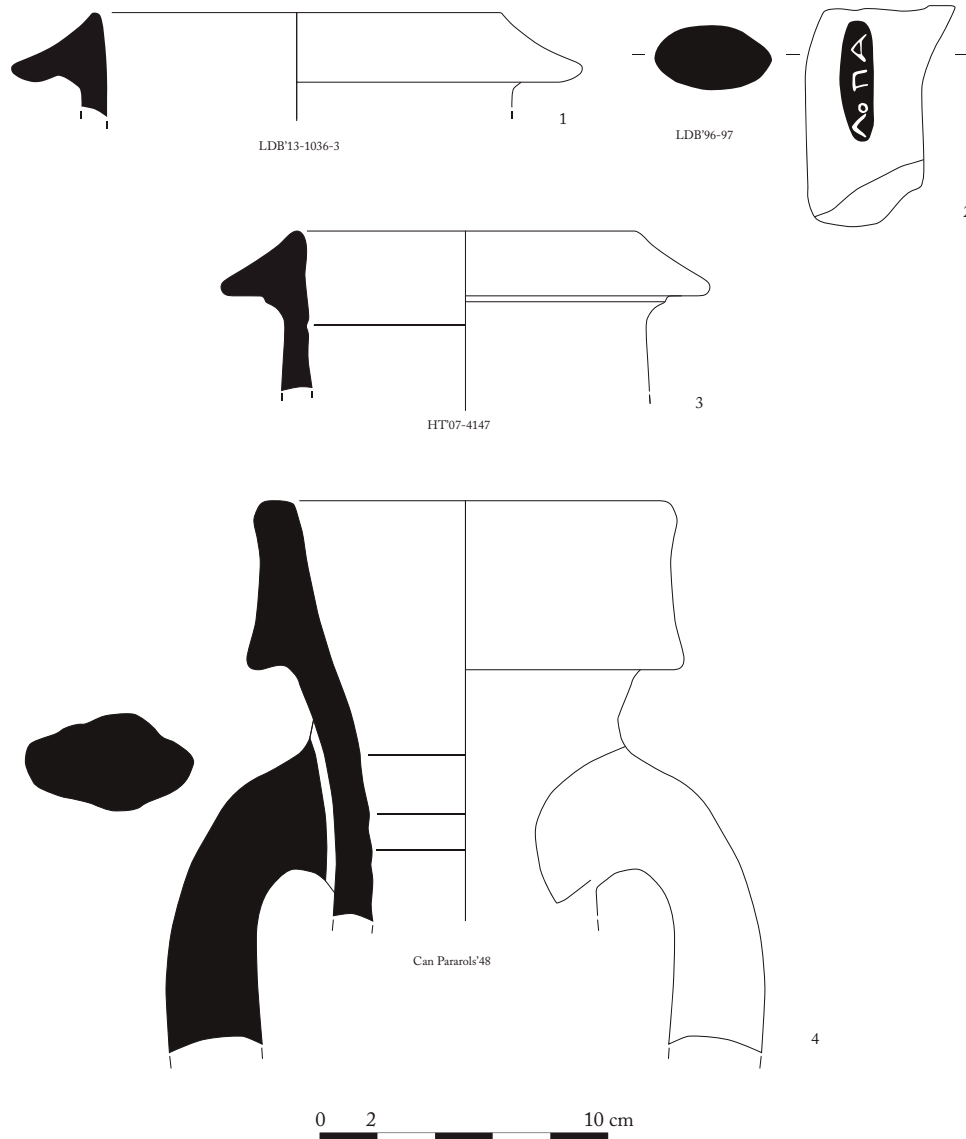

Figura 77. Material republicà: 1-2. Àmfora grecoitàlica; 3-4. Àmfora itàlica.

Pel que fa al material coetani a les importacions, però de producció local, ens hem de referir a la ceràmica ibèrica. Dins aquesta categoria podem distingir diverses produccions; una de les més abundoses són les ceràmiques grises, dites de la costa catalana, que la tenim present amb dues de les formes més habituals del seu repertori: el perfil complet d'un petit bol, de perfil convex, acabat amb un peu anular típic d'aquests tipus (fig. 78, 4) i la part superior d'un gobelet bicònic, de vora exvasada i amb motlures en relleu de perfil arrodonit al cos, una decoració molt corrent i senzilla. Li falta la part inferior, en forma de con invers, un peu similar a l'anterior i una sola nansa (fig. 78, 5). Acompanyant aquestes peces tenim un altre bol

sencer, aquesta vegada de cocció oxidant, que li donava una coloració marró clar, per la qual cosa les coneixem com emporitanes oxidades (fig. 78, 3). També d'aquesta darrera etapa de les produccions grises, que se solen denominar grises emporitanes i que prenen com a models les formes importades, tot copiant-les, com ara, la imitació d'un bol de Campaniana B (fig. 78, 1) i un plat de les formes antigues de la *sigillata* itàlica (fig. 78, 2). Aquestes darreres produccions les podem datar ja en el darrer quart del segle I aC (Casas *et al.*, 1990, 41-42, amb formes molt similars, com 243 i 249).

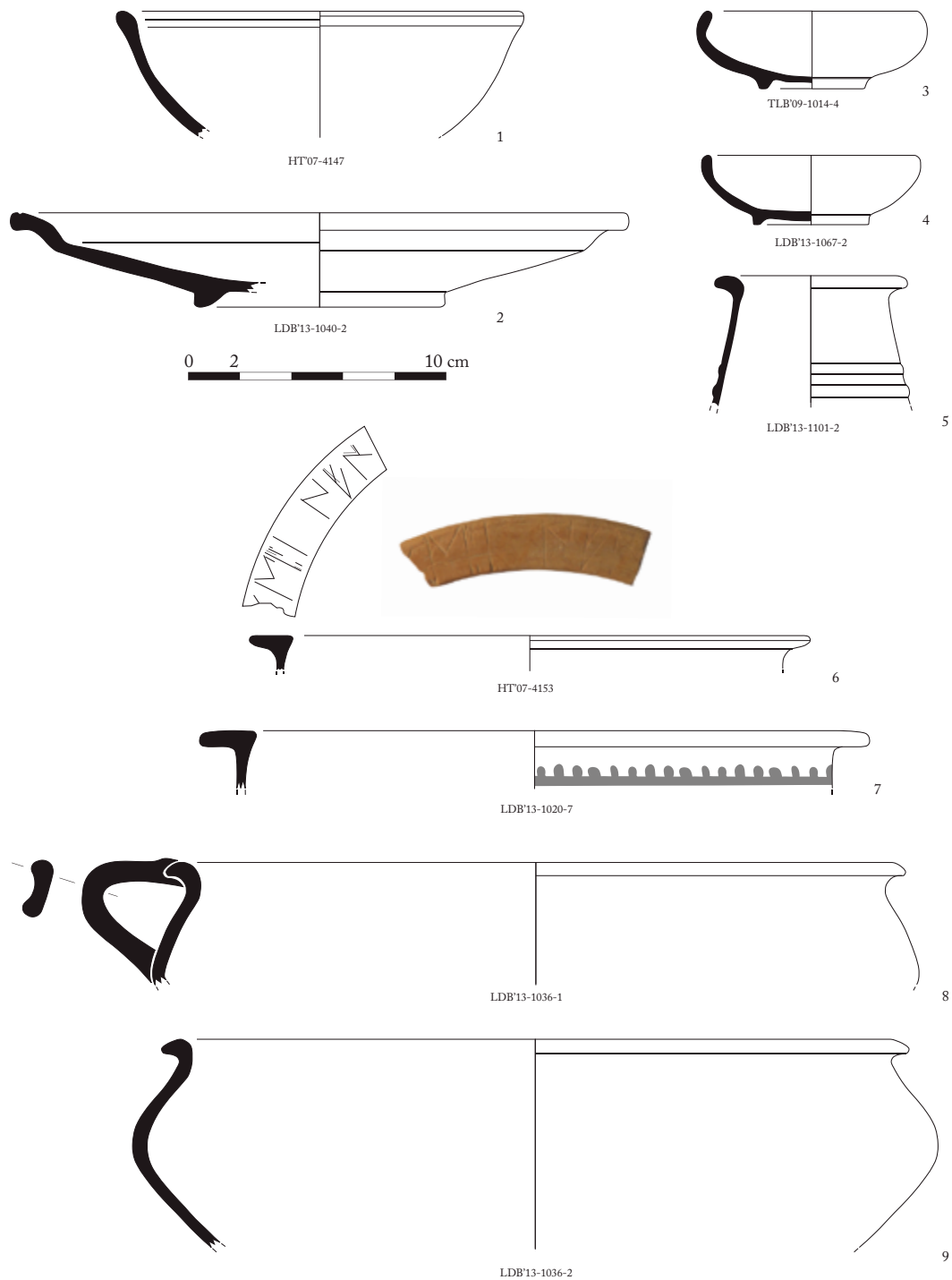

Figura 78. Material de l'ibèric final: 1-2. Emporitana tardana; 3. Oxidada de la costa catalana; 4-5. Grisa de la costa catalana; 6-7. Ibèrica pintada; 8-9. Comuna ibèrica.

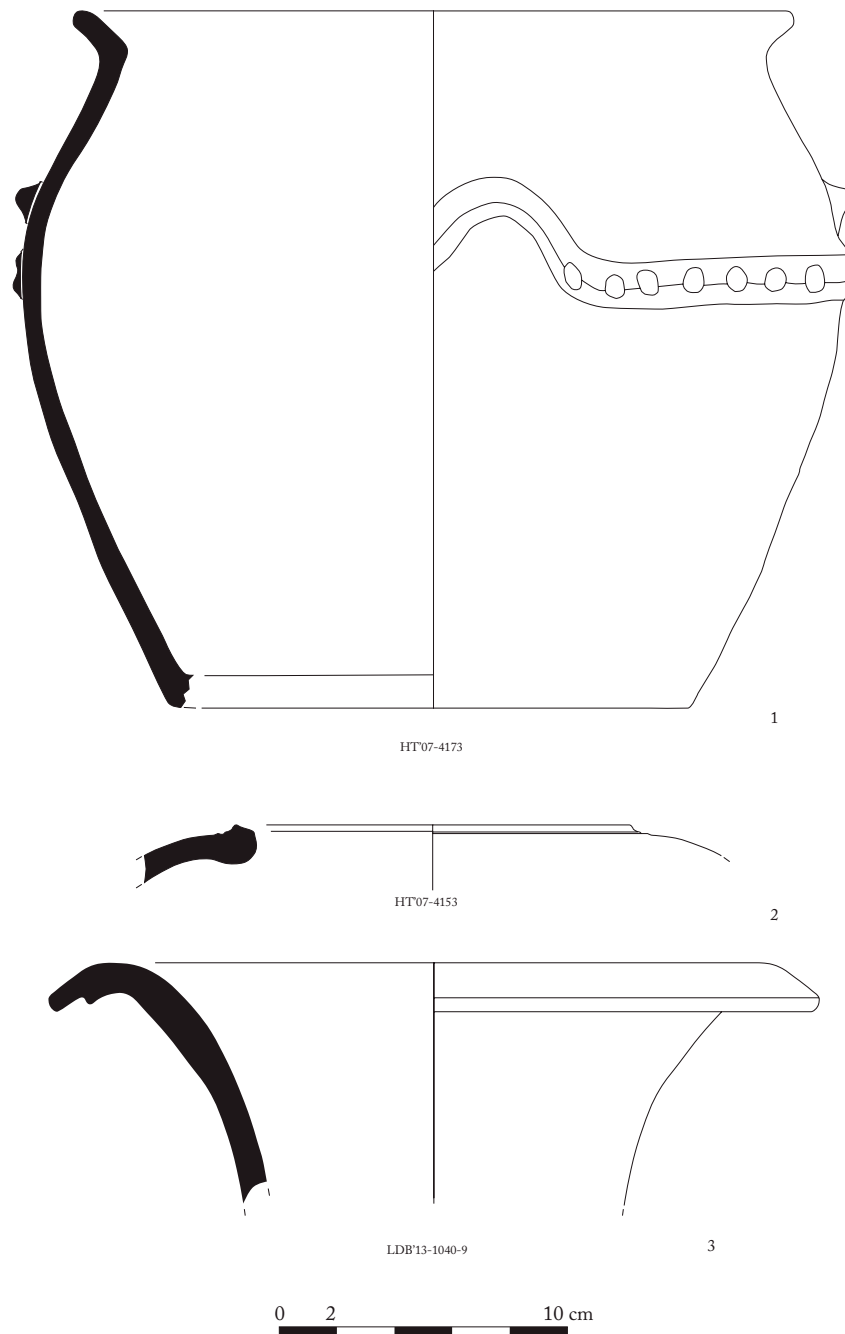

Figura 79. Material de l'ibèric final II: 1. Ibèrica a mà; 2. Àmfora ibèrica; 3. Àmfora púnica.

Altres produccions sempre presents són les ibèriques, pintades i comunes. De les primeres tenim dues vores de la forma més habitual, els *kalathoi*, amb la seva vora en forma de visera plana. Hem de destacar que en un d'aquests exemplars, procedent dels horts d'en Tallaferro, hi havia una inscripció en llengua ibèrica. Tot i que la inscripció només consta de sis signes, probablement era una inscripció d'uns quaranta-cinc signes que originalment ocupava tota la vora. Tot i les dificultats d'aquesta llengua, que només podem transcriure i la conservació fragmentària de la peça (fig. 78, 6), segons Ferrer, que va estudiar la peça, sembla plausible proposar que el primer element del text es pogués reconstruir com *nei[tin]*. Si bé no es pot descartar la reconstrucció d'un antropònim que comences per *nei*, com *neitegeí* o fins i tot l'ús de *neitin* com a formant antroponímic, com *Neitinbeles*, la reconstrucció més probable

és que *neitin* anés seguit del seu acompanyant habitual *iunstir*. En canvi, l'element final]+śba no permet reconstruir cap element familiar. La fórmula *neitin iunstir* és una expressió característica de la llengua ibèrica, que s'interpreta de manera majoritària com una forma de salutació o propiciatòria, que es caracteritza per aparèixer en posició a l'inici absolut del text (Ferrer, 2017, 11-19). La segona vora conserva restes de decoració a l'inici del cos cilíndric, paral·leles a la vora, consistents en una línia horitzontal amb un seguit de punts a la part superior (fig. 78, 7). De ceràmica ibèrica comuna presentem dues parts superiors d'uns recipients de perfil bicònic, molt més amples que alts, amb una vora exvasada i una carena pronunciada però suau; en un cas estava dotada d'una nansa. Aquesta forma correspon als tipus Com-ib Jt2 j Jt3 (Py, 1993, 356).

Una altra producció que sempre hi ha present és la de la ceràmica de cuina feta a mà o, més aviat, feta a torn lent. Es tracta d'una urna pràcticament sencera, a la qual només li falta la base plana. És de perfil sinuós, amb una vora petita i oberta, un cos ovoide, a la part alta del qual hi ha un cordó adherit, decorat amb petits cercles, que en diversos punts crea arcuacions que tenien la funció d'agafadors (fig. 79, 1).

Finalment, mostrem la presència de les àmfores ibèriques, amb una vora plana, amb el llavi lleugerament motllurat i molt característic d'aquests contextos tardorepublicans (fig. 79, 2).

Com a mostra de la varietat de la presència de productes de procedència mediterrània, aportem una vora d'àmfora púnica nord-africana, probablement de la zona de Cartago, amb la vora en forma de trompeta motllurada com a característica més destacada, forma T-7.5.2.1 de Joan Ramon, que apareix en contextos del segle II aC i que forma part de la mateixa família que el T-7.5.1.1 (Ramon, 1995, 215-216), que indica que estava destinada al transport de conserves de peix (fig. 79, 3).

Fase altimperial

La fase imperial no representa un trencament o un hiatus amb el conjunt anterior, sinó més aviat una continuïtat. La primera producció que cal comentar és la de la *sigillata* itàlica, que són unes ceràmiques de taula, amb un vernís de color vermellós, que trenca amb la moda dels vernissos negres i es comença a produir en època d'August. Els dos fragments que volem comentar són dues bases, en un cas d'un plat, amb un peu destacat, de secció triangular, que podria correspondre a una forma entre la Consp. 18 i la 21, amb unes cronologies que podrien anar des del darrer decenni del segle I aC fins a època tiberiana (Conspectus, 82-89). Aquesta peça duu al fons intern un segell *in planta pedis*, molt detallat però anepígraf (fig. 80, 1). L'altra base (fig. 80, 2) podria correspondre a una copa del tipus Consp. 24, amb un graonet a l'exterior del peu i també amb un segell de cartella rectangular al fons intern que, en aquest cas, mostra la llegenda ordenada en dues línies «P. VICIRIUS / QVARTIO», on la primera correspon a l'artesà d'Arezzo, Publius Vicirius, i la segona a l'esclau que responia al nom de Quartio (Oxé i Confort, 1968, núm. 2366; Oxé, Confort i Kenrick, 2000, núm. 2426 (2366)). Aquest artesà, que se situa a la Itàlia central, sense més dades, està documentat també a Roma, i el trobem també associat a un Tertius i un Antiochus, cosa que indica que tenia un grup d'esclaus al seu taller.

La TSSG, produïda al sud de la Gàl·lia, és una ceràmica també envernissada que va arribar massivament a casa nostra, i que es va convertir en la vaixel·la de semi luxe de moda durant tot el segle I i bona part del II dC. Aquesta producció comprèn les peces llises i les decorades. De les primeres tenim una àmplia representació de les formes i les variants més corrents: en

primer lloc, les copes Drag. 24-25 eren uns vasos amb una vora arrodonida i un fris decorat amb incisions fetes amb rodeta, la qual acabava amb una motllura de secció semicircular; tot seguit, la paret és llisa i de secció hemisfèrica fins que arriba al peu, que és petit i anular (fig. 80, 3-5). Una copa de petites dimensions és la Drag. 35/VeA1, amb la característica vora de llavi penjant de secció còncava, amb decoració de fulles d'aigua a la part superior; la paret és corbada fins a la zona de peu (fig. 80, 7). Una altra copa, que imita directament les produccions itàliques, és la forma Rit. 5a, formada per la part superior vertical, amb dos frisos decorats amb incisions fetes amb rodeta que estan separats per una concavitat llisa; la part inferior és de forma troncocònica invertida, que acabava amb una base anular (fig. 80, 8). Encara una altra forma de copa, molt popular entre mitjan segle I i el primer quart del segle II dC és la Drag. 27, que té un perfil molt característic, format per dues parts convexes, la superior més petita, que comença amb una vora petita i arrodonida, mentre que la inferior acabava amb un peu anular, alt i motllurat (fig. 80, 9).

Pel que fa als plats, també llisos, hi havia dues formes principals, un tipus de paret convexa i carena suau, amb una vora poc destacada i un peu triangular (fig. 80, 6), i un altre tipus, Drag. 17, de fons pla, vora vertical motllurada i un peu alt de secció triangular. El fragment que presentem tenia un segell al fons intern. Aquest està inscrit dins una cartel·la rectangular arrodonida, a l'interior de la qual es pot llegir «VILL·A» (fig. 80, 10), que podria correspondre a l'artesà Villo, que va treballar durant el període entre Tiberi i Claudi (Oswald, 1931, 336). Encara hi ha un altre fragment de fons amb un segell fragmentat, del qual només es conserva la part final. Es llegeix «[...]VS·C·FE», el final d'un nom expressat en nominatiu, per la qual cosa no es pot conèixer el nom del personatge, i possiblement un *fecit*, referit a l'*officina* o taller.

Dins aquest mateix grup de la TSSG, les peces decorades són sempre de majors dimensions, grans bols de servir a taula fets amb motlles que tenien la decoració en negatiu, el qual es transfereix en un relleu en positiu quan s'extreu la peça que s'ha modelat al seu interior. El repertori que procedeix del nucli de Besalú inclou les tres formes principals i més corrents de la producció. En primer lloc, tenim la part superior d'una Drag. 30, un bol cilíndric amb una vora senzilla i motllurada, que tenia una banda llisa, delimitada a la part inferior per unes motlures i una banda de petites oves, a sota de les quals es desenvolupava la decoració del cos del vas que, a causa del poc tros conservat, no podem veure en extensió. S'endevina només una decoració vegetal i un animal, potser un senglar, disposat en vertical (fig. 80, 12). La part superior d'una Drag. 29 conserva la vora motllurada, amb els dos frisos convexos decorats amb rodeta, per sota dels quals hi ha diversos animals representats, un conill enfrontat amb un altre animal difícil de reconèixer. Aquests bols tenien una carena baixa suau i un peu anular (fig. 80, 13). La resta de produccions decorades del sud de la Gàl·lia corresponen al bol Drag. 37, de perfil semiesfèric, acabat amb un peu anular. En un dels exemplars de Besalú podem distingir la part superior, alta i amb dues fines bandes de rodeta decorativa; per sota, i vorejat amb línies de perletes, hi ha un fris de decoració floral que combina una tija ondulada amb flors de dues línies de pètals als espais buits. Després d'una franja llisa, hi ha un seguit de fulles d'acant que ocupava la part més baixa del vas, just abans del peu, l'única part que manca (fig. 80, 15). Una altra peça de la mateixa forma, amb un diàmetre superior als vint centímetres, per sota de la vora arrodonida i la part llisa té unes motlures amples i incises, a sota, una línia d'oves, un cordó horitzontal i un espai decorat amb temes vegetals (fig. 80, 16). De manera similar, un fragment de la part superior d'una Drag. 37 de menors dimensions mostra la vora i una part superior llisa, molt estreta, una línia d'oves, un cordó, una banda llisa i l'espai decorat, en aquest cas amb uns cordons verticals i el que sembla una escena eròtica (fig. 81, 1).

Bona part d'aquest repertori de formes de la TSSG són pròpies del segle I dC, algunes, com ara la Drag. 27, 35 i 37, formaven part d'un servei que es va començar a fabricar a partir del 60 dC i es van usar durant tota l'època flàvia.

Encara hem de parlar d'una altra ceràmica del grup de les sigil·lades, es tracta de la TS hispànica, que sorgeix com una imitació de les produccions itàliques i sobretot gàl·liques, i que va ocupar un mercat especialment de l'interior peninsular, amb grans tallers a la zona andalusa i de la Rioja. A casa nostra, els tallers eren modestos i les seves produccions ocupaven un espai limitat. Segurament, els tallers més importants de l'àrea catalana els hem de situar a Lleida i Abella, mentre que a la costa central catalana serien de menys entitat. Molt proper a Besalú hi havia l'extens taller d'Ermedàs, que avui coneixem bé gràcies a haver-ne completat l'excavació i el qual també feia TSH, per bé que d'una manera complementària (Tremoleda *et al.*, 2017, 399-407). Encara més proper hi ha el taller de Can Corominas, al terme de Maià de Montcal, només excavat molt parcialment, però que també hauria produït ceràmica sigil·lada, com a mínim algunes formes llises (Casas *et al.*, 1996, 178-187; Tremoleda *et al.*, 1996, 39-46).

Tal com la TSH és present a Can Ring, també hi és a Besalú. Podem destacar la part superior de dos bols del tipus Drag. 37. En un cas, el fris convex i llis arrenca d'una vora molt petita, quasi inexistent; després d'un esgraó, la part central del vas estava decorada amb mètopes separades per uns feixos de tres cordes verticals que emmarcaven una línia de puntes de fletxa orientades avall. Als espais lliures hi hauria una decoració a base de possibles motius vegetals, difícils de reconèixer (fig. 80, 14). A l'altra peça, de petites dimensions, per sota la vora i les motlures, hi hauria una decoració també formada per elements verticals que deixaven unes mètopes a l'interior de les quals hi hauria motius diversos, possiblement aus (fig. 81, 2).

Una altra producció important d'època altimperial, tot i que s'inicia en època republicana, és la coneguda com «ceràmica de parets fines». D'aquesta producció es coneixen grans centres a Andalusia i al sud de França, tot i que també hi ha imitacions locals, que es dedicaven a la fabricació de gots i tasses per beure, com elements de la vaixel·la de taula, i compartien espai amb les sigil·lades.

Els exemplars trobats als diversos jaciments situats al nucli de Besalú aporten formes corrents d'aquesta categoria, que es poden datar des del darrer quart del segle I aC fins a la segona meitat del segle I dC. Molts d'ells tenen decoracions fetes a la barbotina i cobertes d'uns vernissos molt lleugers de tons ocres i marronosos, mentre que d'altres tenen decoració impresa o bé són llises. Tenim un parell d'exemplars que corresponen a la tassa del tipus Mayet 10, malgrat que no conservin les nanses. Es caracteritzen per tenir una part superior de perfil vertical o lleugerament ondulat, i un cos carenat, molt similar a un exemplar procedent de Mallorca (Mayet, 1975, 44-47, pl. XVI, 125), la qual cosa podria fer pensar en una producció ebusitana (López, 2008, 348-352). Ambdós casos conserven restes de la decoració feta a la barbotina, amb línies de perletes i elements vegetals (fig. 81, 3 i 5). Hi ha dues parts superiors de dues tasses del tipus Mayet 11, que es defineixen per una vora motllurada i un cos amb una carena arrodonida que porta al peu (Mayet, 1975, 48-50); estaven dotades de dues nanses, mentre que en un cas serien motllurades en el segon exemplar, bífides, amb un llaç que les uneix. Una d'aquestes té la decoració feta a la barbotina amb línies de perletes i una tija vegetal amb motius triangulars, mentre que l'altra té d'una decoració clàssica, a la barbotina, que representa uns fistons lligats amb rosetes, però tot molt simplificat (Atlante II, 1985, 325, tav. CVI, 5) (fig. 81, 4 i 7). Tenim la part superior d'una tassa del tipus Mayet 32, de perfil arrodonit, amb una vora poc marcada, una franja de decoració incisa a la part superior del cos i dues nanses acanalades contraposades (fig. 81, 6). Hi ha un fragment de la part superior

d'un bol amb vora poc marcada, parets obliqües i carena baixa Mayet 34, coneguts com a clofolla d'ou per les seves parets finíssimes (fig. 81, 10). La resta de peces són copes de forma hemisfèrica, amb peus baixos o inexistentes que corresponen a les formes Mayet 33 i 33-35. D'aquesta darrera, presentem la part superior d'un bol que, pel perfil i la decoració irregular d'incisions, podria ser fabricat al taller veí d'Ermedàs (Tremoleda *et al.*, 2017, 390, fig. 905 i 907 (fig. 81, 8). Finalment, d'aquesta producció tenim tres parts superiors de bols molt senzills, de la forma Mayet 37, amb la vora molt poc diferenciada o amb motlures molt poc marcades entorn de la vora; el cos és llis, sense cap mena de decoració (fig. 81, 9, 11-12).

Entre les ceràmiques de procedència africana podem distingir les peces fines de taula i les de cuina. Tot i que estan fabricades amb la mateixa pasta i als mateixos tallers, les primeres estaven envernissades i, en alguns casos, lleugerament decorades, i supleixen les produccions que fins ara feien la mateixa funció, especialment les de la Gàl·lia, mentre que les africanes de cuina són formes utilitàries i preparades per anar al foc, i fer funcions en l'àmbit de la cuina, sobretot olles, cassoles i tapadores.

Les produccions envernissades es poden diferenciar en tres variants, per diverses característiques, les quals es coneixen com a ceràmica africana clara A, C i D i que, a la vegada, tenen un valor cronològic. La clara A és pròpia del segle II dC, la C del segle III dC, mentre que la D s'inicia al segle IV dC i arriba fins al segle VII dC.

De la ceràmica africana clara A tenim diverses formes, plats, copes i bols. Els plats tipològicament corresponen a la forma Hayes 3B/Lamboglia 4-36A, imiten la forma Drag. 36 elaborada en TSSG, amb vora tombada enfora formant una visera convexa que du decoració de fulles d'aigua fetes a la barbotina; els peus són anulars i petits (Hayes, 1972, 21-25, fig. 2, n. 23; Atlante I, 1981, 24, tav. XIII, 13). Hem de destacar el perfil complet d'un exemplar que, a més, té una N grafitada al peu extern (fig. 81, 13-14). Una altra forma, similar però de dimensions més petites és la Hayes 6C. Es tracta d'una escudella de vora horitzontal o lleugerament penjant que té una acanaladura a la part superior, sol ser carenada i amb un peu petit (Hayes, 1972, 29-31, fig. 3, n. 45; Atlante I, 1981, 25, tav. XIII, 19) (fig. 82, 1). Les dues darreres formes de Clara A són les formes Hayes 8B/Lamboglia 1c i Hayes 9B/Lamboglia 2b. Es tracta de dos bols o copes, la primera de les quals té un perfil carenat, hereva de la forma Drag. 29 de la TSSG. Té una vora formada per un lòbul pronunciat de forma triangular, limitat a la part superior per un llavi lleugerament pronunciat i per la banda inferior per un llistell; la paret és plana inclinada a l'exterior. La decoració consisteix en una rodeta a la vora i dues línies de rodeta al voltant de la carena (Hayes, 1972, 33-35, fig. 4, n. 32; Atlante I, 1981, 26, tav. XIV, 6). L'exemplar de Besalú no ha conservat la base, que seria amb un peu anular i senzill (fig. 82, 2). La segona és de cos hemisfèric amb una carena molt suau; la vora és engruixida i arrodonida amb un canal central, sense decoració (Hayes, 1972, 33-35, fig. 4, n. 16; Atlante I, 1981, 27, tav. XIV, 11) (fig. 82, 3).

L'altra producció africana que hi ha present en els contextos imperials de Besalú és la de les peces de cuina. Les formes són funcionals i poc sofisticades, ja que estaven destinades a una funció bàsica, en aquest cas cassoles i les tapadores per cobrir-les. Una de les formes més ben representades és precisament la de les tapadores, que presenten diverses variants: la forma Ostia III, 332, amb una vora molt poc marcada i perfil esfèric, que no solen estar dotades de pom (fig. 82, 4-5); en altres casos, cal parlar de plats/tapadora, com seria el perfil sencer del tipus Ostia I, 261 perquè, com hem vist en parlar de la ceràmica comuna itàlica, estaven dotats d'uns peus anulars molt poc pronunciats i que alhora es podien fer servir de poms. La vora és engruixida i l'interior té estries molt marcades (fig. 82, 6). Els primers exemplars poden començar a trobar-se en època julioclàudia, quan les parets són rectes i la vora és lleugerament engruixida,

o és una simple prolongació de la paret; posteriorment, les parets es fan més corbades i les vores prenen un perfil triangular, molt característic, i es poden trobar fins a la fi del segle IV o inicis del segle V dC (Aguarod, 1991, 247-249). Les cassoles presenten dues tipologies: la baixa i l'alta. La primera és de parets obertes i vora marcada a l'interior, amb una carena marcada amb un engruiximent a partir del qual comença un fons bombat i estriat (fig. 82, 7-8), que corresponen al tipus Hayes 23B. Aquesta forma es documenta a partir de mitjan segle I dC, és molt freqüent durant el segle II dC i pot arribar fins al segle III dC (Aguarod, 1991, 267-268). També comptem amb les cassoles altes, de parets verticals o lleugerament convexes, amb una carena marcada i un fons alt, bombat i estriat; estan coronades amb unes vores bífides, en forma d'ametlla, per l'afegit d'una tira per la part externa de la vora i que servia com encaix per a les tapadores, del tipus que hem vist anteriorment, en uns casos més desenvolupats que en d'altres (fig. 83, 1-2). Aquestes cassoles són conegudes com a Hayes 197 o bé Ostia III, 267 A i B (Hayes, 1972, 209, fig. 36; Aguarod, 1991, 281-283) i són pròpies de contextos del segle II dC fins a inicis del segle V dC.

La gran continuïtat d'aquestes formes i la poca evolució tipològica fa que es mantinguin estables durant molt de temps, de manera que, de vegades, la seva datació sigui complicada, a no ser que provinguin d'un context ben datat. Malgrat això, tot el material que hem vist d'aquesta fase altimperial ens porta a una datació de segle I dC fins a la meitat o tercer quart del segle II dC, tant per la presència de les formes com per les absències. Si prenem de referència el context proper de l'incendi del rebost de Vilauba, que podem datar en el tercer quart del segle III dC, en el seu repertori encara hi ha una cassola Hayes 197, però ja no hi trobem la cassola Hayes 23, en canvi, sí que hi són presents les plates Hayes 181 i les tapadores associades Hayes 182 i les tasses Hayes 131, de la producció africana (Castanyer i Tremoleda, 1999, 189-191, lám. 47-48; Castanyer, Tremoleda i Colominas, 2019, 119-153; Castanyer i Tremoleda, 2008, 35-77).

Tot i que pugui semblar que el segle II dC marquï un final, tenim presència encara de la producció de *sigillata* africana clara C, que va substituir la clara A, amb la forma més habitual del segle III dC, la plata Hayes 50. Aquesta ceràmica africana clara C és molt diferent de la seva antecessora i es caracteritza per una argila molt fina i depurada, coberta amb un vernís de color taronja intens, fi i molt ben adherit, que conferia a les peces una gran qualitat i uns perfectes acabats. Moltes formes d'aquesta producció es van decorar amb l'aplicació de relleus a la paret externa, que tenien motius vegetal o escenes diverses d'animals, caceres i curses del circ. La forma que tenim a Besalú era completament llisa i es caracteritza per una paret baixa, obliqua, amb una vora bisellada i un fons pla amb un peu minúscul, només insinuat (fig. 84, 3). Aquest acabat tan fi, que correspon a la varietat A, es pot datar entre els anys 230 i 325 (Hayes, 1972, 69-73, fig. 12).

Aquesta selecció de materials significatius de l'ocupació continuada de Besalú durant molts segles (segles II aC-V dC) s'ha centrat especialment en les peces que tenen *per se* un valor cronològic i aporten un element datant important per definir cada fase, inclosa la baiximperial. Cal tenir en compte, però, que la major part del material ceràmic recuperat als nivells d'època romana és, de llarg, el de les ceràmiques comunes i de cuina, unes peces de poc valor i ús quotidià, generalment fabricades a la mateixa àrea de consum. Com a exemples d'aquesta presència hem seleccionat només quatre peces que corresponen a una olla biansada i a un ansat, elaborats en ceràmica comuna romana oxidada i amb un perfil molt similar, ondulat o en S, amb unes vores curtes i obertes a l'exterior, cossos ovoides i bases planes sense peu, molt i molt corrents en els repertoris de les vil·les del nord-est català (Casas *et al.*, 1990). Les nanses s'enganxen a la part alta de la carena o a la mateixa vora (fig. 83, 3-4). Pel que fa a la

producció en ceràmica de cuina, de pasta poc depurada i coccio reduïda, estava pensada per anar directament al foc o per a usos de cuina, com seria el cas de dos bols, un de perfil ondulat i carena baixa, molt corrent durant la segona meitat del segle II dC (Casas *et al.*, 1990, núm. 583-593), i l'altre, de perfil hemisfèric i base una mica alçada (fig. 83, 4-5).

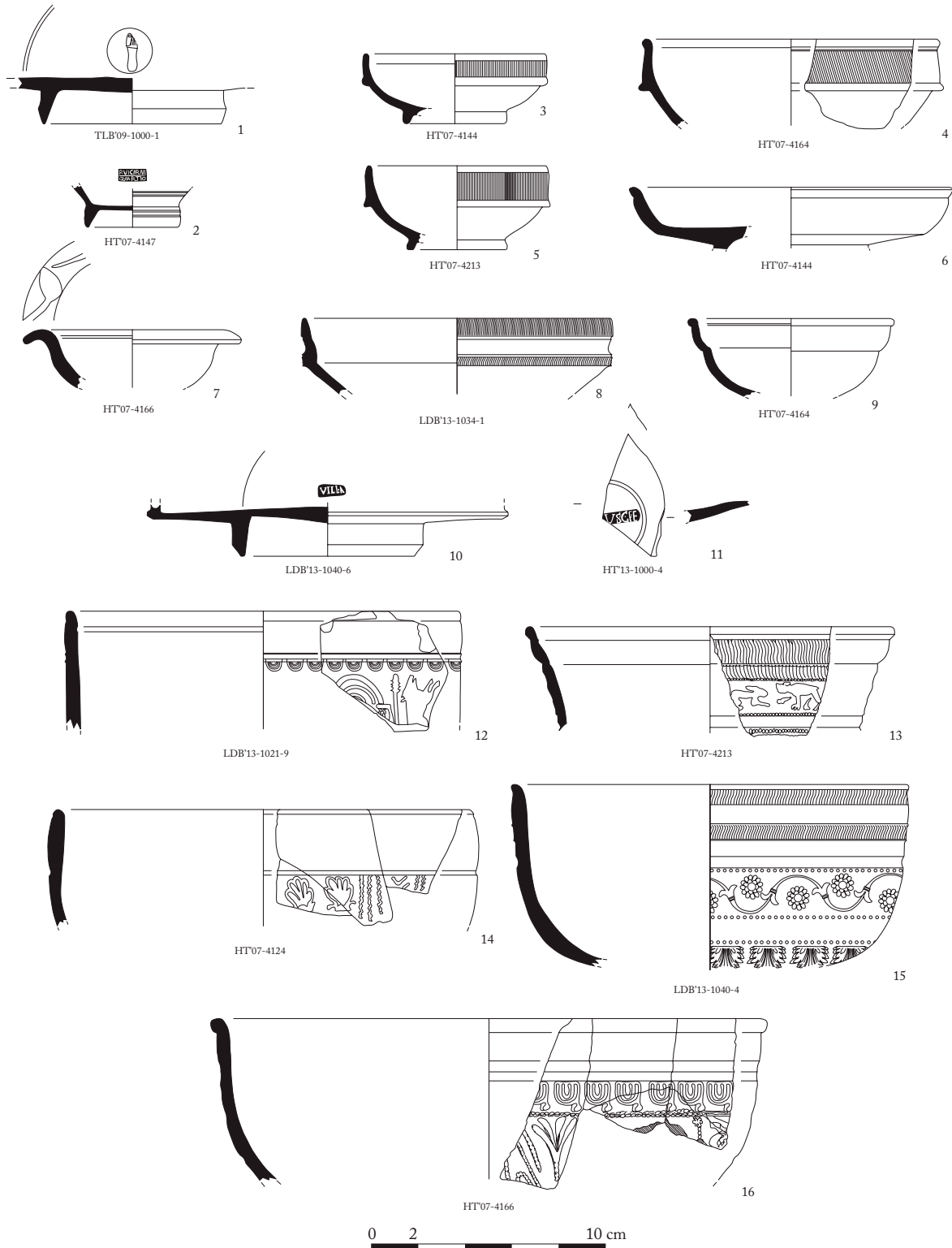

Figura 80. Material altimperial: 1-2. TS itàlica; 3-13 i 15-16. TS sud-gal·lica; 14. TS hispànica.

LA VIL·LA ROMANA DE CAN RING O DELS POMPEU SATURIÓ (BESALÚ)

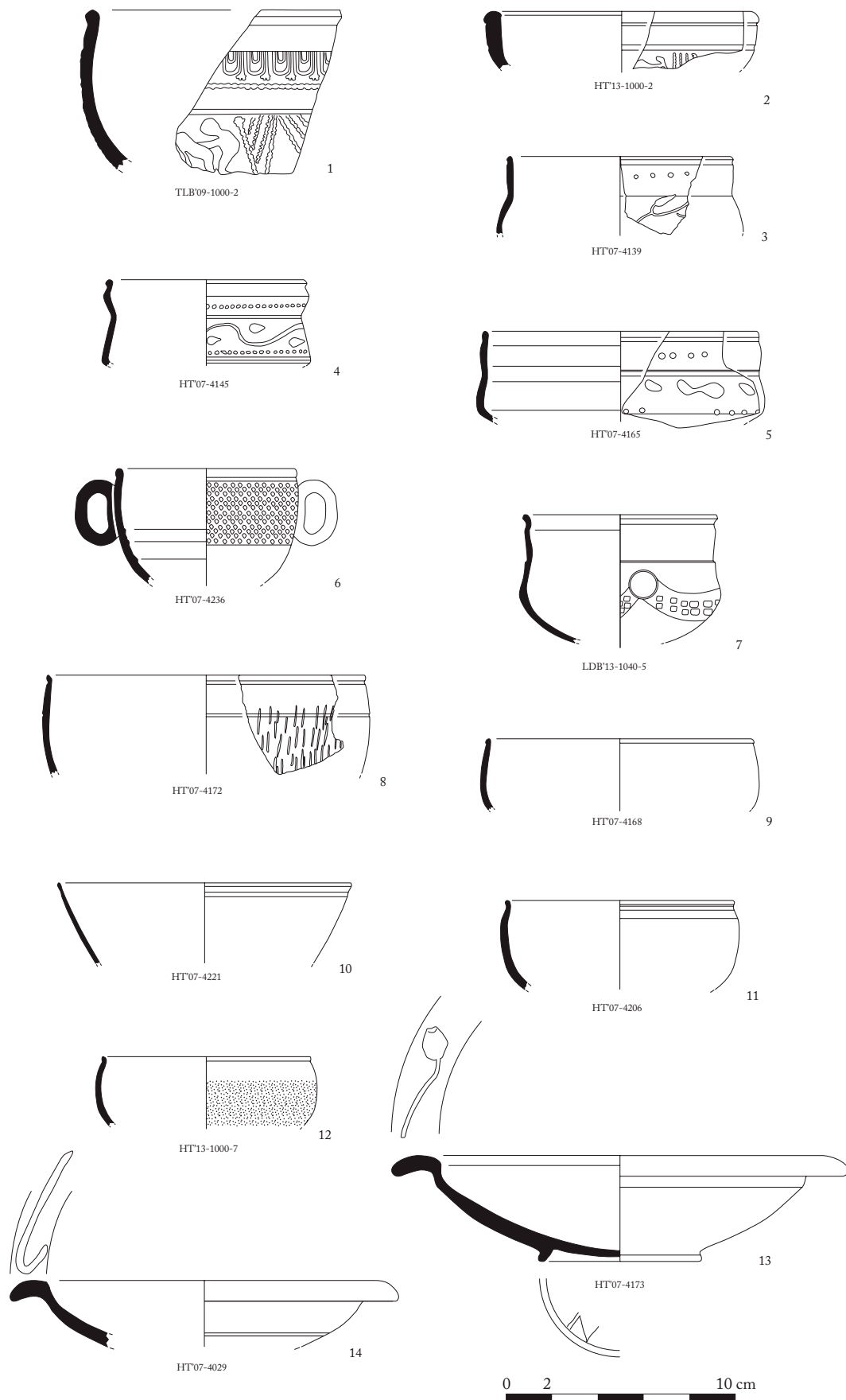

Figura 81. Material altimperial: 1. TS sud-gàl·lica; 2. TS hispànica; 3-12. Parets fines; 13-14. TS africana A.

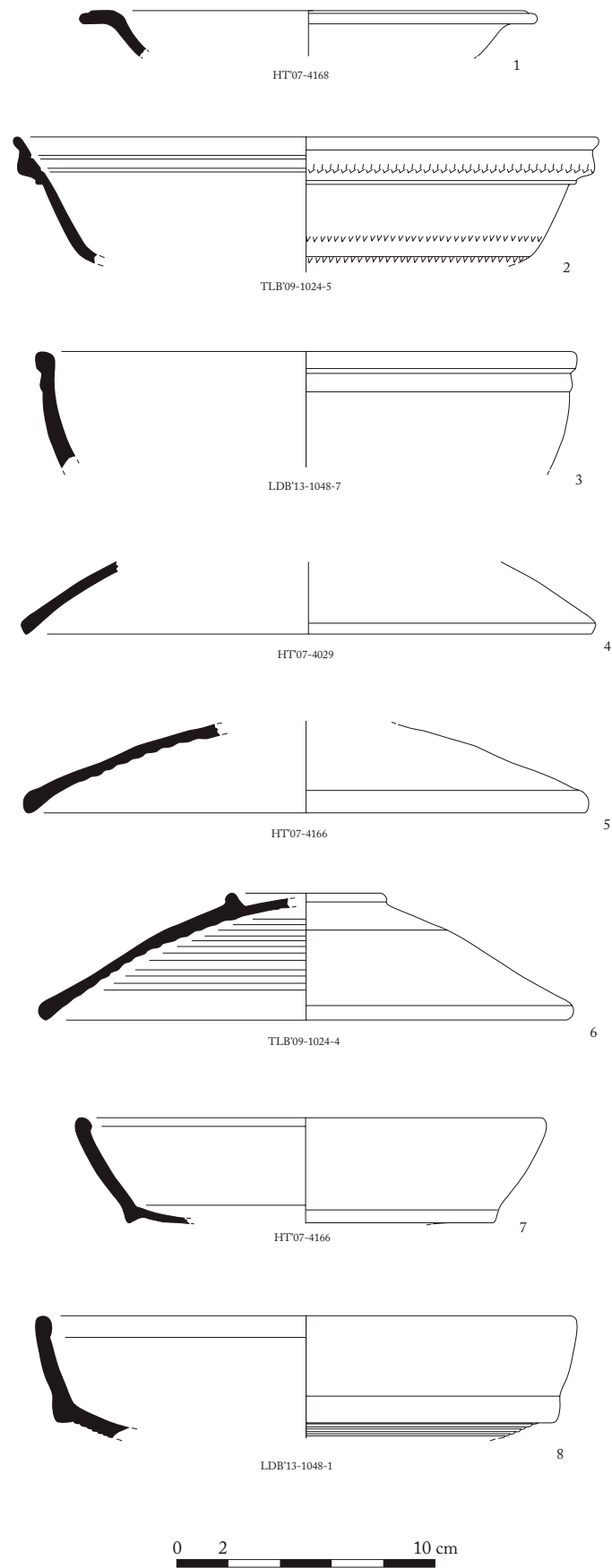

Figura 82. Material altimperial: 1-3. TS africana A; 4-8. Africana de cuina.

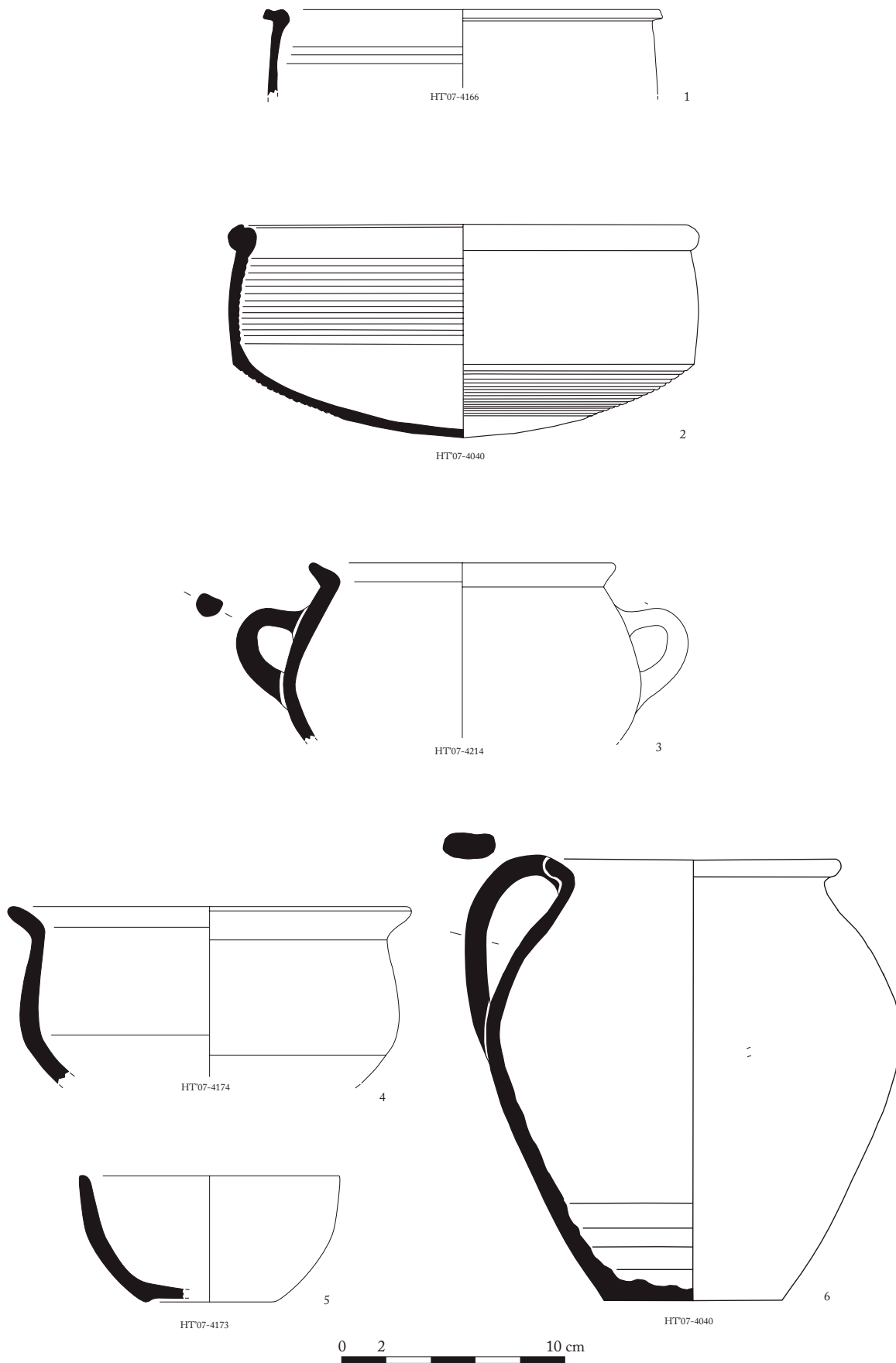

Figura 83. Material altimperial: 1-2. Africana de cuina; 3-4. Grollera reduïda; 5-6. Comuna oxidada.

Fase baiximperial

Aquest període, si bé té menys material representatiu, en té prou per afirmar que és una fase durant la qual el *vicus* Bisuldunensis estava ben actiu. Les ceràmiques més representatives del moment són de procedència africana, de la zona gal·la i del Mediterrani oriental.

Una de les produccions és la ceràmica *sigillata* africana clara D, que es va fabricar des d'inicis del segle IV dC fins al segle VII dC. La tenim representada per dues formes molt freqüents, una vora de la plata Hayes 61A, amb una forma baixa, de paret corbada i vora triangular més o menys tombada a l'interior (fig. 85, 5); el fons hauria estat gairebé pla amb un peu gairebé gens diferenciat. La cronologia d'aquesta variant s'hauria de situar, segons Hayes entre els anys 325 i 420, mentre que per a l'Atlante ho seria entre el 380 i el 450 (Hayes, 1972, 100-107, fig. 16, n. 21; Atlante I, 1981, 83-84, tav. XXXV, 1). La segona forma és la Hayes 67, que correspon a una gran plata profunda i amb la part superior esgraonada. La vora és engruixida i poc arrodonida, amb una fina motllura en relleu a la part superior; per sota de la vora hi ha un tram de paret lleugerament còncau i un tram recte, una mica inclinat (fig. 84, 4), que connectaria amb la part baixa de la peça, que no s'ha conservat, més corbada i un fons pla dotat d'un taló que feia funcions de peu. Les dates proposades per Hayes són d'entre els anys 360-470; l'Atlante segueix les mateixes indicacions (Hayes, 1972, 112-116, fig. 19, n. 5; Atlante I, 1981, 88-89, tav. XXXVIII, 1). Finalment, volem comentar que, dins aquesta mateixa producció, hi ha un petit fragment de fons pla, a la part interna del qual hi havia impresos diversos quadrats amb retícula interna, amb les línies en diagonal (fig. 84, 6). Es tracta d'una decoració molt corrent i que s'associa a un munt de formes, entre les quals hi ha les que hem comentat anteriorment (Hayes, 1972, 241, fig. 42, 69; Atlante I, 1981, 125-126, tav. LVI (b), 49-51).

Una segona producció destinada a la vaixel·la de taula present a Besalú és la *dérivée de sigillée paléochrétienne* (DSP), que es fabricava als tallers de la Gàl·lia meridional. Les peces que s'hi elaboraven són estampades de vernís gris i taronja. En presentem dos fragments, un d'una petita copa gairebé sencera de la forma DSP 3a, tot seguint la classificació de Rigoir, de perfil hemisfèric i vora a marlí, que forma una visera plana amb la vora engruixida, al damunt de la qual hi duu un seguit de flors geometrizades impreses amb punxó (fig. 84, 7) (Py, 1993, 411-412). El segon fragment correspon a la carena d'un petit bol decorat amb bandes verticals incises (fig. 84, 8) (Py, 1993, 413). La cronologia d'ambdues se situa entre el 370 i el 500, per tant, veiem que són coetànies a la *sigillata* africana clara D.

Com a mostra del transport dels productes que es realitzava en època baiximperial, presentem dues vores d'àmfora, una de procedència nord-africana de la província Bizacena, amb una vora oberta i tombada enfora en forma de punta (fig. 85, 1). Es tracta d'una àmfora del tipus XXV C de Keay, probablement dedicada al transport d'oli entre el segle IV i mitjan segle V dC (Keay, 1984, 194, fig. 78, 10-12). En darrer terme, tenim la part superior d'una àmfora de boca plana, cos acanalat i dues nanses més o menys circulars unides sobre la carena (fig. 85, 2). Tipològicament, correspon al tipus LR4/Keay LIVA/Almagro 54. És una àmfora produïda a Gaza per al transport del vi d'aquesta àrea de Palestina. La seva llarga evolució va fer que, amb petit canvis, perdurés des del segle IV fins al segle VI dC (Keay, 1984, 194, fig. 78, 10-12).

LA VIL·LA ROMANA DE CAN RING O DELS POMPEU SATURIÓ (BESALÚ)

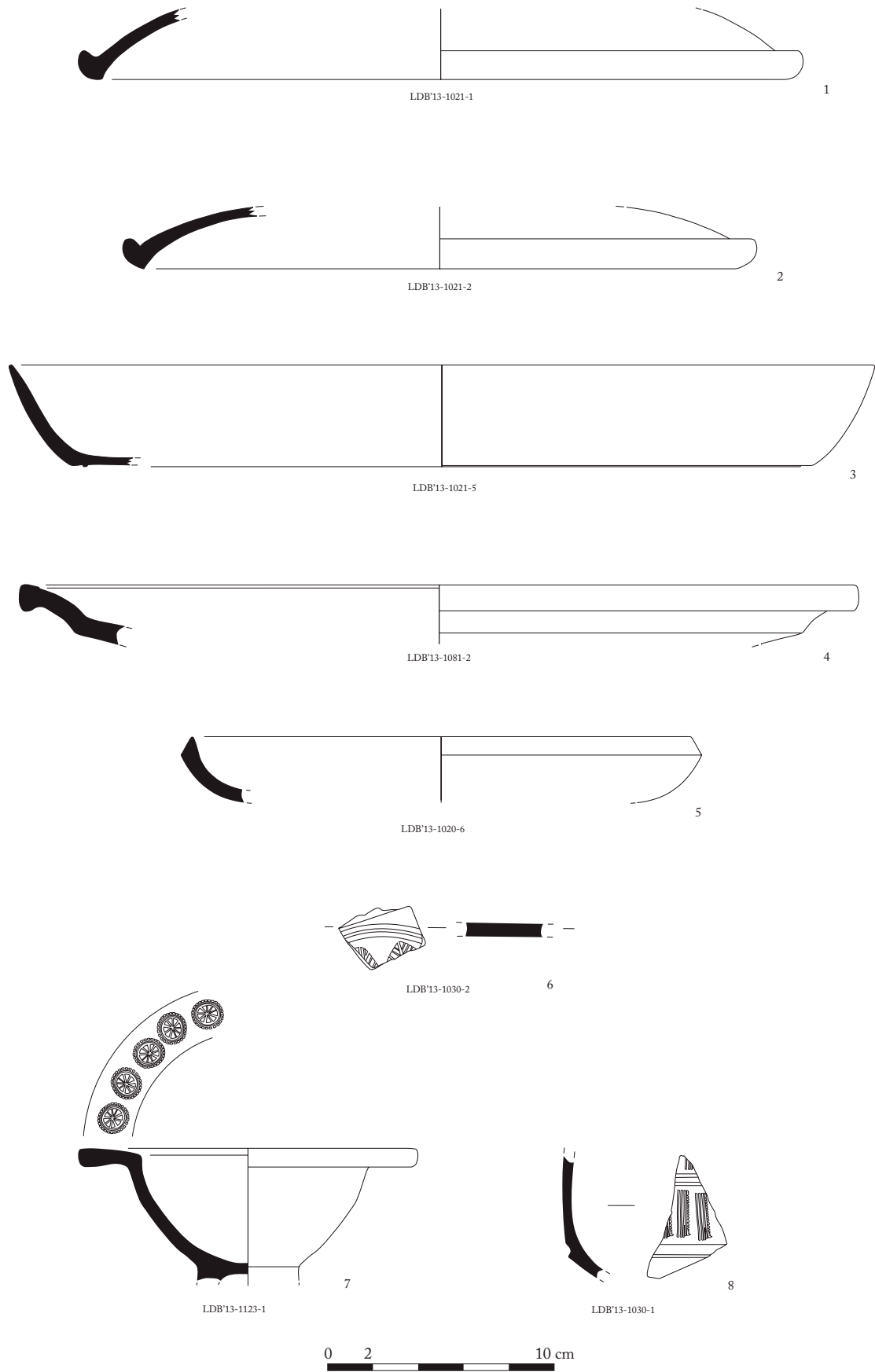

Figura 84. Material alt i baiximperial I: 1-2. Africana de cuina; 3. TS africana C; 4-6. TS africana D; 7-8. DSP.

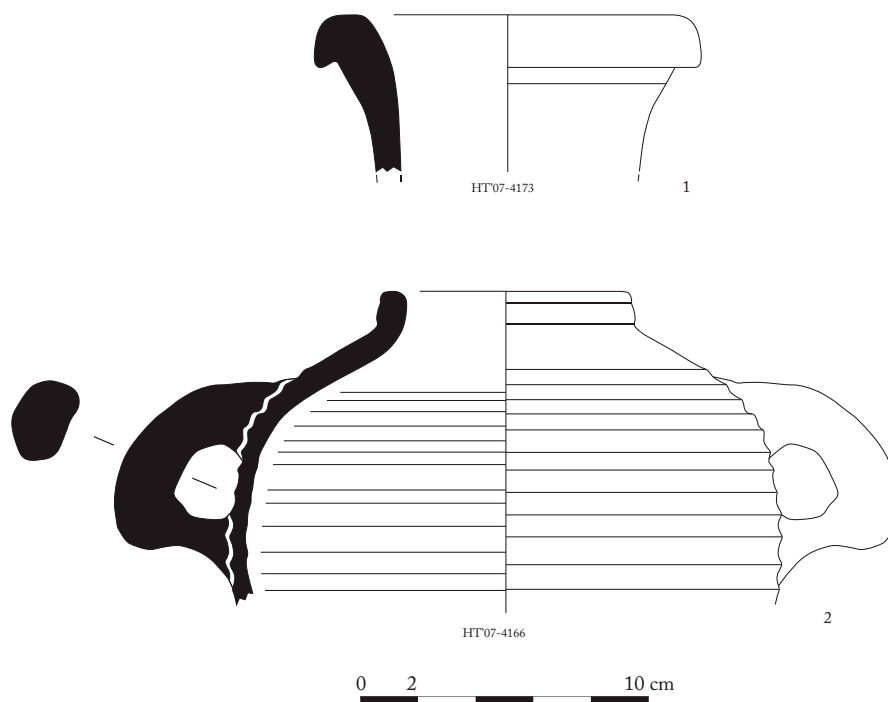

Figura 85. Material baiximperial II: 1. Àmfora africana; 2. Àmfora oriental.

BISULDUNUM I LA VIL·LA DELS POMPEU SATURIÓ

La presència d'un *vicus* consolidat, ben comunicat i relativament poblat a les rodalies, qui sap si amb itàlics establerts, devia ser un factor determinant a l'hora d'escollir l'emplaçament de la vil·la dels Pompeu Saturió. Els materials recuperats a les excavacions assenyalen que la seva fundació va tenir lloc en un moment força reculat, a les darreries del segle II aC o inicis de l'I aC, datació que la situa en una etapa prèvia a la implantació generalitzada de la vil·la com a sistema bàsic d'explotació agrària al nord-est d'Hispania, que s'esdevingué a partir d'època augustal.

És molt corrent documentar, en la majoria de vil·les del territori, una fase prèvia a les primeres estructures de cronologia augustal, amb presència de material republicà que se situa al tombant dels segles II-I aC. Moltes vegades, aquestes evidències no es poden associar a estructures o, si és el cas, ho són en relació amb una petita estació agrícola indígena que va conviure amb l'etapa d'ocupació romana, i el mateix indret va ser escollit, més tard, per edificar-hi una vil·la de paràmetres itàlics. Un dels casos més coneguts i propers és el de la vil·la romana de Vilauba i bona part del territori empordanès (Castanyer i Tremoleda, 1999, 45-51 i 169-176). En el cas de Can Ring, tot sembla indicar que ens trobem davant d'una vil·la antiga, de les denominades de cronologia alta, fet que difícilment podia entendre's si no fos per l'empara que des d'un primer moment degué proporcionar-li un nucli com Bisuldunum.

Can Ring, de fet, mira cap a Besalú. Ho fa l'edifici, la via d'accés, la possible necròpolis i també una part del *fundus*. Ja hem comentat abans que hi ha evidències d'ocupació de la primera edat del ferro, de l'ibèric ple i sobretot de l'ibèric final, que es manifesten com un nucli extens i plenament consolidat amb diverses sitges i edificacions repartides per a la zona de Capellada i, especialment, l'esplanada de la Devesa. Aquesta ocupació de Besalú prendrà forma amb una aglomeració secundària d'un mínim de quatre hectàrees i s'allargarà fins a l'època baiximperial. Podem veure, per tant, que mentre va existir la vil·la de Can Ring sempre hi va

haver al costat un centre important. És probable, a més, que el *vicus* fos el destí d'una porció significativa de l'excedent agrari generat a la vil·la. La distribució directa a un mercat proper reduïa costos de transport, eliminava intermediaris i augmentava els beneficis.

Si bé és cert que no serà fins que s'hagi avançat més en l'excavació de la vil·la quan es podran avaluar si les dinàmiques històriques amb Besalú són o no són compartides, la seva relació ja és en certa manera indestriable, almenys des d'una òptica teòrica. La proximitat de Can Ring al *vicus* fa que la vil·la no pugui ser considerada com un simple establiment rural, però tampoc no s'assimila a les *villae* suburbanes, com les que hom troba a l'entorn de Gerunda o Emporiae. La vil·la dels Pompeu Saurió conforma, doncs, juntament amb Bisuldunum, una categoria pròpia i única que caldrà anar definint al llarg dels propers anys.

LA TOPONÍMIA DEL NOM BESALÚ

Antoni Cobos Fajardo

Catedràtic de Llatí de l'IES Alexandre Deulofeu (Figueres)

Els primers testimonis que parlen del territori de Besalú són d'època carolíngia i estan recollits, entre altres publicacions, al volum V de *Catalunya Carolíngia* (Sobrequés, Riera i Rovira, 2003). En la relació que segueix anotem l'any del document, una frase significativa i el número del document en el diplomatari.

Pel que fa al territori:

Any 817. *in territorio Bisuldenense* (doc 7).

820-825. *in pago Bisuldunense* (4).

835. *episcopatu Bisuldunense* (15).

894. *in comitatu Bisuldunense* (88).

Pel que fa a la vil·la:

957. *in castro Bisulduno* (324).

977. *in suburbio Bisulduni ... infra muros castris Bisulduni* (438).

977. *iuxta oppidum Bisulduni* (441)... *de omni villa Bisulduni* (doc. 441).

978. *oppidum Bisuldunem* (448).

998. *in burgo Bisulduno* (998).

Quant a la seva etimologia, està fora de dubte que el nom de Besalú prové del llatí *Bisuldunum*, la forma més freqüent en la documentació antiga. El topònim se sol interpretar com a «fortalesa entre dos rius». És un nom d'origen cèltic (Coromines, 1965, 79-80), format de dos lexemes, «bisul» i «dunum». El primer és incert tot i que, com acabem de dir, s'ha interpretat com «entre dos rius».

El segon lexema remet a «dun-», un topònim habitual en el món celta, ja que significa «ciudadella», «fortalesa», «zona fortificada» i, de forma secundària, «turó», «pujol». Segons Delamare (2008, 154-155), l'arrel «dun-»:

[...] es troba en gal sota la forma *dunon* o més aviat *dūnon* [...] llatinitzat en *dunum*, *dūn* o *dún* en gaèlic i *din* en gal·lès i en bretó [...]. La forma protocelta és **dūno-*, que dona el grec *δοῦνον* i està relacionat en darrera instància amb l'anglès *town*, ciutat.

El mateix Delamarre ofereix una gran quantitat de topònims amb aquesta arrel, sobretot a Escòcia (Dùn Èideann —Edimburg—, Dumbarton...), Irlanda (Dún na nGall, Donegal) i a l'antiga Gàl·lia, on podem trobar noms amb el sufix clarament reconeixible (Autun, Châteaudun, Liverdun, Verdun...) i d'altres on el nom llatí manté clarament el sufix, però aquest ha evolucionat molt fonèticament en francès, fins a resultar difícil de percebre (Lyon < Lugdunum, Nyon < Noviodunum, Nouan-le-Fuzelier < Noviodunum, Chambezou < Cambodunum, Suin < Segodunum...).

A la península Ibèrica també trobem alguns exemples (Navardún, Canal de Berdún, Caladunum —Mirandela—, Bergidum —Barbitanya—).

A Catalunya, a més de Besalú, tenim el cas de Verdú (< Virudunum), a l'Urgell, i un paral·lelisme molt clar en Boldú (Alt Urgell), escrit de manera idèntica o semblant al nostre Bisuldunum: Bisullunum (any 1080), Biouldun (966), Besellu (1359), Buldú (1359) (Silgo, 2013, 247, citant l'*Onomasticon*). I a França tenim els testimonis de diversos pobles que s'anomenen Bezaudun (escrit Besaldu l'any 1155) i Besaudun.

Alguns estudiosos, però, qüestionen l'origen celta de Bisuldunum i proposen un origen ibèric (*Onomasticon Cataloniae*, vol II, 1994, s. v. Besalú), a partir de mots bascos, de manera que caldria remuntar-se a la forma Baiseltun, de *baiser* «bosc» i *iltun* «ciutat», o sigui, «la ciutat del bosc» (un bon plantejament de la qüestió la trobem a: Silgo 2013, 247-248). De tota manera, aquesta teoria, té menys acceptació.

Centrant-nos en el nostre Besalú, els mots llatins que en fan referència són dos: el substantiu Bisuldunum i l'adjectiu *bisuldunensis*.

Les variants de grafia que hem localitzat són les següents.

En llatí tenim:

- Per al substantiu: Bisulduno, Besulduno, Bisulluno, Bisuldunem.
- Per a l'adjectiu: *beseldunensis*, *besellunensis*, *bellsellunensis*, *besuldunensis*, *besullunensis*, *biseldunensis*, *bisildunensis*, *bisillunensis*, *bissildunensis*, *bissillunensis*, *bissulldunensis*, *bisulldunensis*, *bisullunensis*, *bisulesensis*.

En català, a banda de Besalú, el diccionari Alcover-Moll (1993) recull les formes Bisuldú, Besuldú, Besuldó, Besul·ló.

Per acabar, quatre apunts sobre l'evolució fonètica del mot: el canvi més simple afecta el final de mot, ja que reproduïx l'evolució natural del llatí al català dels masculins acabats en ànum, -ènum, -ínum, -ónum, -únum. Aquí, desapareix el final de síl·laba i el mot acaba amb la vocal accentuada, de la mateixa manera que trobem en mots comuns com germànum > germà; amenum > amè; marínus > marí; colonum > coló; opportunum > oportú. Aquesta evolució fa que «Bisuldúnum» desemboqui en un «Bisuldú», que com hem vist ja recull l'Alcover-Moll.

Ara bé, la força de la síl·laba tònica fa que les vocals àtones tinguin un timbre inestable, cosa que explica les variants de la primera síl·laba amb les formes Bis —Bes— que reflecteixen les diferents grafies llatines del mot.

Més difícil d'explicar és el canvi de la segona vocal de Bisuldunum per la -a- de Besalú. Les grafies mostren aquesta incertesa de timbre de la vocal, no en el substantiu, que apareix sempre amb -u- en llatí (Bisulduno, Besulduno, Bisulluno, Bisuldunem), i també en les formes catalanes més antigues (Bisuldú, Besuldú, Besuldó, Besul·ló). La fluctuació, en canvi, la detectem en les formes de l'adjectiu *bisuldunensis*, que trobem escrit amb -u-, amb -e- i

amb **-i-**: *biseldunensis*, *bisildunensis*, *bisulldunensis*. L'explicació a aquest fet rau en què, quan més llarga és una paraula, més inestable és el timbre de les vocals àtones, ja que tota la força recau en la tònica, en aquest cas **-ú-**.

Tanmateix, la transformació final fins que arriba a la **-a-** de Besalú, s'ha d'explicar per la influència de la consonant doble que la segueix: **BisuLD-**.

Finalment, hem de parlar d'aquest canvi del grup **-LD-** > que s'acaba convertint en **-L-**. Aquí l'evolució també respon a canvis fonètics ben coneguts i documentats, i que es poden observar en les diverses grafies del mot.

Així, el grup consonàntic **-LD-** primer pateix una assimilació de les dues consonants que passen de **-LD-** a **-LL-** (*bisulluno*, *besellunensis*, *besullunensi*, *bisillunensis*), amb algun «recordatori» d'aquesta tensió en formes com *bissulldunensis* i *bisulldunensis*, que conserva la **D**, a més de afegir-hi una **L** assimilada.

El pas següent i definitiu és la simplificació de la consonant doble **-LL-** > **-L-** fet habitual encara avui en el llenguatge col·loquial.

L'aparició i l'assentament definitiu del nom coneix encara diverses formes: Busulú l'any 1359; Besalú, per primera vegada l'any 1389; Busulú, torna a aparèixer l'any 1390; Besulú el mateix 1390; Bosulú l'any 1461; i, finalment, Besalú l'any 1462.

LA TOPONÍMIA DE L'ENTORN DE LA VIL·LA

Josep Riu Roura, Joan López Carrera

Estudiosos de la història local

En diversos documents medievals que descriuen límits entre camps dels entorns de la vil·la romana apareixen paraules actualment caigudes en desús. Algunes criden l'atenció pel que suggereixen, com per exemple «monederes» i «parets velles».

PARETS VELLES

El més reculat dels documents dels quals disposem és del març de 1168 i es troba a l'Arxiu Diocesà de Girona. Es tracta del reconeixement del dret de Berenguer, prior de Santa Maria, sobre un camp del Capellada que afrontava amb el camí de Besalú a Guixà. És al dors del document on apareix l'expressió «un camp a les Paretz Vellas» (Marquès, 1992, 249-250). El camí al qual es refereix el document és el que, encara actualment, duu a Guixà i passa a trenta metres de les runes a dia d'avui excavades.

Al llibre ja esmentat del també prior de Santa Maria, Joan Alivert, i sota l'epígraf «Paretz Vellas», se'ns descriuen diverses peces de terra —de les quals Santa Maria tenia el domini directe— els límits i els afrontaments de les quals ens permeten dibuixar un mapa que engloba la vil·la romana pel seu vessant nord.¹

Què ens aporten aquests textos? D'acord amb Josefina Ibars, en un treball d'anàlisi toponímica de paraules medievals extretes de pergamins comtals de la corona d'Aragó, el mot «parets» s'ha d'englobar en l'apartat dels que es refereixen a l'hàbitat humà concret (Ibars, 1999, 20-21). Si analitzem la història de poblacions com Paretz del Vallès o Paretz d'Empordà, en ambdós casos ens trobem que els historiadors relacionen el nom de la població, les dues d'origen medieval, amb el fet que el poble s'havia construït a tocar de les restes de parets de construccions romanes la qual cosa els va servir a la gent de l'època per posar nom al nou vilatge. En el nostre cas, no calia recórrer a la presència de restes romanes per posar nom a una nova població perquè aquesta ja existia: Besalú o Bisuldunum. Però sí que a aquella zona ja se la coneixia amb un nom d'origen clarament romà: Pampilona.

¹ ACGAX, Notarials, Besalú, priorat de Santa Maria. Llibre de notes del prior Juan Alivert 1649-1665 (núm. 1163), 103r a 104r.

MONEDERAS

Aquesta paraula apareix igualment en documents medievals relacionats amb l'entorn de la vil·la dels Pompeu Satrió. No sembla forassenyat suposar que en aquells camps, en conrear-los, s'hi trobaven monedes, raó per la qual se'ls devia conèixer amb el nom de «monederes». Jordi Bolòs i Victor Hurtado, a partir de l'expressió «ipsas monetarias» trobada en un document de l'any 957, parlen d'una seca a tocar a Besalú (Bolós i Hurtado, 1998, 44-45).² Documents del 969 ja esmenten l'existència de moneda fabricada a la població. Ara bé, no és gens probable que la fàbrica es trobés fora la protecció de les muralles i, per tant, a l'abast de l'enemic. Creiem que es tracta d'un document que, probablement, està a la base dels documents posteriors que parlen de «monederes». Seria anar molt enllà i, ara per ara, sense una mínima base acceptable, suposar la fabricació de moneda per part dels Pompeus. Es tractaria, més aviat, d'un lloc on era freqüent la troballa de monedes.

Els textos on apareix la paraula es poden dividir en dos grups:

- El primer el formen els documents on no es fa distinció entre «monederes» i «parets velles».³ Els dos noms fan referència, per tant, al mateix espai físic. Molt interessant és també, un document de l'Arxiu Històric de Girona on es parla d'un camp «en lo lloc nomenat parets velles o les monederes de 63 vessanes que afronta a sol ixent amb lo camí públic que va de Besalú a Palera i altres parts».⁴ La importància d'aquest document rau en el l'afirmació que el camí de Besalú a Palera passava per les Pareds Velles. És el camí que encara avui porta a Palera i passa a tocar les restes romanes.
- En el segon grup, el mot «monederes» apareix deslligat de l'associació amb parets velles. En aquest cas, l'àrea de les troballes de les monedes, si com suposem és aquest l'origen del nom «monederes», s'engrandeix. A part de la informació de J. Alivert, en trobem també als arxius diocesans. Un document de l'any 1266 ens parla de la venda al prior de Santa Maria, Guillem, del «camp de monederas, que afronta con los torrents de Fontpuda i de Ganganell» (Marquès, 1992, 291). L'àmbit delimitat pels dos torrents acota la vil·la romana pel migdia.

«L'horta d'en Cabrot»

Una darrera troballa documental interessant a l'hora d'acotar els límits de la vil·la la proporciona, indirectament, Francesc de Zamora. Aquest escriptor i funcionari va recórrer Catalunya durant cinc anys, entre 1785 i 1790, recollint dades econòmiques, socials i geogràfiques. A Besalú hi va fer estada a començaments del 1790. A l'obra que resumeix el seu llarg periple, fa una descripció dels edificis públics de la vila, entre els quals n'esmenta un que li va cridar l'atenció per una peculiaritat: tenia una columna amb un bust a sobre conegut amb el nom del «mal lladre». Estava molt malmès pel costum popular de tirar-li pedres, sobretot durant la Setmana Santa. Però el que crida l'atenció és que Zamora afirma que l'estàtua era romana (Zamora, 1973, 257). La casa en qüestió era propietat d'Adrià Cabrot. La família Cabrot —un membre de la qual, Francesc Cabrot, va ser canonge de Santa Maria— era

2 «[...] devia ser un indret on es feien monedes; encara que no sabem exactament on era situat, el podem suposar proper a Besalú».

3 ACGAX, Notarials, Besalú, priorat de Santa Maria. Llibre de notes del prior Juan Alivert 1649-1665 (núm. 1163), 93r a 95.

4 AHG, Reial Hospici. 256.1, lligall 1463.

propietària també d'una peça de terra que limitava, pel costat de migdia, amb l'àrea de les restes romanes. Encara avui dia existeix el camp amb el nom de l'«horta d'en Cabrot». És fàcil deduir que el bust present a la casa que els Cabrot tenien a Besalú procedia de la vil·la dels Pompeu Satrió.

On ens duu aquesta breu recerca? A afirmar que les restes romanes es troben dintre d'una àrea encerclada, parcialment, per les «parets velles», per la zona de «les monederes» i per l'«horta d'en Cabrot». Podem, per tant, afirmar que la vil·la tenia, a la seva època, unes dimensions i una importància que les darreres excavacions ja deixen entreveure.

REFLEXIONS I PERSPECTIVES DE FUTUR. EL PROJECTE ARQUEOLÒGIC

Al llarg d'aquesta obra hem intentat aproximar-nos al passat de la vil·la a través de la història de la seva investigació, des de les primeres troballes, ja a inicis del segle XVII, en un moment en què l'arqueologia ni tan sols existia com a disciplina, fins a les modernes prospeccions geofísiques dutes a terme els anys 2016 i 2017, amb uns resultats tan bons que van propiciar, en certa manera, l'inici de les excavacions modernes incloses en un programa de recerca. S'han recollit, a més, totes aquelles notícies històriques conegudes que d'una manera o altra feien referència al jaciment, ja sigui en publicacions, premsa o documentació d'arxiu, així com els topònims que, impertèrrits al pas del temps, dos mil anys després encara segueixen rememorant el substrat romà del paratge de Can Ring. En certa manera és com si la vil·la, tot i estar enterrada durant segles, no hagués estat mai oblidada pels besaluencs que, sense saber-ho, hi feien referència quan parlaven del camp de les monederes, el de les parets velles o de la doma de Pampilona.

Figura 86. Vista aèria de la vil·la dels Pompeu Saurió, amb la serra del Mont al fons.
Font: Dani Baños.

En aquest epíleg, però, no volem parlar del passat, que ja ha estat àmpliament tractat en el text, sinó de present i futur. Els treballs arqueològics desenvolupats els darrers anys (2017-2020) han confirmat les elevades expectatives que la historiografia havia dipositat en el jaciment, que malgrat estar arrasat en alguns punts per culpa dels treballs agrícoles moderns, sempre hostils amb les delicades restes arqueològiques, segueix mostrant una planta imponent (fig. 86), culminada amb troballes tant espectaculars com el *balneum* —els banys privats de la casa— o la *cella vinaria*, un celler a cel obert integrat per més de cinquanta *dolia* on fermentava i s'emmagatzemava el vi produït a l'establiment. La vil·la dels Pompeu Saurió o de Can Ring, per tant, disposa de tots els ingredients per esdevenir un referent no només acadèmic, per a tots aquells interessats en la història rural d'època romana, sinó també social, cultural i, per què no, turístic, com ho ha acabat essent la veïna vil·la romana de Vilauba, amb més de quaranta anys de recerca a les seua esquena.

La nostra voluntat, com a equip, no és altra que seguir treballant per conèixer de manera aprofundida la vil·la dels Pompeu Saurió en el sentit més ampli del terme i des d'un enfocament pluridisciplinari. No ens podem quedar tan sols en aspectes interns com l'estructuració arquitectònica de l'establiment, la seqüència ocupacional o el sistema econòmic i productiu, qüestions d'altra banda indubtablement importantíssimes, sinó que cal sortir del jaciment, conèixer com era el paisatge que l'envoltava, saber quins recursos oferia i copsar com les intenses activitats agrícoles el van transformar fins a pràcticament domesticar-lo. Cal comprendre, de la mateixa manera, les relacions de la vil·la amb el territori on s'inscrivía, ja que per més que aquestes busquessin l'autarquia, almenys econòmica, formaven part d'una realitat territorial complexa i profundament interrelacionada integrada per vies, ciutats, *vici*, granges, centres productius i altres *villae*. Així doncs, només coneixent bé el seu marc de desenvolupament podrem arribar a entendre de manera completa i transversal la mateixa vil·la.

Figura 87. Activitat «Arqueòlegs per un dia», organitzada per l'Ajuntament de Besalú l'estiu del 2019.

A banda de la recerca, l'altre objectiu del nostre grup és divulgar els resultats entre la població a fi de fer efectiu el retorn social a la inversió pública feta al jaciment. És el que s'anomena socialització del coneixement. Això es farà a través de llibres, articles, visites i activitats de divulgació, com la que l'estiu del 2019 va realitzar-se a la vil·la, i on desenes de nens i adults van poder participar directament en la campanya d'excavació durant una matinal (fig. 87). Accions com aquestes són les que possibiliten que un jaciment deixi de ser només un element patrimonial per esdevenir una part més del poble.

Lligat amb això darrer, hem de dir que el propòsit final del projecte serà la museïtzació de les restes per posar-les a l'abast de tothom que les vulgui conèixer i visitar. Can Ring, doncs, hauria d'acabar essent un parc arqueològic que complementi el discurs històric i turístic de Besalú, com un monument més dels tants que nodreixen el ric patrimoni de la població. Abans, tanmateix, queden encara unes quantes campanyes d'excavació —i esperem que també de descobertes i troballes sorprenents—, com les que fins ara la vil·la ens ha anat proporcionant.

Hem de recordar, ja per finalitzar, que Can Ring és un jaciment que ha patit molt, i per diversos motius que no venen al cas, al llarg dels darrers anys, fins al punt que no haver iniciat l'actual programa d'intervencions hagués pogut suposar, en poc temps, la seva desaparició definitiva. Cal doncs que tothom, arqueòlegs, institucions i població civil, s'arremangui per garantir que la vil·la dels Pompeu Saurió es converteixi, el dia de demà, en part del nostre llegat per a les properes generacions.

BIBLIOGRAFIA

Abad, 1982:

L. Abad, *La pintura romana en España*, Sevilla/Alacant: Universidad de Sevilla / Universitat d'Alacant.

Abascal, 1994:

J. M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Múrcia: Universidad de Murcia / Universidad Complutense de Madrid (Anejos de Antigüedad y cristianismo, II).

Aguarod, 1991:

C. Aguarod, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa: Institución Fernando el Católico.

Aquilué, 1995:

X. Aquilué, La cerámica común africana. X. Aquilué i M. Roca (ed.), *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Empúries: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 61-72 (Monografies Emporitanes, VIII).

Aquilué *et al.*, 1998:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà). *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 114-135.

Albertini, 1913:

E. Albertini, Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis. *Anuari MCMXI-MCMXII*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 323-474.

Alcover i Moll, 1993:

A. M. Alcover i F. de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals* [obra iniciada per Antoni Maria Alcover, redactat per Francesc de B. Moll, amb la col·laboració de Manuel Sanchis Guarner i d'Aina Moll Marquès], Ciutat de Mallorca: Moll.

Almagro, 1952:

M. Almagro, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Barcelona: Instituto Rodrigo Caro de Arqueología (Monografías Ampuritanas, II).

Amman, 2009:

A. P. Amman, *Electromagnetic Principles of Ground Penetrating Radar*. H.M. Jol, (ed.), *Ground Penetrating Radar Theory and Applications*, Amsterdam: Elsevier, 1-40.

Atlante I, 1981:

Atlante delle forme ceramiche. I. Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (medio e tardo impero), Roma: Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale.

Atlante II, 1985:

Atlante delle forme ceramiche. II. Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e Primo Impero), Roma: Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale.

Augé, Frigola i Puig, 2018:

A. Augé, J. Frigola i A. M. Puig, Intervenció arqueològica al pati d'Illa de Can Cambó – Cal Tronc (Besalú, la Garrotxa). *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella, 1 i 2 de juny de 2018)*, Caldes de Malavella: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 683-690

Baratta, 2007:

G. Baratta, Una particolare categoria di signacula: marchi per legno, pellame ed animali. *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 99-108 (Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, X).

Barbet, 1981:

A. Barbet, *Les bordures ajourées dans le IVe style de Pompéi. Essai de typologie*, Roma: École Française de Rome, 917-998 (Mélanges de l'École Française de Rome, 93, 2).

Barti, Plana i Tremoleda, 2004:

A. Barti i R. Plana, J. Tremoleda, *Llafranc romà*. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell / Diputació de Girona (Quaderns de Palafrugell, 13).

Bastet i De Vos, 1979:

F. L. Bastet i M. De Vos, *Proposta per una classificazione del terzo stile pompeiano*, Roma: Archeologische Studiën van het Nederlands Instituut te Rome.

Berni, 1998:

P. Berni, *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Instrumenta, 4).

Beyen, 1960:

H. G. Beyen, *Die pompejanische Wnaddekoratiön von zweiten bis zum viernten stil II*. Haag: M. Nijhoff.

Bolós i Hurtado, 1998:

J. Bolós i V. Hurtado, *Atles del comtat de Besalú (785-988)*, Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

Borrell *et al.*, 2000:

F. Borrell, F. Busquets, A. Casas, S. Comellas, M. Fàbregas, M. Molist i M. Saña, La Devesa (Besalú): Un jaciment de la primera edat del ferro a la vall del Fluvià (La Garrotxa). R. Buxó i E. Pons, (dir.), *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 161-170 (Sèrie Monogràfica, 19).

Botet, 1980/1913:

J. Botet i Sisó, Provincia de Gerona. F. Carreras, (dir.), *Geografia General de Catalunya* [reproducció facsímil], Girona/Barcelona: Edicions Catalanes.

Braitto, 2014:

S. Braitto, Una nuova corrispondenza tra signaculum ex aere e impronta su tegola: il timbro de C. Vallius Scipio, *EPIGRAPHICA, Periódico Internazionale di Epigrafia*, LXXVI, 1-2, 486-490.

Buffat *et al.*, 2002:

L. Buffat, M. Christol, E. Pélaquer i H. Petitot, Le problème d'interprétation des établissements ruraux de grande dimension: quelques cas en Languedoc. P. Garmy i Ph. Leveau, Ph. (dir), *Villa et vicus en Gaule Narbonnaise*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 35, 199-240.

Buonocore, 1984:

M. Buonocore, Signacula nel Museo Profano della Biblioteca Apostolica Vaticana, *Epigraphica*, 46, 158-167.

Buonopane i Braitto, 2014:

A. Buonopane i S. Braitto, (ed.), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere, Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici, Atti del Convegno Internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012)*, Roma: Scienze e Lettere.

Burch *et al.*, 2013:

J. Burch, J. Casas, P. Castanyer, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, J. Simon, J. Tremoleda, A. Varena, D. Vivó i J. Vivo, *L'alt imperi al nord-est del Conventus Tarraconensis. Una visió de conjunt*, Girona: Universitat de Girona / Documenta Universitaria.

Burch *et al.*, 2006:

J. Burch, J. Casas, J. M. Nolla i L. Palahí, El territori rural a la costa nord-oriental, Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona. *Ritmes i cicles de la romanització del camp*, Girona: Universitat de Girona / Documenta Universitaria, 31-39 (Studies on the rural world in de Roman period, 1).

Burch *et al.*, 2015:

J. Burch, P. Castanyer, J. M. Nolla i J. Tremoleda, Une approche des catégories de l'habitat rural du Nord-est catalán. *Villas, farms and rural settlements. A regional approach*, Girona: Universitat de Girona / Documenta Universitaria, 117-151 (Studies on the rural world in the Roman period, 7).

Busquets, 1996:

F. Busquets, La vía del Capsacosta (La Garrotxa-Ripollés / Girona): la pervivencia de un camino. A. de las Casas, S. Huerta i E. Rabasa, *Actas del Primer Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, Madrid: Centro de Estudios Históricos de Obras Públicas, 91-95.

Busquets *et al.*, 1997a:

F. Busquets, R. Dehesa, M. Fàbregas, M. Freixa i E. Vilas, Excavacions arqueològiques a Besalú (C. Major, del Pont Vell, Portalet i el sector de la Devesa) durant els anys 1996-1997. *VIII Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (Ripoll, 14 de setembre de 1996)*, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 347-360.

Busquets i Fàbregas, 1998:

M. Busquets i M. Fàbregas, L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrotxa). *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Figueres, 20 i 21 de novembre de 1998)*, Figueres: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 149-170.

Busquets, Fàbregas i Freixa, 2008:

F. Busquets, M. Fàbregas i M. Freixa, La via del Capsacosta. J. Gutiérrez, (coord.), *Història de la Garrotxa*, Girona: Diputació de Girona, 171-176.

Busquets *et al.*, 1997b:

F. Busquets, M. Fàbregas, M. Freixa, E. Vilas i R. Dehesa, El sector nord del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrotxa): fases, estratigrafia i materials, *Vitrina*, 9, 17-28.

Busquets i Freixa, s. d.:

F., Busquets i M. Freixa, *Memòria tècnica traçat gaseoducte Gas Natural»: Banyoles (Pla de l'Estany) – Olot (la Garrotxa) [memòria tècnica inèdita]*.

Busquets i Freixa, 1998:

F. Busquets i M. Freixa, Actuacions arqueològiques al centre històric de Besalú (la Garrotxa): carrer del Portalet, carrer del Pont Vell, carrer Major, carrer Tallaferro i carrer de la Devesa. *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Figueres, 20 i 21 de novembre de 1998)*, Figueres: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 300-319.

Caldelli i Gregori, 2014:

M. L. Caldelli i G. L. Gregori, (cur.). *Epigrafia e ordine senatorio, 30 anni dopo*, Roma: Edizioni Quasar.

Carrato, 2017:

C. Carrato, *Le dolium en Gaule Narbonnaise (Ier a.C.-IIIe S. p.C.). Contribution à l'histoire socio-économique de la Méditerranée nord-occidentale*, Bordeus: Ausonius Éditions (Mémoires, 46).

Casas *et al.*, 1990:

J. Casas, P. Castanyer, J. M. Nolla i J. Tremoleda, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona (Sèrie Monogràfica, 12).

Casas *et al.*, 1995:

J. Casas, P. Castanyer, J. M. Nolla i J. Tremoleda, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona (Sèrie Monogràfica, 15).

Casas *et al.*, 1996:

J. Casas, P. Castanyer, J. M. Nolla i J. Tremoleda, El forn de l'Home Dret, Can Coromines (Maià de Montcal, Garrotxa). *Terceres Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 178-187.

Castanyer, 2008:

P. Castanyer, La Garrotxa durant la romanització. Un enigma històric en vies de solució?. J. Gutiérrez, (coord.), *Història de la Garrotxa*, Girona: Diputació de Girona, 157-185.

Castanyer, Frigola i Tremoleda, 2018:

- P. Castanyer i J. Frigola i J. Tremoleda, La vil·la romana de Can Ring (Besalú, la Garrotxa): estat de la qüestió i perspectives de futur, *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 29, 17-34.

Castanyer i Tremoleda, 1999:

- P. Castanyer i J. Tremoleda, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Banyoles: Ajuntament de Banyoles.

Castanyer i Tremoleda, 2007:

- P. Castanyer i J. Tremoleda, El paisatge agrari a l'Empordà en temps dels romans: l'exemple de la vil·la de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós). *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa (Figueres, 20, 21 i 22 d'octubre de 2006)*, I, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 275-290.

Castanyer i Tremoleda, 2008:

- P. Castanyer i J. Tremoleda, Arquitectura i *instumentum domesticum*. El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia. *The countryside in the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy*, Girona: Universitat de Girona / Documenta Universitaria, 35-77 (Studies on the rural world in the Roman period, 3).

Castanyer, Tremoleda i Colominas, 2019:

- P. Castanyer, J. Tremoleda i L. Colominas, Cuina, rebost i alimentació a la vil·la romana de Vilauba vers la fi del segle III dC. *Cooking, kitchen and food in rural areas during the Roman period*, Girona: Documenta Universitaria, 119-153 (Studies on the rural world in the Roman period, 11).

Castanyer *et al.*, 2006:

- P. Castanyer, J. Tremoleda, R. Dehesa i I. Puigdevall, Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona. *Ritmes i cicles de la romanització del camp*, Girona: Documenta Universitaria, 11-29 (Studies on the rural world in the Roman period, 1).

Castanyer, Tremoleda i Frigola, 2018:

- P. Castanyer, J. Tremoleda i J. Frigola, La vil·la romana de Can Ring (Besalú, la Garrotxa). Campanya de 2017. *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella, 1 i 2 de juny de 2018)*, Caldes de Malavella: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 247-253.

Castellano, Gimeno i Stylow, 1999:

- Á. Castellano i H. Gimeno, A. U. Stylow, *Signacula*. Sellos romanos en bronce del Museo Arqueológico Nacional, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 17, 59-95.

Cebrián, 1999:

M. Cebrián, Estudio de los paralelos iconográficos en las emisiones monetales de la Córdoba romana, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 273-289.

Clauss *et al.*, s. d.:

M. Clauss, A. Kolb, B. Woitas, i W. A. Slaby, Epigraphik-Datenbank. *Clauss/Slavy*. <<http://www.manfredclauss.de/es/>>.

Clavel-Lévêque, 2020:

M. Clavel-Lévêque, (ed.), Paysages et cadastres de l'Antiquité. Chronique 2020, *Dialogues d'histoire ancienne*, 46/1, 231-274.

Colomeda i Frigola, 2010:

N. Colomeda i J. Frigola, Excavació arqueològica als Horts del Carrer Tallaferro 2008 (Besalú, La Garrotxa). *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Arbúcies, 28 i 29 de maig de 2010)*, Arbúcies: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 401-404.

Colomer, 2007:

J. Colomer, L'església i la parròquia de Sant Vicenç de Besalú a l'època medieval (s. x-xv). M. A. Fumanal, M (coord.), *La parròquia de Sant Vicenç. Un eix religiós, social i artístic en la història de Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú / Diputació de Girona, Besalú, 11-43.

Conspectus:

E. Ettinger, B. Hedinger, B. Hoffmann, M. Kenrick, G. Pucci, K. Roth-Rubi, G. Schneider, S. von Schnurbein, C. M. Wells i S. Zabeckly-Scheffenecker, *Conspectus formarum Terrae Sigillatae italico modo confectae, 1990, Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Heft 10, Römisch-germanische Kommission des deutschen archäologischen Instituts zu Frankfurt*. Bonn: a. M, Dr. Rudolf Habelt GMBH.

Corominas, 1960:

M. Corominas, Nota preliminar sobre el poblado romano de Besalú, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 14, 307-314.

Corominas, 1989/1997:

J. Corominas, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Barcelona: Curial.

Corominas i Marquès, 1976:

J. M. Corominas i J. Marqués, *La comarca de Besalú. Catálogo Monumental de la Provincia de Gerona*, Girona: Diputació de Girona.

Corominas i Sala, 1972:

J. M. Corominas i X. Sala, L'aqüeducte de Besalú. *I Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (1968)* (291-293), Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat.

Coromines, 1965:

J. Coromines, *Estudis de toponímia catalana* (vol. I), Barcelona: Barcino.

Cortés, 1836:

M. Cortés, *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitana* (vol. II), Madrid: Imprenta Real.

Costa *et al.*, 2019a:

A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu)*, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Sèrie Monogràfica, 29).

Costa *et al.*, 2019b:

A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, *El Pla de l'Horta. Una vil·la d'època romana a Sarrià de Ter*, Girona: Generalitat de Catalunya.

Crawford, 1968:

M. Crawford, Plated coins – False coins. *The Numismatic Chronicle*, 8, 55-59.

Crawford, 1974:

M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge: Cambridge University Press.

Davey i Ling, 1982:

N. Davey i R. Ling, *Wall-painting in Roman Britain*. Londres: Society for the Promotion of Roman Studies (Britannia Monograph Series, 3).

David, Linford i Linford, 2008:

A. David i N. Linford, P. Linford, *Geophysical survey in archaeological field evaluation* (2a ed.). Swindon: English Heritage.

Debernardi, 2010:

P. Debernardi, Plated coins, false coins?, *Revue Numismatique*, 166, 337-381.

Delamarre, 2008:

X. Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise : Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, Paris: Éditions Errance (col. Hespérides).

Díaz Ariño, 2008:

B. Díaz Ariño, *Epigrafía Latina Republicana de Hispania (ELRH)*, Barcelona: Editorial Universitat de Barcelona (Instrumenta, 26).

Dollfus, 1967:

M.-A. Dollfus, Les cachets de bronze romains. *Bull. Arch. du Comité*, 3, 117-161.

Dubois, 2016:

Y. Dubois, *Urba II. Ornementation et discours architectural de la villa romaine d'Orbe Boscéaz*. Lausanne: Institut d'Archéologie et des Sciences de l'Antiquité de l'Université de Lausanne (Cahiers Archéologie Romande, 163, URBA II/1).

Ehrhardt, 1987:

W. Ehrhardt, *Stilgeschichtliche Untersuchungen an römischen Wandmalereien von der späten Republik bis zur zwit Neros*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Eristov i Grotembril, 2006:

H. Eristov i S. Grotembril, Murs blancs en Gaule. Entre économie et raffinement, *Dossiers d'Archéologie*, 318, 58-61.

IRC III:

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne III. Gérone*, París: Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / Université de Pau.

IRC V:

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne V. Supplément aux volumes I-IV et Instrumentum inscriptum*, París: Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / Université de Pau.

Feliu de la Peña, 1709:

N. Feliu de la Peña, *Anales de Cataluña* (vol. I), Barcelona: Joseph Llopis Impressor.

Fernández i Castillo, 2020:

A. Fernández i G. Castillo, Cenefas y orlas caladas en la pintura romana de Hispania, *Lucentum*, XXXIX, 177-245.

Ferré, 2014:

M. Ferré, *I un dia va ser el principi... Records d'excavació i de restauració*. Olot: Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural.

Ferrer, 2008:

A. Ferrer, *Memòria de l'excavació arqueològica als horts de la zona compresa entre el pont de la C-66 (pont nou) i la Devesa de la comtal vila de Besalú (la Garrotxa)* [memòria tècnica inèdita].

Ferrer, 2017:

J. Ferrer, Una nova inscripció ibèrica sobre la vora d'un càlat procedent dels Horts del Carrer Tallafèrro (Besalú), *Sylloge Epigraphica Barcinonensis (SEBarc)*, XV, 11-19.

Ferrer i Frigola, 2018:

A. Ferrer i J. Frigola, Les restes romanes. J. Frigola, (coord.), *Capellada. Història i evolució d'un barri de Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú, 27-37.

Feugère i Mauné, 2005:

M. Feugère i S. Mauné, Les *signacula* de bronze de Gaule Narbonnaise, *Révue Archéologique de Narbonnaise*, 38-39, 437-455.

Font, 1953:

L. Font, Besalú a través de su historia y de sus monumentos. *Besalú. Su Historia. Sus Monumentos. Excursionismo*, Besalú: Ajuntament de Besalú, 4-13.

Font i Martín, 2006:

S. Font i P. Martín, Seguiment a la CN-260, tram Besalú-Argelaguer. *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, Girona: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 159-162.

Frigola, 2010:

J. Frigola, *Horts del Carrer Tallafèrro 2007. Memòria* [memòria tècnica inèdita].

Frigola, 2011:

J. Frigola, Excavació arqueològica dels Horts del Carrer Tallafèrro. Resultats de la campanya del 2007. *Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (Besalú, 4 i 5 d'octubre de 2008)*, Calella: Amics de Besalú, 173-191.

Frigola, 2011:

J. Frigola, *Intervenció arqueològica a la Torre Lardera (Besalú, la Garrotxa). 2009* [memòria tècnica inèdita].

Frigola, 2015:

J. Frigola, *Intervenció arqueològica a la Devesa (Besalú, la Garrotxa): excavació i cobriment indefinit de les restes. 2013* [memòria tècnica inèdita].

Frigola, 2018:

J. Frigola, (coord.). *Capellada. Història i evolució d'un barri de Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú.

Frigola, Castanyer i Tremoleda, 2020:

J. Frigola, P. Castanyer i J. Tremoleda, La vil·la de Saurió o Can Ring (Besalú, la Garrotxa). Resultats de les campanyes 2018 i 2019. *Quinzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 221-224.

Frigola i Ferrer, 2014:

J. Frigola i A. Ferrer, Intervenció arqueològica al sector sud de la Devesa (Besalú, La Garrotxa). *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú, 13 i 14 de juny de 2014)*, Besalú: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 293-298.

Frigola i Ferrer, 2017:

J. Frigola i A. Ferrer, Els orígens de Bisuldunum. J. Tremoleda, (coord.), *El territori de Besalú abans del comtat*, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 121-142 (Quaderns de les Assemblees d'Estudis, 2).

Frigola i Frigola, 2017:

J. Frigola i J. Frigola, El jaciment dels Horts del Carrer Tallafarro (Besalú, La Garrotxa). Campanya de 2011. *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Girona, 15 i 16 de juny de 2012)*, Girona: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 313-319.

Frigola i Fuertes, 2014:

J. Frigola i M. Fuertes, Intervenció arqueològica a l'Era d'en Xiua (Besalú, La Garrotxa). *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú, 13 i 14 de juny de 2014)*, Besalú: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 303-306.

Frigola, Pratdesaba i Madroñal, 2016:

J. Frigola, A. Pratdesaba i A. Madroñal, El Castell de Falgars (Beuda, la Garrotxa): a Roman Republican watchtower in north-east Hispania Citerior, *Journal of Conflict Archaeology*, 11, 40-57.

Fumanal, 2007:

M. A. Fumanal, Culte i art a Sant Vicenç de Besalú durant la baixa edat mitjana (s. xiii-xv). M.A. Fumanal, (coord.), *La parròquia de Sant Vicenç. Un eix religiós, social i artístic en la història de Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú / Diputació de Girona, 83-116.

García, 2003:

J. L. García, *La península Ibérica en la geografía de Claudio Ptolemeo*, Leioa: Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, Leioa (Serie minor, 19).

P. Garmy, 2002:

P. Garmy, *Villa-vicus : une question d'espace ?* P. Garmy i P. Leveau, (dir.), *Villae et vicus en Gaule Narbonnaise*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 35, 27-37.

Genin, 2007:

M. Genin, *La Graufesenque (Millau, Aveyron), II. Sigillées lisses et autres productions*, *Études d'Archéologie Urbaine*. Pessac: Fédération Aquitania.

Giner i Llach, 2020:

D. Giner i M. Llach, Intervenció a la plaça de la Llibertat, 7 (Besalú, la Garrotxa). *Quinzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 503-506.

Gozalbes, 1996:

C. Gozalbes, La circulación de las monedas hispano-romanas de *Corduba* y *Colonia Patricia* en las tierras malagueñas, *Mainake*, 17-18, 181-191.

Grabolosa, 1973/1968:

R. Grabolosa, *Besalú. Un país aspre i antic*, Besalú: Editorial Montblanc.

Guiral, 2017:

C. Guiral, Pinturas romanas procedentes de "Caesaraugusta" (Zaragoza): un taller en el valle medio del Ebro, *Zephyrus*, 79, 127-148.

Guiral y Mostalac, 1988:

C. Guiral i A. Mostalac, Pinturas murales romanas procedentes de Varea (Logroño), *Boletín del Museo de Zaragoza*, 7, 57-90.

Guiral, Fernández y Cánovas, 2014:

C. Guiral, A. Fernández i A. Cánovas, En torno a los estilos locales en la pintura romana: el caso de Hispania en el siglo ii d. C. N. Zimmermann, *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA*, Viena: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 277-288.

Hayes, 1972:

J. W. Hayes, *Late Roman Pottery. A Catalogue of roman fine wares*, Londres: London British School at Rome.

HEp 17:

Hispania Epigraphica, 17, 32.

Homs, 2005:

M. M. Homs, *El sindicat remença de l'any 1448*, Girona: Ajuntament de Girona (Col·lecció Documents de l'Arxiu Municipal, 11).

Howgego, 1985:

C. Howgego, *Greek Imperial countermarks: studies in the provincial coinage of the Roman Empire*, Londres: Royal Numismatic Society.

Ibars, 1999:

J. Ibars, *Fuentes toponímicas en los pergaminos condales de cancillería del archivo de la corona de Aragón (s. ix-xii) y su valoración histórica*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

Institut d'Estudis Catalans, 1908:

Institut d'Estudis Catalans. Fragments romans trobats a Catalunya. *Anuari MCMVII* (474), Barcelona: IEC.

Institut d'Estudis Catalans, 1909:

Institut d'Estudis Catalans. Adquisicions del Museu de Girona. *Anuari MCMVIII* (567-568), Barcelona: IEC.

Íñiguez *et al.*, 2021:

L. Íñiguez, C. Guiral, J. M. Martínez, i J. A. Hernández, Graccuris (Alfaro, La Rioja) y la decoración de la habitación 2 (Casa 4), *SPAL*, 30.1, 258-289.

Járrega, 2008:

R. Járrega, La crisi del segle iii a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques. *The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy*, Girona: Universitat de Girona / Documenta Universitaria, 105-139 (*Studies on the Rural World in the Roman Period*, 3)

Jimeno i Salaberri, 1994:

J. M. Jimeno i P. Salaberri, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Pamplona/Iruña* [premi extraordinari a la investigació], Iruña: Universitat Pública de Navarra.

Keay, 1984:

S. J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, 2 vol, Oxford: BAR (International Series 196).

Laubenheimer i Tarpin, 1993:

F. Laubenheimer i M. Tarpin, Un pagus à Sallèles d'Aude ? Essai sur les *pagi* de Narbonnaise, *Cadastres et occupation du sol, Revue Archéologique de Narbonnaise*, 26, 259-276.

Leveau, 1993:

P. Leveau, Agglomérations secondaires et territoires en Gaule Narbonnaise, *Cadastres et occupation du sol, Revue Archéologique de Narbonnaise*, 26, 277-299.

Leveau, 2002a:

P. Leveau, Introduction : les incertitudes du terme *villa* et la question du *vicus* en Gaule Narbonnaise. P. Garmy i P. Leveau, *Villae et vicus en Gaule Narbonnaise, Revue Archéologique de Narbonnaise*, 35, 5-26.

Leveau, 2002b:

P. Leveau, L'habitat rural dans la Provence antique : *villa*, *vicus* et *mansio*. Études de cas, *Villae et vicus en Gaule Narbonnaise, Revue Archéologique de Narbonnaise*, 35, 59-92.

Leveau i Garmy, 2002:

P. Leveau i P. Garmy, Conclusion : la *villae* et le *vicus*. Formes de l'habitat et l'exploitation domaniale, *Villae et vicus en Gaule Narbonnaise Revue Archéologique de Narbonnaise*, 35, 313-317.

Lloveras, 2008:

M. J. Lloveras, Excavacions a la plaça dels Jueus de Besalú (Garrotxa), *Tribuna d'Arqueologia*, 2007, 289-307.

López, 2008:

A. López, Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la afri Ibérica y las Islas Baleares. D. Bernal i A. Ribera (ed.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis: Universidad de Cádiz, 343-383.

López i Riu, 2012:

J. López i J. Riu, *Josep Pujol, Boquica. Combatent napoleònic i francmaçó*, Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

Loreti, 1994:

E. M. Loreti, Signacula bronzei dell'Antiquarium Comunale di Roma. *Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 5-6 juin 1992)*, Roma: Publications de l'École Française de Rome, 645-653.

Madoz, 1846:

P. Madoz, *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Pascual Madoz Ibáñez.

Manzano, 2006:

S. Manzano, Excavació arqueològica de l'estructura E-3 del jaciment prehistòric de Can Xac (Argelaguer, la Garrotxa). *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, Roses: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 149-150.

Manzano, Agustí i Colomeda, 2006:

S. Manzano, B. Agustí i N. Colomeda, Can Xac (Argelaguer, Garrotxa). Un poblat a l'aire lliure del bronze final, *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, 45-65.

Marca, 1688:

P. Marca, *Marca Hispànica sive limes Hispanicus*. París: Apud Franciscum Muguet.

Marqués, 1972:

J. M. Marquès, Antiguas vías de comunicación en Besalú. *I Assemblée d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (1968)*, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 261-278.

Marqués, 1992:

J. M. Marquès, Pergamins de Santa Maria de Besalú a l'Arxiu Diocesà de Girona, *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 258, 239-310.

Martín, 2006a:

P. Martín, *Can Barraca, una necròpolis d'incineració de fa 2.800 anys a Besalú (La Garrotxa)*, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat.

Martín, 2006b:

P. Martín, La necròpolis d'incineració de Can Barraca (Besalú, la Garrotxa), *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, 71-87.

Martín, 2006c:

P. Martín, La necròpolis de Can Barraca (Besalú, la Garrotxa). A: *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, Roses: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 131-135.

Martínez, 2014:

V. Martínez, *Caracterització arqueomètrica per FRX, DRX i MO de ceràmiques arqueològiques procedents de la bòbila d'Ermedàs (Cornellà del Terri, Pla de l'Estany)*, Barcelona: Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la UB (ERAAUB) / Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona.

Martínez *et al.*, 2000:

A. Martínez, J. M. Samsó, M. Zamorano, J. Picart, J. Solà, J. Montaner i E. Mató, *Mapa Geològic de Catalunya. 1:25.000, Besalú*. Barcelona: ICGC.

Mir, 1983:

F. Mir, Estructura urbana de Besalú a la baixa edat mitjana, *Quaderns de les Assemblies d'Estudis*, 5, 223-241.

Matas, 1899:

J. Matas, Antich comtat de Besalú – Vilas Romanas. *La creu del Montseny*, 441-442.

RIC I:

H. Mattingly, R. A. G. Cerson i E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*. Vol. I: *Augustus-Vitellius (31 BC – 69 AD)*. Londres: Spink & Son.

RIC II:

H. Mattingly i E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*. Vol. II: *Vespasian to Hadria*. Londres: Spink & Son.

RIC IV:

H. Mattingly i E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*. Vol. IV: *Part I, Pertinax to Geta*. Londres: Spink & Son.

Mauné, 2007:

S. Mauné, Le statut et la place des ateliers de potiers dans les campagnes de Gaule Narbonnaise durant le Haut-Empire. L'exemple de la moyenne vallée de l'Hérault. *Pottery workshops and agricultural productions*, Girona: Documenta Universitaria, 151-183 (Studies on the rural world in the Roman period, 2).

Mauné, Carrato i Corbeel, 2017:

S. Mauné, C. Carrato i S. Corbeel, Région de Béziers : Un nouvel atelier de dolia et d'amphores, *Archéologia*, 560, 16-17.

Mayer, 1995:

M. Mayer, Un nou *signaculum* de Camderà (Besalú, Girona), *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 2, 189-190.

Mayer, 2010:

M. Mayer, El problema de las *Aqua Calidae* del norte del *Coventus Tarraconensis*. *Palaeohispanica*, 10, 303-317.

Mayer, 2014:

M. Mayer, *Signata nomina*; sobre el concepto y valor del término *signaculum* con algunas consideraciones sobre el uso de los instrumentos que designa, dins Buonopane. A: Braitto, S. (ed.), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici, Atti del Convegno Internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012)*, Roma: Scienze e Lettere, 11-33.

Mayet, 1975:

F. Mayet, *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, París: Diffusion E. de Boccard.

Mennella, 2008:

G. Mennella, *Signacula ex aere» nel Museo di Antichità di Torino: il fondo Ancona*. M. L. Caldelli, i G. L. Gregori, (ed.), *Atti della XIVe rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera con altri contributi di colleghi, allievi e collaboratori*, *Epigraphia 2006*, Roma: S. Orlandi, 1313-1325.

Metcalf, 1977:

W. Metcalf, Note of Trajan's aes from Antioch, *American Numismatic Society Museum Notes*, 22, 67-70.

Mir, 1995:

F. Mir, *El centre històric de Besalú. Estudi urbanístic*, Olot: Edicions El Bassegoda.

Mir, 1989:

M. L. Mir, Excavación del pozo de la Plaza Mayor de Besalú. *VI Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (Sant Joan les Fonts, 28 d'agost de 1988)*, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 7-21.

Miralles, 2008:

E. Miralles, L'ambient cultural de la Girona del segle XVII. Les cartes d'Alexandre de Cartellà a Jeroni Pujades, *Revista de Girona*, 249, 43-48.

Montsalvatge, 1889:

F. Montsalvatge, *Noticias Históricas. Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*, Olot: Impremta Juan Bonet.

Montsalvatge, 1890:

F. Montsalvatge, *Noticias Históricas. Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*, Olot: Impremta Juan Bonet.

Montsalvatge, 1901:

F. Monsalvatge, *Colección diplomática del Condado de Besalú*, Olot: Impremta Juan Bonet.

Montsalvatge, 1907:

F. Monsalvatge, *Colección diplomática del Condado de Besalú*, Olot: Impremta Juan Bonet.

Moreno, 2004:

I. Moreno, *Vías Romanas. Ingeniería y técnica constructiva*, Madrid: Ministerio de Fomento / Centro de Estudios Históricos de Obras Públicas.

Mostalac, 1999:

A. Mostalac, La pintura romana en Hispania de Augusto a Nerón, *Madrider Mitteilungen*, 40, 168-188.

Mostalac y Beltrán, 1994:

A. Mostalac i M. Beltran, *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza. II Estratigrafía, pinturas y cornisas de la Casa de los Delfines*, Saragossa: Gobierno de Aragón.

Mostalac y Guiral, 1992:

A. Mostalac i C. Guiral, Decoraciones pictóricas y cornisas de estuco del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel), *Revista d'arqueologia de Ponent*, 2, 123-125.

Mostalac y Guiral, 2020:

Mostalac, A. i Guiral, C. La pintura romana del Museo Nacional Arqueológico de Tarragona, procedente de las excavaciones realizadas en la Cantera del Puerto (1), *Bulletí Arqueologic*, 42, 29-58.

Nieto, 1979/1980:

F. J. Nieto, Repertorio de la pintura mural romana de Ampurias, *Ampurias*, 41-42, 279-342.

Nolla, 2002:

J. M. Nolla, (ed.). *Pla de Palol. Un establiment de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro: Ajuntament de Platja d'Aro.

Nolla *et al.*, 2016:

J. M. Nolla, J. Burch, L. Palahí, N. M. Amich, E. Canal, J. Casas, P. Castanyer, J. Sagraera, M. Sureda, J. Tremoleda, D. Vivó i J. Vivo, A. Costa, M. Prat, J. Simon i A. Varenna, *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona: Universitat de Girona / Documenta Universitaria.

BIBLIOGRAFIA

Nolla i Casas, 1984:

J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les comarques de Girona*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques.

Nolla, Palahí i Vivo, 2010:

J. M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, *De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.

Nolla i Sagrera, 2008:

J. M. Nolla i J. Sagrera, Can Ring o Can Llandrich. J. Gutiérrez, (coord.), *Història de la Garrotxa*, : Diputació de Girona, 182-185.

Oliva, 1947:

M. Oliva, Museo Arqueológico Provincial. Ingresos de 1947, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 2, 267-271.

Oliva, 1954:

M. Oliva, *La labor de la Comisaría provincial de excavaciones arqueológicas de Gerona durante los años 1952-1953*, Madrid: Ministerio de Educación Nacional.

Oliva, 1961:

M. Oliva, Tesela arqueològica, *Revista de Gerona*, 14, 77-82.

Oliva, 1965:

M. Oliva, M. La ciudad de Besalú (Gerona), *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 20, 68-71.

Oswald, 1931:

F. Oswald, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata Samian Ware*, Londres: Margidunum.

Oxé i Confort, 1968:

A. Oxé i H. Confort, *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*, Bonn: Habelt.

Oxé, Confort i Kenrick, 2000:

A. Oxé, H. Confort i P. Kenrick, *Corpus Vasorum Arretinorum, A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata* (2a ed.), Bonn: Habelt.

Palahí, 2010:

Ll. Palahí, La romanització al nord-est peninsular i els orígens de la vil·la. *Time of changes. In the beginning of the Romanization*, Girona: Universitat de Girona / Documenta Universitaria, 61-87 (Studies on the Rural World in the Roman Period, 5).

Palol, 1948:

P. de Palol, Museo Arqueológico Provincial de Gerona. Ingresos de 1948, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 271-272.

Pellecuer, 2015:

C. Pellecuer, Typologies, séries et classifications : la question de l'habitat rural en Gaule Méridionale. *Villas, farms and rural settlements. A regional approach*, Girona: Documenta Universitaria, 11-16 (Studies on the rural world in the Roman period, 7).

Pericot, 1952:

L. Pericot, *La labor de la Comisaría provincial de excavaciones arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948*, Madrid: Ministerio de Educación Nacional.

Piqué *et al.*, 2018:

R. Piqué, J. Revelles, F. Burjachs, L. Caruso i R. Pérez-Obiol, Interdisciplinary approach to the landscape and firewood exploitation during the Holocene at La Garrotxa (Girona, NE Iberia), *Quaternary International*, 463, 401-413.

Pla, 2004/1965:

J. Pla, *Viatge a la Catalunya Vella*, Barcelona: Edicions Destino.

Pons, 2011:

E. Pons, Els Pirineus Orientals: una zona de pas en el període de transició a l'edat del Ferro (1678-1450 ane / 1200-600 BC). *Fronteres. Una visió des de l'Empordà (Figueres, 6, 7 i 8 de novembre de 2009)*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 115-140.

Pons, 2019:

E. Pons, L'occupation de la plaine côtière de l'Empordà (Catalogne, Espagne) de la fin de l'âge du Bronze au début de l'âge du Fer (1100-650 av. J. C.). *Entre terres et eaux. Les sites littoraux de l'âge du Bronze: spécificités et relations avec l'arrière-pays*, Paris: Société Préhistorique Française, 159-182 (Séances de la Société préhistorique française, 14).

Pons *et al.*, 2016:

P. Pons, J. Montaner, J. Solà i J. López, *Mapa Geològic de Catalunya. Geotraball II. Mapa Geoantròpic. 1: 25.0000. Besalú*. Barcelona: ICGC.

Pons, Graells i Valldepèrez, 2010:

E. Pons, R. Graells i M. Valldepèrez, La formación de las sociedades protourbanas en el NE de la península Ibérica a partir de los contextos funerarios (1100-550 ANE cal.). *Proceedings of the XV Congress of the International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences (Lisbon, 4-9 September 2006)* (47-60). Oxford: BAR (International Series, 2124)

Pons i Palou, 2002:

J. M. Pons i H. Palou, *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del Castell de Besalú*, Barcelona: Fundació Noguera.

Pons i Solés, 2008:

E. Pons i A. Solés, *La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres) ara fa 3000 anys*. Vidreres: Ajuntament de Vidreres.

Prevosti, 2015:

M. Prevosti, La diversité de l'habitat rural dans l'*Ager Tarraconensis* à l'époque républicaine. *Villas, farms and rural settlements. A regional approach*, Girona: Documenta Universitaria, (Studies on the rural world in the Roman period, 7).

Puig, 2010:

A. M. Puig, Intervenció a la muralla del carrer Comte Tallaferro de Besalú (la Garrotxa). *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Arbúcies, 28 i 29 de maig de 2010)*, Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 355-358.

Pujol, 1985:

M. Pujol, Aportació a la biografia de Jeroni Pujades. Una biblioteca particular de començament del segle XVII, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 18, 97-247.

Py, 1993:

M. Py, (dir.). *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av.n.è.-VIIème s. de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental.

Ramon, 1995:

J. Ramon, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Instrumenta, 2).

Revilla, 1993:

V. Revilla, *Producción cerámica y economía rural en el bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Instrumenta, 1).

Revilla, 1995:

- V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos i a. C.-iii d. C.)*, Barcelona: Edicions Servei del Llibre L'Estaquiro (Cuadernos de Arqueología, 8)

Revilla, 2015:

- V. Revilla, *Tipologías del hábitat, formas de ocupación del territorio y economía en la zona central de Cataluña. Villas, farms and rural settlements. A regional approach*, Girona: Documenta Universitaria 171-197 (Studies on the rural world in the Roman period, 7).

Ricci, 1985:

- A. Ricci, *Ceramica a parete sottili, Atlante delle forme ceramiche, II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo hellenismo e primo impero)*. I. Baldassarre, R. Bianchi i G. Pluguiese, (ed.), *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 231-357.

Rodà, Martín i Velasco, 2004:

- I. Rodà, A. Martín, i C. Velasco, *Troballa excepcional d'un segell de plom amb inscripció al jaciment arqueològic de Vallmora*, *Butlletí Municipal de Teià*, 3.

Rodà *et al.*, 2005:

- I. Rodà, A. Martín, C. Velasco i R. Arcos, *Personatges de Barcino i el vi laietà. Localització d'un fundus dels Pedani Clementes a Teià (El Maresme) a partir de la trobada d'un signaculum de plom amb inscripció (segle ii dC)*, *Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, 1, 47-57.

Rodríguez, 1993:

- A. Rodríguez, *Can Ring, Besalú. Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya, Època romana – Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 137.

Rueda, 2019:

- M. Rueda, *Caracterització arqueomètrica de dolia altimperials del nord-est d'Hispania Tarraconensis* [treball final de màster en Estudis Avançats en Arqueologia], Barcelona: Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la UB (ERAAUB) / Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona.

Sagrera, 2005:

- J. Sagrera, *Memòria de la prospecció arqueològica a la vil·la romana de Can Ring* [memòria tècnica inèdita].

Sagrera, 2006:

- J. Sagrera, Intervencions arqueològiques a Besalú. *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, Roses: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 522-523.

Sagrera, 2010:

- J. Sagrera, *Les muralles de Besalú. Restitució cartogràfica*, Besalú: Ajuntament de Besalú.

Sagrera i Sureda, 2006:

- J. Sagrera i M. Sureda, El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú: les dades arqueològiques. G. Boto, (coord.), *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú, 105-150.

Sala, García i Tamba, 2012:

- R. Sala, E. Garcia i R. Tamba, Archaeological Geophysics-From Basics to New Perspectives. Ollich-I. Castanyer, (ed.), *Archaeology: New Approaches in Theory and Techniques*, Londres: IntechOpen, 133-166.

Sala *et al.*, 2013:

- R. Sala, J. Principal, P. Olmos, R. Tamba i E. Garcia, Multimethod Geophysical Survey at the Iron Age Iberian Site of El Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida, Catalonia): Exploring Urban Mesh Patterns Using Geophysics, *Archaeological Prospection*, 20, 4, 249-265.

Sala *et al.*, 2018:

- R. Sala, H. Ortiz-Quintana, J. Frigola, P. Castanyer i J. Tremoleda, Jaciment arqueològic de Can Ring, Besalú. Prospecció geofísica per a la descripció de restes arqueològiques. *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella, 1 i 2 de juny de 2018)*, Caldes de Malavella: Generalitat de Catalunya / Universitat de Girona, 255-262.

Salles, 1982:

- C. Salles, Chapitre II. Les cachets d'oculiste. *Revue Archéologique du Centre de la France*, 21, 3, 227-240.

Schmidt, 2007:

- A. Schmidt, Archeology, magnetic methods. *Encyclopedia of geomagnetism and paleomagnetism*, Amsterdam: Springer, 23-31.

Schmidt i Ernenwein, 2011:

- A. Schmidt i E. Ernenwein, *Geophysical data in archaeology: a guide to good practice* (2a ed.). Oxford: Oxbow Books.

Sanmartí, 1978:

E. Sanmartí, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. Barcelona: Diputació de Barcelona / Diputació de Girona / Patronat de les Excavacions i Museu d'Empúries.

Silgo, 2013:

L. Silgo, *Estudio de toponímia ibèrica*. València: Visión Libros.

Simon *et al.*, 2020:

J. Simon, J. Tremoleda, P. Castanyer i V. Martínez, La producción de *dolia* del alfar de Ermedàs (Cornellà del Terri). C. Carrato i F. Cibecchini (dir. Nouvelles recherches sur les dolia. L'exemple de la Méditerranée nord-occidentale à l'époque romaine (Ier S. av. J.-C. - III e s. ap. J.-C.), *Revue Archéologiques de Narbonnaise*, Supplément 50, 63-80.

Solin, 1982:

H. Solin, *Die Griechischen Personnamen in Rom*, Berlín: De Gruyter.

Solin i Salomies, 1994:

H. Solin i O. Salomies, (ed.). *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. Nova York, NY: Alpha-Omega.

Sobrequés, Riera i Rovira, 2003:

S. Sobrequés, S. Riera i M. Rovira, (cur.). *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada, Memòries de La Secció Històrico-Arqueològica LXI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Solà, 2007:

X. Solà, Sant Vicenç de Besalú a l'època moderna (s. xvi-xix): la parròquia, la comunitat de preveres, les congregacions. M. A. Fumanal, (coord.), *La parròquia de Sant Vicenç. Un eix religiós, social i artístic en la història de Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú / Diputació de Girona, 119-172.

Strocka, 1975:

V. M. Strocka, Pompejanische Nebenzimmer, *Neue Forschungen in Pompeji*, Bongers, Recklinghausen: Bongers, 101-114.

Sutherland, 1984:

C. H. V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*. Vol. I: *From 31 BC to AD 69*. Londres: Spink and Son.

Tremoleda, 2000:

- J. Tremoleda, *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Catalunya. (Época augustea y altoimperial)*. Oxford: Archaeopress (International Series, 835).

Tremoleda, 2007a:

- J. Tremoleda, L'època romana. Conquesta, romanització i explotació del territori (segles ii aC – v dC). J. Tremoleda, J. (coord.), *El territori de Besalú abans del comtat*, Besalú: Amics de Besalú, 71-94 (Quaderns de les Assemblees d'Estudis, 2).

Tremoleda, 2007b:

- J. Tremoleda, *Caius Iulius Laetus*, un productor d'Ermedàs i seu el mercat. J. Tremoleda, (coord.), *El territori de Besalú abans del comtat*, Besalú: Amics de Besalú, 155-164 (Quaderns de les Assemblees d'Estudis, 2).

Tremoleda, 2020:

- J. Tremoleda, Los *dolia* de Catalunya. Producción y prosopografía. C. Carrato i F. Cibecchini (dir. Nouvelles recherches sur les dolia. L'exemple de la Méditerranée nord-occidentale à l'époque romaine (Ier S. av. J.-C. - III e s. ap. J.-C.)), *Revue Archéologiques de Narbonnaise*, Supplément 50, 83-124.

Tremoleda i Castanyer 2007:

- J. Tremoleda i P. Castanyer, La Garrotxa d'Empordà, un paisatge romanitzat?. *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa (Figueres, 20, 21 i 22 d'octubre de 2006)*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 247-264.

Tremoleda *et al.*, 1996:

- J. Tremoleda, P. Castanyer, J. Casas i J. M. Nolla, El forn de l'Home Dret, Can Coromines (Maià de Montcal, Garrotxa). Un centre terrisser d'època romana a la Garrotxa, *Vitrina*, 8, 39-46.

Tremoleda *et al.*, 2017:

- J. Tremoleda, P. Castanyer, J. Simon i A. Ferrer, *La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri). Una indústria de producció ceràmica d'època romana al Pla de l'Estany, Cornellà del Terri*, Cornellà del Terri: Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany.

Tremoleda *et al.*, 2020:

- J. Tremoleda, M. Santos, P. Castanyer i E. Hernández, Vells i nous contextos amb ceràmica de parets fines de l'àrea del fòrum i de la ínsula 30 de la ciutat romana d'Empúries. X. Aquilué, J. Beltrán de Heredia, A. Caixal, J. Fierro i H. Kirchner, H. (cur.), *Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor (Barcelona, 14 de maig de 2018, Bellaterra, 15 i 16 de maig de 2018)*, Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 97-109.

Vecchio, 2014:

- L. Vecchio, Un *signaculum* in bronzo con iscrizione greca da Velia. A. Buonopane i S. Braitto (ed.), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici, Atti del Convegno Internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012)* (393-403), Roma: Scienze e Lettere, 393-403.

Verhnet, 1986:

- A. Vernhet, Centre de production de Millau, atelier de la Graufesenque. C. Bémont, J.-P. Jacob, (dir.), *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations*, Paris: Maison des Sciences de l'Homme, 96-103 (Documents d'Archéologie Française, 6)

Walker, 1988:

- D. Walker, The Roman Coins. B. Cunliffe, (ed.), *The Temple of Sulis Minerva at Bath. Vol. 2: The Finds from the Sacred Springs*, Oxford: Archaeopress, 218-301.

Zamora, 1973:

- Zamora, F. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona: Curial.

Universitat de Girona
Institut de Recerca Històrica

LABORATORI D'ARQUEOLOGIA,
HISTÒRIA ANTIGA I PREHISTÒRIA

GRUP
de Recerca
de l'ESTANY

Documenta
Universitaria

@DocUniv
documentauniversitaria.com